

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРИГОР'ЄВ ОЛЕКСАНДР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 321.7-028.79-021.146.4 (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**НЕЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ
В СИСТЕМІ ДЕФЕКТНИХ ДЕМОКРАТІЙ:
ФОРМИ ПРОЯВУ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ
ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник—
кандидат політичних наук, доцент
Ніколаєва Майя Іванівна

Одеса – 2019

АНОТАЦІЯ

Григор'єв О. В. Неліберальна демократія в системі дефектних демократій: форми прояву в сучасному політичному процесі посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – Політичні інститути та процеси – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2019.

Запропоновано авторську теоретико-методологічну концептуалізацію неліберальної демократії. Її визначено субтипом дефектної демократії, в якому збережені зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократична конституція, багатопартійність тощо) за одночасного: 1) посягання на верховенство права, поділ влади; 2) недостатнього захисту прав і свобод людини та громадянина, найперше – громадянських і політичних; 3) тиску на демократичний «третій сектор», паралельне формування в структурі громадянського суспільства неліберального (псевдогромадянського) сегмента; 4) концентрування влади виконавчою гілкою та керівною партією (коаліцією); 5) тиску на суди, медіа та інші незалежні інститути; 6) поширення теорій змов; 7) увиразнення неформальної деструктивної інституціоналізації політики (корупція, клієнтизм тощо); 8) наростання популізму та популярності радикальних політичних сил, найперше – консервативного спрямування; 8) намагання «замаскувати» наміри неліберальних перетворень задля недопущення санкцій міжнародних, європейських інституцій тощо.

Ознаками неліберальної демократії визначено: 1) наявність домінуючої партії (коаліції), яка просуває неліберальні наративи; 2) тиск на медіа-простір з метою його політичної «експлуатації»; втручання влади в роботу не лише державного, а й

громадського мовлення; 3) погіршення стійкості громадянського суспільства, створення несприятливих умов для його функціонування; позиціонування НУО, які захищають ліберальні цінності, як паразитарних і загрозливих; 4) конструювання з ініціативи влади сегмента квазігромадянського суспільства як партнера неліберальних владних акторів; 5) посягання на незалежність суду та інші незалежні інститути; 6) посилення ролі акторів, які сприяють тінізації політики (олігархів, клієнтел тощо); 7) ріст популізму та консервативно-націоналістичних настроїв; 8) активізація мови ненависті, дискримінації мігрантів, національних, сексуальних та інших меншин; прояви расизму та ксенофобії; 9) небезпечне середовище для діяльності правозахисників; 10) тиск на критичне мислення; 11) зростання корупції, неефективність антикорупції, сприятливі умови для неформальної деструктивної інституціоналізації політики; 12) загострення певного етнічного, національного, безпекового чи іншого питання. Перелік ознак не є вичерпним, позаяк кейси окремих країн мають національні ознаки неліберальної демократії.

Аргументовано, що демократія в країнах ЦСЄ піддається сильному випробуванню, але нині загальної кризи демократії регіоні немає. Проте криза характерна більшій частині країн ЦСЄ через різкі зміни в траєкторії їх політичного розвитку в останнє десятиліття. Відзначено, що прихильність до ліберальної демократії витісняється консервативно-націоналістичними цінностями. Якщо одні країни (Угорщина, Польща) уже зазнали ерозії ліберальної демократії і є неліберальними демократіями, то інші (Болгарія, Румунія, Словаччина, Чехія, Хорватія) з наростаючою динамікою відступають від цінностей ліберальної демократії, але ще уповні не є відповідні характеристикам неліберальної демократії. Неліберальній політико-режимній трансформації країн ЦСЄ сприяють: наслідки глобальної фінансової кризи 2008 року; зміни в партійному ландшафті (піднесення популістів, ультрарадикалів), висока корупція тощо. Приклад країн ЦСЄ показує: шлях до демократії зазвичай не є лінійним; демократизація може призвести до

регресу демократії. Доведено: еволюція ліберальної демократії узалежнена від низки чинників, найперше – активності ліберально-демократичного сегмента громадянського суспільства.

Аналіз кейсів країн ЦСЄ засвідчив: перспектива вступу до ЄС була рушійною силою демократизації, але після євроінтеграції мотивація закріплювати демократичні перетворення знизилась. Аргументовано, що цінності й інститути комуністичної доби вкорінені настільки, що ЄС не вдається уповні запобігти впливу такого історичного спадку. Євроінтеграція не забезпечила імунітет проти клієнтизму, корупції, конфліктів інтересів та інших неформальних деструктивних практик політики. Відтак констатовано, що нині ЄС має посилити свої вимоги до країн-учасниць та країн-кандидатів щодо їх функціонування на засадах ліберальної демократії.

В аналізі неліберальних перетворень Угорщини відзначено стрімку радикалізацію політики країни, ріст популізму, витіснення ліберальної демократії християнсько-консервативними настроями. Констатовано: від 2010 року відбувається послідовний відхід від ліберальної демократії, звужується простір дії громадянського суспільства. Неліберальний перехід, спровокований, зокрема, наслідками глобальної фінансової кризи 2008 року, сприяв популярності партій-популістів (найперше, Fidesz і Jobbik). Підірвано принцип поділу влади, звужено роль Конституційного суду, здійснюється тиск на опозицію, незалежні медіа та громадянське суспільство; ведеться пошук нових «ворогів» нації; популяризуються різноманітні теорії змов. Гендерна рівність, одностатеві шлюби, відкрите суспільство та права меншин визначені екзистенційними загрозами виживання угорської нації. Ідеалізується модель неліберальної національної держави, заснованій на праці. Конструюється консервативна неліберальна національна держава зі сильною вертикаллю влади, акцентом на історії, культурі та мові, патріотичному вихованні, сімейних цінностях і духовному відродженні нації.

Доведено, що нині за демократичним фасадом Польщі маскуються численні деформації. Чверть століття (до 2015 р.) зберігався міцний консенсус щодо основних елементів ліберального демократичного порядку. Політична траєкторія Польщі змінилась після приходу до влади партії PiS. Відтоді погіршується демократичний клімат країни через: намагання встановити державний контроль над судовою вертикаллю та суспільними медіа; штучне модифікування «третього сектора» шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС лояльним до уряду НУО; формування неліберального сегмента громадянського суспільства; загострення антимігрантської тематики тощо.

Аргументовано, що між Польщею та Угорщиною в частині побудови моделі неліберальної демократії є спільне та відмінне. В обох країнах впроваджується соціально-політична модель, в якій збереження «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей є першочерговим завданням влади. Хоч Я. Качинський та В. Орбан і використовують схожі методи, але польський лідер є ідеологом, який увиразнює позицію католицької церкви, а угорський прем'єр-міністр прагматично зорієнтований на олігархів. Основною відмінністю між угорською та польською моделями неліберальної демократії є те, що політичні методи та інституційна структура режиму В. Орбана демонструють щораз сильніший авторитаризм, що найперше проявляється в наростальному тиску на громадянське суспільство та агресивній позиції щодо ЄС. Натомість режим Я. Качинського все ще може бути описаний як демократія, хоч і сильно zdeформована, бо збережений механізм стримувань і противаг завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування.

Відзначено, що попри донедавна високий рівень консолідації політичних сил Чехії щодо процесів реформування, якість демократії останніми роками зменшується. Це дозволяє констатувати початки неліберального повороту. Ріст впливу партії ANO та її лідера А. Бабіша, а також політична позиція глави держави

М. Земана, є викликами ліберальній демократії. Після парламентських виборів-2017 актуалізувалося питання порушення в Чехії ліберального проєвропейського консенсусу. Хоч глобальна фінансова криза 2008 року й вплинула на чеську політичну систему, але вона не спричинила поворот країни до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі); натомість активізувалися нові партії-популісти. Звернення до політики національної ідентичності поступово стає політично важливим інструментом, але апелювання до ідеї захисту чеської нації нині є нечастим (це відрізняє технократичного популіста А. Бабіша від консервативно-націоналістичних популістів В. Орбана та Я. Качинського). Ерозія традиційних партій Чехії не була сформульована мовою культурної чи політичної винятковості (як в Угорщині та Польщі). Завдяки тому, що панівним є центристський популізм (партія ANO), чеська демократія нині ще не має виражених ознак неліберальної, але є ризик сходження до неї, бо технократичний підхід А. Бабіша до влади спричиняє поступову відмову від плюралізму та має ознаки авторитаризму.

Процес демократизації Словаччини визначено зигзагоподібним: демократизація чергується з авторитарним реверсом. До виборів 2016 року (прихід у парламент крайніх партій), а особливо подій початку 2018 року (вбивство журналіста-розслідувача Я. Куцяка та виявлення ймовірних зв'язків словацької влади з мафіозними структурами) Словаччину не відносили до неліберальних демократій, а лише ставилось питання, наскільки можливий такий поворот. Нині це питання загострилося, бо: зріс ризик «захоплення держави»; існує вибіркове правосуддя та олігархічний контроль за медіа; відбувається підйом правих екстремістських партій. Сучасну Словаччину визначають країною, яка втратила статус ліберальної демократії, а є лише електоральною демократією; не в останню чергу це є результатом діяльності керівної партії Smer-SD. Риторика словацької політичної еліти амбівалентно поєднує популістсько-націоналістичні, антиміграційні, проросійські мотиви з європейськими ліберально-демократичними.

Генератором відходу Словаччини від ліберальної демократії був экс-прем'єр Р. Фіцо, вплив якого на словацьку політику зберігається й нині як голови правлячої партії Smer-SD. Водночас у Словаччині неліберальна демократизація спричинила сильний протест громадянського суспільства, що відрізняє словацький кейс від інших в межах Вишеградської групи.

Акцентовано, що після прийняття Румунії до ЄС реформи сповільнилися. У політичному режимі суперечливо поєднані демократичні та неоавторитарні риси; демократія є напівконсолідованою. Відбувся підйом неліберального дискурсу, активізується мова ненависті, антизахідна риторика; наявні проблеми взаємин між лідерами правлячої партії PSD та іноземними інвесторами, громадсько-політичними діячами. У парламенті існує широка підтримка антиліберальної політики. Влада посягає на незалежність судової системи, приймає суперечливі рішення щодо Національного антикорупційного директорату. Дефекти демократії стали вираженішими за результатами парламентських виборів-2016 завдяки ініціативам лідера партії PSD Л. Драгні. Водночас тиск на демократію активізував у 2017–2018 роках румунське громадянське суспільство, що викликало агресію влади (силовий розгін мирного протесту 10.08.2018 р.). Деконсолідація румунської демократії проявляється й у постійній напрузі між інститутами глави держави та глави уряду. Попри сильний опір громадянського суспільства, Румунія нині відступає від боротьби з корупцією, реформує законодавство в напрямку послаблення незалежності судової влади, а відтак починає рух курсом Польщі та Угорщини.

Доведено, що «болгарський сценарій» демократичного розвитку амбівалентно поєднує прогресивні ліберальні новації зі залишковими явищами попереднього режиму. Поверхнево-ліберальні інституційні реформи «замасковують» неліберальні параметри політичного життя Болгарії. Лібералізм тут поєднаний з етнічним націоналізмом і соціальним консерватизмом; демократія є напівконсолідованою.

Деструктивний вплив на болгарську демократію здійснюють партія GERB та коаліція «Об'єднані патріоти». Корупція та дефіцит верховенства права підривають зв'язок країни з європейськими цінностями. Відчутним є тиск на свободу слова; виражена мова ненависті щодо мігрантів і меншин. В країні існує медіа-монополізм. Параметри національного політичного ландшафту визначаються практично одноособово Б. Борисовим. Аргументовано, що Болгарія вже стала на шлях Угорщини та Польщі, серйозно відступивши від цінностей ліберальної демократії.

Відзначено, що від прийняття Хорватії до ЄС у країні нарастають деструктивні тенденції: звуження свободи медіа; наростання мови ненависті; небезпечне середовище для роботи НУО, правозахисників, журналістів; різні форми тиску на критичне мислення тощо. Особливо руйнівною для цінностей ліберальної демократії була діяльність уряду Т. Орешковича. Чинником зростання неліберальних тенденцій в Хорватії є націоналізм; фіксуються прояви расизму та ксенофобії проти сербів, ромів, а також біженців та сексуальних меншин; гендерна рівність позиціюється як загроза. Погіршується стійкість хорватського громадянського суспільства. Фіксуються випадки тиску та втручання в роботу суддів. Тиску зазнають навіть такі інститути, як омбудсмен. Сприятливий ґрунт для демократичної деконсолідації Хорватії створює масштабна корупція.

Ключові слова: неліберальна демократія, дефектна демократія, Центрально-Східна Європа (ЦСЄ), Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія, Румунія, Хорватія.

SUMMARY

Hryhoriev O. V. Illiberal democracy in the system of defective democracies: forms of manifestation in the modern political process of post-communist countries of the Central and Eastern Europe. – Scientific qualification thesis retaining manuscript rights.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science after speciality 23.00.02 – political institutions and processes. – I. I. Mechnikov Odessa National University. Odessa, 2019.

Author's theoretical and methodological conceptualization of illiberal democracy is created. It is defined as a subtype of the defective democracy, in which external attributes of democracy (elections, formally democratic constitution, multi-party system, etc.) are preserved with simultaneous: 1) infringement upon the supremacy of the law, separation of powers; 2) insufficient protection of rights and liberties of man and citizen, firstly – civil and political ones; 3) pressure on democratic "third sector", parallel formation of illiberal (pseudo-civil) segment in the structure of civil society; 4) power concentration in the executive branch and ruling party (coalition); 5) pressure on courts, media and other independent institutions; 6) spreading of conspiracy theory; 7) distinctiveness of informal destructive institutionalization of politics (corruption, clienteles, etc.); 8) rise of populism and popularity of radical political powers, firstly – conservative ones; 9) attempts to mask intentions of illiberal transformations to prevent sanctions of international, European institutions, etc.

The following features of illiberal democracy are determined: 1) presence of the dominant party (coalition), which promotes illiberal narratives; 2) pressure on media-space with the purpose of its political "exploitation", government's interruption in not only state but also public broadcasting; 3) worsening of sustainability of civil society, creation of unfavourable conditions for its functioning; positioning of NGO which protects liberal values as parasite and threatening one; 4) development of the segment of quasi-civil society as a partner of illiberal government actors on the initiative of government; 5) infringement upon independence of court and other independent institutions; 6) strengthening of the role of actors assisting politics shadowing (oligarchs, clienteles, etc.); 7) rise of populism and conservative and nationalist sentiments; 8) activation of hate

speech, discrimination of migrants, national, sexual and other minorities; manifestations of racism and xenophobia; 9) dangerous environment for law-enforcement activity; 10) pressure on critical thinking; 11) rise of corruption; inefficiency of anti-corruption; conditions favourable for informal destructive institutionalization of politics; sharpening of a certain ethnic, national, security or other issues. The list of features is not comprehensive, as cases of separate countries have national features of illiberal democracy.

Democracy in the CCE countries is substantiated to be subjected to strong testing, but nowadays there is no general democracy crisis in the region. Still, the crisis is characteristic to the bigger part of the CEE countries because of the sharp change in the trajectory of their political development in the last decade. It is emphasized that the commitment to liberal democracy is replaced by conservative-nationalist values. If some countries (Hungary, Poland) have already faced erosions of liberal democracies and are illiberal ones, other (Bulgaria, Romania, Slovakia, Czech, Croatia) withdraw from the values of liberal democracy with intensive dynamics, but are not fully corresponding to characteristics of illiberal democracy. Illiberal political regime transformation of the CEE countries is promoted by consequences of the global financial crisis of 2008, changes in political landscape (rise of populists, ultra-radicals), high corruption level, etc. The example of the CEE countries shows: the road to democracy is not usually linear, democratization may lead to democracy regression. It is proved that the evolution of liberal democracy is defined on the number of factors, firstly – the activity of liberal and democratic segment of civil society.

Analysis of cases of the CEE countries testified that the perspective of joining the EU was the driving source of democratization, but the motivation to enforce democratic transformations decreased after European integration. It is substantiated that the values and institutes preserved from the era of communism are strongly rooted and are hard to retreat, and transforming power of the EU is unable to fully cope with the historical legacy. European integration did not provide immunity against clientelism, corruption, conflict of

interests and other informal destructive politic practices. Thus, it is stated that nowadays the EU should increase its demands in relation to member countries and candidate countries concerning their functioning on the principles of liberal democracy.

In the analysis of illiberal transformations of Hungary, a rapid radicalization of the country's policy, the rise of populism, superseding of liberal democracy with Christian-conservative sentiments was underlined. It is stated that since 2010 consequent departure from illiberal democracy has taken place, the space of action of civil society has narrowed. The illiberal approach, provoked, in particular, by consequences of the global financial crisis of 2008, contributed to the popularity of populist parties (firstly, Fidesz i Jobbik). The principle of power separation was subverted, the role of the Constitutional court has narrowed, the pressure upon opposition, independent media and civil society is generated, the search of new "enemies" of the nation is done, different conspiracy theories are populated. Gender equality, same-sex marriages, open society and rights of the minorities are determined as existential threats to Hungarian nation survival. The model of the illiberal national country, founded on labour, is idealized. Conservative illiberal national state is formed with the very powerful vertical power structure, accent on the history, culture, and language, patriotic education, family values, and spiritual national restoration.

It is proved, that nowadays numerous deformations are masked beyond the democratic facade of Poland. The firm consensus concerning the main elements of the liberal democratic order has been preserved for a quarter of a century (to 2015) political trajectory of Poland has strengthened after the party PiS came to power. Since than the democratic climate of the country has worsened because of intentions to establish state control over the court vertical and social media, artificial modification of the "third sector" via redistribution of state financing and the EU loyal to the NGO government, formation of the illiberal segment of civil society, sharpening of the anti-migrant theme, etc.

It is substantiated that there are similarities and differences between Poland and Hungary in relation to the building of the model of illiberal democracy. Social and political

model, in which preservation of "traditional values", clear national identities is the primary task of the government on both countries. Although Ya. Kaczynski and V. Orban use the similar models, the Polish leader is an ideologist, who emphasizes the position of the Catholic church, and Hungarian prime-minister is pragmatically oligarch-oriented. The main difference between Hungarian and Polish models of illiberal democracies lies in the following: political methods and institutional structure of the regime of V. Orban demonstrate stronger authoritarianism each time, which is firstly observed in the increasing pressure on the civil society and aggressive position in relation to the EU. Instead, the regime of Ya. Kaczynski may be somehow described as a democracy, although very deformed, as the check-and-balance system is preserved because of the proportional election system and multi-level structure of local government authorities.

It is noted that despite the presence of the high level of consolidation of political powers of the Czech, concerning the reformation processes until recently, the quality of democracy has reduced in recent years. This allows underlining the beginning of the illiberal turn. The rise of the impact of the party ANO and its leader A. Babis, as well as the political position of the head of the country M. Zeman, are challenges of liberal democracy. After the parliamentary elections in 2017, the issue of violation of liberal pro-European consensus in the Czech actualized. Although the global financial crisis of 2008 had the impact on Czech political system, it did not lead to the return of the country to conservative nationalism (as in Hungary and Poland), instead, new populist parties actualized. Appeal to the policy of national identity gradually becomes a politically important tool, but appealing to the idea of Czech nation protection is not frequent nowadays (this distinguishes technocratic populist A. Babis from conservative and national populists V. Orban and Ya. Kaczynski). Erosion of traditional parties of the Czech was not formed with the language of cultural or political exceptionality (as in Hungary and Poland). As the centrist populism (party ANO) is dominant, Czech democracy has not expressed features of illiberal one nowadays, although there is a risk to approaching it, as

the technocratic approach of A. Babis to power leads to gradual rejection of pluralism and signs of authoritarianism.

The process of democratization of Slovakia is determined to be zigzag-like: democratization alternates with an authoritarian reverse. Before the elections of 2016 (when the extreme parties came to the parliament), and especially the events of the beginning of 2018 (murder of the journalist-investigator J. Kuciak and manifestation of possible connections of Slovakian government with mafia formations), did not relegate Slovakia to illiberal democracies but only the question to what extent such turn could be possible arose. Nowadays, this issue has sharpened as the risk of "state seizure" increased, there exist selective justice and oligarchic media control, the rise of right extremist parties takes place. Modern Slovakia is determined as the country, which lost the status of liberal democracy, and is only electoral democracy, and this is the result of the activity of the governing party Smer-SD to no small degree. The rhetoric of the Slovak political elite combines populist-nationalist, anti-migrant, pro-Russian motives with European liberal-democratic ones in an ambivalent way. Ex-premier R. Fico was a generator of Slovakia withdrawal from liberal democracy, his impact on the Slovak politics is preserved as of the head of the governing party still today. At the same time, illiberal democratization in Slovakia led to a strong protest of civil society, which differentiates Slovak case from others within Visegrad Group.

It is emphasized that after Romania was accepted to the EU, the reforms have slowed down. Democratic and non-authoritarian features are controversially combined in a political regime; democracy is semi-consolidated. The rise of illiberal discourse took place, hate language, anti-west rhetoric, present problems of relations between the leaders of the governing party PSD and foreign investors, political and social actors have activated. Wide support of anti-liberal politics is present in the parliament. The authorities infringe the independence of the judicial system and take controversial decisions against the National Anti-Corruption Directorate. Democracy defects became more expressed because of the

results of the parliamentary elections-2016, because of the initiatives of the leader of the party PSD, L. Dragnea. Herewith, the pressure upon the democracy activated Romanian civil society in 2017-2018, which led to the aggression of the authorities (force breakdown of peaceful protest on 10.08.2018). Deconsolidation of Romanian democracy is seen in constant pressure between the institutes of the head of the country and the head of the government. Despite the strong resistance of the civil society, nowadays Romania withdraws from the fight against corruption, reforms legislation in the direction of the weakening of the independence of judicial branch, and thus begins the movements on the course of Poland and Hungary.

It is proved that the "Bulgarian scenario" of democratic development combines progressive liberal innovations with the residual effects of the previous regime in an ambivalent manner. Surface-liberal institutional reforms mask illiberal parameters of the political life of Bulgaria. Here liberalism is combined with ethnic nationalism and social conservatism, and democracy is semi-consolidated. The party GERB and the coalition "United patriots" have a destructive impact on the Bulgarian democracy. Corruption and the lack of rule of law undermine the connection of the country with European values. The pressure on the freedom of speech is felt, the hate language concerning migrants and minorities is expressed. Media monopolism exists in the country. Parameters of the national political landscape are defined practically by B. Borisov alone. It is substantiated that Bulgaria got on the path of Hungary and Poland, and withdrew from the values of liberal democracy seriously.

It is noted that destructive trends have increased in Croatia since the country was accepted to the EU: the restriction of freedom of the media; the rise of the hate language; a dangerous environment for the work of NGOs, human rights defenders, journalists; different forms of pressure on critical thinking, etc. The activity of the government of T. Oreskovic was especially destructive for the values of liberal democracy. Nationalism serves as the factor for rising of illiberal trends in Croatia, the manifestations of racism and

xenophobia against Serbs, Roma, as well as refugees and sexual minorities are fixed, gender equality are positioned as a threat. The resistance of the Croatian civil society worsens. The events of pressure and interventions into the work of judges are fixed. Even institutes as ombudsman face pressure. The large-scale corruption creates the favourable ground for democratic deconsolidation of Croatia.

Keywords: illiberal democracy, defective democracy, Central and Eastern Europe (CEE), Hungary, Poland, Czech, Bulgaria, Romania, Croatia.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях із політичних наук:

1. Григор'єв, О. В. (2018). Демократична перспектива Угорщини: проєкція на реформи В. Орбана та партії Фідес (2010–2018). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 24, 72–77.

2. Григор'єв, О. В. (2018). Виклики ліберальній демократії в умовах росту популізму: кейс Чехії. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 6 (50), 42–48.

Наукові статті, опубліковані у виданнях України та інших держав, які включені до міжнародних наукометричних баз:

3. Григор'єв, О. В. (2018). Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціоналізація 2015–2018 років. *Політикус*, 5-6, 51-55.

4. Григор'єв, О. В. (2018). Ризики ерозії ліберальної демократії: приклад Словаччини. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 22-23, 146-154.

5. Григор'єв, О. В. (2018). Дефектна демократія: порівняння неліберальних трансформації Угорщини та Польщі. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, 10, 127-139.

Інші публікації за темою дисертації:

1. Григор'єв, О. В. (2018). Європейські моделі неліберальної демократії: порівняння Польщі та Угорщини. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті* (pp. 121-124). Дніпро: Наукове об'єднання «Відкрите суспільство».
2. Григор'єв, О. В. (2018). Неліберальна траєкторія Польщі: керована демократія як результат інституційних змін. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи* (pp. 89-93). Львів: Львівська фундація суспільних наук.
3. Григор'єв, О. В. (2019). Порушення ліберального консенсусу: порівняння кейсів Чехії та Словаччини. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації: український щорічник з європейських інтеграційних студій*, 3, 108-117.
4. Григор'єв, О. В. (2019). Симптоми демократичної деконсолідації Румунії. In Матеріали IV всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених *Соціально-політичні проблеми сучасності* (pp. 31-34). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.
5. Григор'єв, О. В. (2019). *Крихкість принципів ліберальної демократії: приклад Болгарії*. In Матеріали VIII політологічних читань імені професора Богдана Яроша (pp. 30-32). Луцьк: Вежа-Друк.
6. Григор'єв, О. В. (2019). *Порушення ліберального консенсусу в країнах V4: порівняння кейсів країн-учасниць*. In Collection of the scientific materials International scientific conference «Stability in an unstable world» (pp. 88-93). Lviv – Olsztyn: Ivan Franko National University of Lviv, Warmia and Mazury University in Olsztyn.

З М І С Т

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ НЕЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	29
1.1. Політологічна концептуалізація неліберальної демократії: теоретико-методологічні підходи до визначення, сутнісних характеристик, чинників формування.....	29
1.2. Регіон Центрально-Східної Європи як увиразнення неліберальної демократії.....	51
Висновки до розділу 1.....	66
Список використаних джерел до розділу 1.....	70
РОЗДІЛ 2. НЕЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ: КЕЙСИ УГОРЩИНИ ТА ПОЛЬЩІ.....	87
2.1. Демократична перспектива Угорщини: проекція на реформи В. Орбана та партії Fidesz (2010–2019 рр.).....	87
2.2. Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціоналізація (2015–2019 рр.).....	101
Висновки до розділу 2	113
Список використаних джерел до розділу 2.....	115
РОЗДІЛ 3. ДЕФЕКТНА ПОПУЛІСТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА НЕЛІБЕРАЛЬНОГО ПОВОРОТУ: КЕЙСИ ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНИ.....	122
3.1. Виклики ліберальній демократії в умовах наростання популізму в Чехії.....	122

3.2. Словаччина як приклад боротьби між демократією та авторитаризмом..	139
Висновки до розділу 3	158
Список використаних джерел до розділу 3.....	161

РОЗДІЛ 4. ДЕМОКРАТИЧНА ДЕКОНСОЛІДАЦІЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ОСТАННІХ РОЗШИРЕНЬ ЄС: КЕЙСИ РУМУНІЇ, БОЛГАРІЇ ТА ХОРВАТІЇ.....	170
4.1. Симптоми демократичної деконсолідації Румунії.....	170
4.2. Крихкість принципів ліберальної демократії в Болгарії.....	187
4.3. Чинники регресу Хорватії у впровадженні цінностей неліберальної демократії.....	201
Висновки до розділу 4	217
Список використаних джерел до розділу 4.....	220
ВИСНОВКИ.....	230

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зниження якості демократії – глобальна тенденція останнього десятиліття. Найперше – консервативно-націоналістичні, а також інші політичні сили, які протистоять ліберально-демократичним цінностям, нині активізуються в багатьох країнах. На теренах ЄС увиразнилась висхідна підтримка популістів, різного ідеологічного кшталту радикалів, які просувають наративи, що дисонують із засадами ліберальної демократії. Відтак актуалізувалося питання: наскільки загрозливим для збереження європейських політико-правових цінностей нині є неліберальний виклик, перед яким більшою чи меншою мірою стоять найперше «молоді демократії» Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), зокрема ті з них, які інтегровані до ЄС?

Політологічний дискурс увиразнює широкий комплекс проблем посткомуністичних країн ЦСЄ, інтегрованих до ЄС. Нині значний науковий інтерес становить вивчення політико-режимних трансформацій, які зумовлюють проблеми якості демократії. Ця група країн – важливий об’єкт вивчення політичної науки з огляду на комплекс проблем, уже спричинених демократичним відступом, а також подальшими наслідками деформації ліберальної демократії. Актуалізувалося завдання теоретико-методологічної концептуалізації причин, характеру перебігу, ймовірних наслідків погіршення якості ліберальної демократії в тих країнах ЦСЄ, щодо яких у ході євроінтеграційного процесу визнано виконання Копенгагенських критеріїв, однак нині вони з більшою чи меншою інтенсивністю демонструють повноцінний неліберальний поворот чи стагнацію в зміцненні ліберально-демократичних цінностей.

За останнє десятиліття незмінно нарастає деформованість «молодих демократій» ЦСЄ. Зниження рівня довіри до демократичних інститутів, поява в структурі громадянського суспільства квазігромадянського сегмента, посилення неформального деструктивного впливу на політику зацікавлених акторів, намагання

встановити політичний контроль за медіа (як державними, так і громадськими), тиск на судову владу тощо руйнують ліберально-демократичний проект у більшості країн ЦСЄ. Потребують вивчення національні особливості неліберального повороту в межах досліджуваної групи країн. Важливим завданням є з'ясування як перспектив цілісності та ймовірного подальшого розширення ЄС, у складі якого вже представлені неліберальні демократії, так і оцінка наслідків деконсолідації демократії для кожної з країн ЦСЄ зокрема.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертації є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова в межах науково-дослідної теми «Дослідження політичної реальності в контексті нелінійної соціокультурної динаміки» (№ державної реєстрації 0116U006604), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є порівняльно-політологічна концептуалізація неліберальної демократії на прикладі країн ЦСЄ, які є членами ЄС.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- запропонувати авторську теоретико-методологічну концептуалізацію неліберальної демократії;
- визначити систему ознак неліберальної демократії;
- аргументувати увиразненість неліберальної демократії чи окремих її характеристик в аналізованій групі країн ЦСЄ, інтегрованих до ЄС;
- запропонувати наукові підходи до розуміння ролі євроінтеграційного чинника для розвитку цінностей ліберальної демократії та пояснення причин відходу від її здобутків інтегрованих до ЄС «молодих демократій» ЦСЄ;
- схарактеризувати консервативну християнську демократію як угорську модель неліберальної демократії;

- проаналізувати зміни політичної траєкторії Польщі та з'ясувати відмінності польської та угорської моделей неліберальної демократії;
- з'ясувати параметри неліберального повороту Чехії, вказавши на особливості її політичного режиму співвідносно інших країн Вишеградської групи;
- розкрити дефекти демократії Словаччини як приклад боротьби між демократією та авторитаризмом на теренах посткомуністичних країн ЦСЄ;
- визначити ознаки демократичної деконсолідації Румунії;
- на прикладі Болгарії дати оцінку крихкості ліберальної демократії в нових державах-учасниках ЄС;
- з'ясувати чинники регресу Хорватії у впровадженні цінностей ліберальної демократії.

Об'єктом дослідження є неліберальна демократія як субтип дефектної демократії.

Предметом дослідження є порівняльно-політологічна концептуалізація неліберальної демократії та процесів неліберального переходу на прикладі посткомуністичних країн ЦЄС, інтегрованих до ЄС.

Методи дослідження. Дослідження деформацій ліберальної демократії здійснено на основі методології, яка об'єднує пізнавальний потенціал неоінституціоналізму, політичної компаративістики та транзитологічної парадигми. Інструментарій методології неоінституціоналізму (історичного неоінституціоналізму) уможливорює вивчення деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь між деструктивними та конструктивними політичними інститутами, які зумовлені запереченням цінностей ліберальної демократії. Неоінституціоналізм охоплює аналізом як формальні, так і неформальні інститути політики, які деформуються в ході кризи ліберальної демократії. Ця методологія адаптивна для вивчення інституційних конфліктів на ґрунті посягань неліберальними акторами на цінності ліберальної демократії.

Інституційний аналіз уможлиблює не лише вивчення деструктивних інститутів, які руйнівню впливають на ліберальну демократію, а й інституційних механізмів і способів мінімізації такого впливу завдяки ресурсам конструктивних інститутів (наприклад, громадянського суспільства). Методологічний потенціал історичного неоінституціоналізму сприяє пошуку пояснень причин руйнування ліберально-демократичної традиції в окремо взятих країнах. Також важливе значення для дослідження теми дисертації має компаративний аналіз, який уможлиблює порівняння деформації демократії, проявів демократичного відступу в аналізованій групі країн. Це сприяє з'ясуванню спільного та відмінного в траєкторії деформації ліберальної демократії, наслідках відступу від цінностей ліберальної демократії. Значущою для аналізу проблеми неліберальної демократизації є й транзитологічна парадигма, попри певну кризу сучасних транзитологічних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю завдань і способами їх розв'язання. В межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Уперше:

– неліберальну демократію визначено субтипом дефектної демократії, в якому збережені зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократична конституція, багатопартійність тощо) за одночасного: посягання на верховенство права, поділ влади; недостатнього захисту громадянських і політичних прав та свобод; тиску громадянське суспільство та формування в його структурі неліберального (псевдогромадянського) сегмента; увиразнення неформальної деструктивної інституціоналізації політики; росту популізму та популярності радикальних політичних сил; тиску на суди, медіа та інші незалежні інститути; поширення теорій змов; намагання влади «замаскувати» неліберальні реформи для недопущення санкцій міжнародних, європейських інституцій тощо;

– визначено систему ознак неліберальної демократії: наявність керівної партії (коаліції), яка озвучує неліберальні наративи; тиск на медіа-простір; погіршення стійкості громадянського суспільства, позиціонування НУО, які захищають ліберальні цінності, як паразитарних і загрозливих; посягання на незалежність суду; посилення ролі акторів, які сприяють тінізації політики; ріст популізму та консервативно-націоналістичних настроїв; активізація мови ненависті, проявів ксенофобії; тиск на критичне мислення; зростання корупції, неефективність антикорупції, сприятливі умови для неформальної деструктивної інституціоналізації політики; загострення етнічного, національного, безпекового чи іншого питання тощо;

– аргументовано увиразненість неліберальної демократії в країнах ЦСЄ, інтегрованих до ЄС. Відзначено, що неліберальна деконсолідація характерна більшості країн ЦСЄ, прийнятих до ЄС, через різкі зміни траєкторії політичного розвитку в останнє десятиліття, зокрема витіснення прихильності до ліберальної демократії консервативно-націоналістичними цінностями. Констатовано: якщо одні країни (Угорщина, Польща) уже є неліберальними демократіями, то інші (Болгарія, Румунія, Словаччина, Чехія, Хорватія) з наростаючою динамікою відступають від цінностей ліберальної демократії, але ще уповні не відповідні її характеристикам;

– обґрунтовано роль євроінтеграційного чинника для розвитку ліберальної демократії; проаналізовано причини неліберального переходу після прийняття низки країн ЦСЄ до ЄС. Перспектива вступу до ЄС визначена як у минулому рушійна сила демократизації, яку змінило постінтеграційне зниження мотивації закріплювати демократичні перетворення. Аргументовано: цінності й інститути комуністичної доби вкорінені настільки, що ЄС не вдається уповні запобігти впливу історичного спадку; євроінтеграція не забезпечила імунітет проти неформальних деструктивних інститутів політики. Відтак наголошено на потребі посилення вимог ЄС до країн-учасниць і країн-кандидатів щодо їх відповідності цінностям ліберальної демократії;

– порівняно угорську та польську моделі неліберальної демократії. Спільним визначено акцент на збереженні «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей як першочерговому завданні влади. При схожості методів, використовуваних Я. Качинським і В. Орбаном, польський лідер увиразнює позицію католицької церкви, а угорський – зорієнтований на олігархів. Політичні методи та інституційна структура угорського режиму засвідчує ріст авторитарних тенденцій, у той час як польський режим ще може позиціюватися як демократія, хоч і сильно zdeформована, бо збережений механізм стримувань і противаг завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування.

Удосконалено:

– аргументацію неліберального повороту Чехії з огляду на зниження після 2017 року якості демократії через політику керівної партії ANO, політичні позиції глави держави М. Земана та глави уряду А. Бабіша. Доведено: поворот Чехії до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі) не відбувся, але активізувалися нові популістські партії. Завдяки домінуванню популізму центристського типу чеська демократія нині ще не набула виражених ознак неліберальної, але є ризик сходження до неї, бо технократичний підхід до влади А. Бабіша спричиняє поступову відмову від плюралізму, містить ознаки авторитаризму;

– визначення особливостей деконсолідації ліберальної демократії Словаччини. Демократизацію Словаччини визначено зигзагоподібною, позаяк вона супроводжується авторитарними реверсами. Акцентовано: після виборів 2016 року (прихід у парламент крайніх партій), а особливо після вбивства на початку 2018 року журналіста-розслідувача Я. Куцяка, загострилося позиціонування Словаччини як електоральної (а не ліберальної) демократії. Деконсолідація демократії спричинила сильне піднесення громадянського суспільства, що відрізняє словацький кейс від інших у межах Вишеградської групи;

– систему характеристик деконсолідації ліберальної демократії Румунії: підйом неліберального дискурсу; активізація мови ненависті та антизахідної риторики; широка підтримка парламентом антиліберальної політики; посягання на незалежність судової системи тощо. Обґрунтовано посилення дефектів демократії після парламентських виборів 2016 року завдяки ініціативам лідера партії PSD Л. Драгні. Відзначено: тиск на румунську демократію активізував у 2017–2018 роках громадянське суспільство, що зумовило агресію влади (силовий розгін мирного протесту 10.08.2018 р.);

– оцінку демократичного відступу Болгарії. Доведено амбівалентне поєднання лібералізму з етнічним націоналізмом і соціальним консерватизмом; напівконсолідований характер сучасної болгарської демократії. Підкреслено: деструктивний вплив на болгарську демократію партії GERB та коаліції «Об'єднані патріоти»; високу корупцію та дефіцит верховенства права; сильний тиск на свободу слова; виражену мову ненависті щодо мігрантів і меншин; існування медіа-монополізму. Закцентовано: параметри національного політичного ландшафту визначаються практично одноособово прем'єр-міністром Б. Борисовим;

– доведення наростання дефектів демократії в Хорватії після вступу країни до ЄС в частині різних форм тиску на критичне мислення, звуження свободи медіа, наростання мови ненависті, появи небезпек для роботи ліберально-демократичних НУО, правозахисників і журналістів тощо. Закцентовано на особливо руйнівній для цінностей ліберальної демократії діяльності уряду Т. Орешковича. Чинником зростання неліберальних тенденцій в Хорватії визначено націоналізм; фіксуються прояви расизму та ксенофобії проти сербів, ромів, а також біженців та сексуальних меншин. Відзначено погіршення стійкості хорватського громадянського суспільства.

Отримали подальший розвиток:

– комплекс характеристик неліберальної демократії Угорщини: ріст починаючи від 2010 року популізму та радикалізму; витіснення ліберальної

демократії християнсько-консервативними настроями; звуження простору дії громадянського суспільства; порушення принципу поділу влади; тиск на суди, опозицію й незалежні медіа; перманентний пошук «ворогів» нації; популяризація теорій змов; визначення екзистенційними загрозами виживання угорської нації гендерну рівність, одностатеві шлюби, права меншин тощо; ідеалізація моделі неліберальної (консервативної) національної держави, заснованій на праці; акцент на історії, культурі та мові, патріотичному вихованні, сімейних цінностях і духовному відродженні нації та ін.;

– теоретико-методологічні підходи до аналізу змін політичної траєкторії Польщі після 2015 року, відколи погіршується демократичний клімат країни через: намагання встановити державний контроль над судовою вертикаллю та суспільними медіа; штучне модифікування «третього сектора» шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС лояльним до уряду НУО; формування неліберального сегмента громадянського суспільства; загострення антимігрантської тематики та ін.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною і висновками – загальнотеоретичними та практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про сутність неліберальної демократії, причини неліберального повороту, наслідки демократичної деконсолідації. Основні положення та висновки роботи можуть використовуватися в навчальному процесі при викладанні політологічних дисциплін («Основи демократії», «Політичні режими» та ін.), а також у практичній діяльності громадських активістів, інших суб'єктів політики.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, розвинені в дисертації, доповідалися та обговорювалися на конференціях, зокрема на: міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Дніпро, 7–8 грудня 2018 р.), «Розвиток

суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 21–22 грудня 2018 р.), «Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації (до 25-річчя підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС)» (м. Львів, 19–20 березня 2019 р.), «Стабільність в нестабільному світі» (м. Львів, 22 березня 2019 р.); IV всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.); VIII Всеукраїнських політологічних читаннях імені професора Богдана Яроша (м. Луцьк, 17 квітня 2019 р.).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертації викладені автором в 11 публікаціях. З них 5 надруковані у фахових наукових виданнях із політичних наук, з яких 3 – у міжнародних і вітчизняних виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази, 6 тезах і матеріалах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертації, зумовили її логіку та структуру. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, розділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списків використаних джерел до розділів (381 джерело). Загальний обсяг – 236 сторінок, з них основний текст – 192 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ НЕЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Політологічна концептуалізація неліберальної демократії: теоретико-методологічні підходи до визначення, сутнісних характеристик, чинників формування.

За останні півстоліття стрімко зросла кількість країн із демократичним політичним режимом: якщо у 1974 році їх налічувалося 39 демократичних країн, 1995 – уже 115 [10, с. 16], 2007 – 124 [169] і т. д. Ліберальна демократія має давню історію на теренах США та Західної Європи, а починаючи від середини 1970-х років багато країн по всьому світі намагаються встановити її [151, с. 6]. Водночас відбуваються стрімкі метаморфози форм демократії. У звіті Freedom House за 2018 рік, в якому визначено вільні (88 країн), частково вільні (58) і невольні (49) країни, загалом констатовано «демократію в кризі» [88]. За останнє десятиліття відбулися найістотніші негативні зміни в реалізації громадянських і політичних прав людини та громадянина. Значно більше країн зазнали невдач у ліберально-демократичних перетвореннях, аніж тих, які досягли поступу. Відтак можна стверджувати, що антидемократичний розворот нині є загальнопланетарною тенденцією [62, с. 7].

Канадський дослідник М. Г. Ігнат'єв [104], розмірковуючи про глобальні події, вказує на наявність нового політичного конкурента ліберальної демократії – режими, авторитарні за політичною формою, з капіталістичною економікою та прихильністю до консервативно-націоналістичної ідеології. Мова про демократію, яка рухається до авторитаризму. Вона набуває варіативних термінологічних означень, найуживанішим з-поміж – «дефектна демократія», субтипом якої зокрема є «неліберальна демократія».

Актуально звучить питання, поставлене румунським дослідником Д. Даяну: чи «приречена нині демократія втратити своє ліберальне ядро»? [81]. Погоджуємося: для того, щоб ліберальна демократія збереглася за сучасних цивілізаційних викликів, її ліберальне ціннісне ядро неодмінно має бути присутнє. Лібералізм зміцнює демократію, і навпаки – демократія посилює лібералізм. Цим зумовлений наростальний науковий інтерес до комплексу питань, пов'язаних з дефектами ліберальної демократії, деконсолідацією демократії.

Примітно, що криза демократії наростає не лише у слабо розвинених державах, а й на теренах ЄС, зокрема в країнах Центральної та Східної Європи (Центрально-Східної Європи, ЦСЄ). За аналогією з «привидом комунізму»¹, який «бродив по Європі», нині дослідники в публіцистичній манері описують стрімку деформацію ліберальної демократії – «привид неліберальної демократії» [107]. Втілення ідеї неліберальної демократії пов'язують найперше з В. Орбаном (Угорщина) та Я. Качинським (Польща), а також В. Путіним (Росія), Р. Т. Ердоганом (Туреччина) та низкою інших політичних і державних діячів.

Т. Каротерз ще у 2002 році висловив міркування, що з близько сотні країн, які здійснюють перехід до ліберальної демократії, лише в близько двох десятках цей процес був успішним, а решта – «сіра зона» [60, с. 9–10], для якої характерний дефіцит демократії (слабке представництво інтересів громадськості, низький рівень політичної участі, ігнорування законів офіційними особами, порушення електоральних свобод та інші дефекти демократії). Режим «сірої зони» характеризуються частковим включенням або імітацією процедур ліберальної демократії та формальних інституцій, які одночасно підриваються обмеженням плюралізму. Вони поєднують характеристики ліберальних демократій (конкурентні вибори, багатопартійність, парламентаризм, конституціоналізм тощо) з

¹ За аналогією з першою фразою «Маніфесту Комуністичної партії» (1848) К. Маркса та Ф. Енгельса.

авторитарними механізмами та методами, включаючи відкриті або латентні репресії. Ці режими мають високий ступінь адаптивності, стратегічної мінливості та гнучкості; вони пристосовані до правил глобального капіталізму, в який уповні інтегровані. Для того, щоб зберегти демократичний фасад за перебування в «сірій зоні» між демократією й авторитаризмом, такі дефектні неліберальні режими забезпечують собі певний рівень підтримки народу завдяки популізму та загостренню якогось етнічного, національного, безпекового, гендерного чи іншого питання. Якщо авторитаризм у його класичній формі завжди спрямований проти низки прав та свобод, готовий до репресій, то нові режими «сірої зони» уподібнюються хамелеону – пристосовуються до нових обставин (для запобігання можливому застосуванню санкцій до країни тощо), мають інституційне представництво різноманітних демократичних інститутів, певною мірою реалізують більшість демократичних процедур [80, с. 31].

Нині маємо підтвердження думок Т. Каротерза, позаяк «сірі зони» між демократією й авторитаризмом в останні десятиліття чітко видимі в різних регіонах планети. А початок глобальної фінансової кризи (2008 р.) посилив крихкість політичних і соціально-економічних демократичних систем і загалом поставив під загрозу демократичний консенсус [80, с. 31]. Віднедавна частина консолідованих демократій відступає в неоавторитарному керунку. Це не означає, що усі вони стануть неоавторитарними державами, однак їхні демократичні інститути вже ослаблені та продовжують втрачати стійкість. Серед причин деконсолідації демократії дослідники, зокрема американський політолог Ф. Закарія, називають зростання нерівності, яка відтак зменшує прошарок середнього класу, що спричиняє піднесення антиліберального популізму. На це звертає увагу й Е. Люс у дослідженні «Відступ від західного лібералізму» (2017) [128]. Загалом відступ від демократії (англ. democratic backsliding) розглядається в західному політологічному дискурсі як свого роду корозія, ослаблення «будівельних блоків» демократії, на відміну від

більш агресивної режимної трансформації від демократії до авторитаризму. Його означають як «демократичний регрес» (англ. democratic regression), «демократична деконсолідація» (англ. democratic de-consolidation), «демократичний розлад» (англ. democratic breakdown).

Якщо опиратися на трактування консолідованої демократії, запропоноване Х. Лінцем та А. Степаном, то: 1) в країні відсутні групи, зацікавлені узурпувати владу чи змінити режим; 2) більшість людей сприймає демократію найкращою формою врядування; 3) усі важливі політичні органи держави функціонують за демократичними принципами [127, с. 5–7]. Відтак можна вивести як базові характеристики демократичної деконсолідації: наявність зацікавлених у «захопленні держави» та інших неформальних деструктивних практиках; сумніви у цінності демократії; критика та відкидання принципів ліберальної демократії.

На думку Р. С. Фоа та Я. Мунка, рівень консолідації демократії визначається за трьома параметрами: 1) наскільки демократія як система правління підтримується суспільством; 2) наскільки антисистемні партії та рухи слабкі (чи відсутні узагалі); 3) наскільки укорінені демократичні правила [86, с. 15]. Аналіз за такими критеріями кейсів окремих держав дозволяє сформулювати припущення про сценарії демократичної деконсолідації, коли громадянами розглядаються авторитарні альтернативи, адже помітні певні «симптоми» цього процесу: низький рівень довіри політичним інститутам, невисока явка виборців на голосування, активізація праворадикальних партій і рухів тощо. Розгортаються процеси, які є провісниками подальшої інституційної та ідеологічної деформації: тиск політиків на критичні до влади медіа, порушення прав різноманітних меншин, посягання на незалежність судів тощо. Наразі складно обґрунтувати, чи такий стан справ можна характеризувати вже як демократичну деконсолідацію, адже для цього потрібен часовий моніторинг проблеми. Наразі можна лише констатувати: громадяни

демократичних держав дедалі менше задоволені роботою демократичних інститутів, проявляють інтерес до альтернативних режимів.

У 1991 році С. Гантінгтон в статті «Третя хвиля демократії» наголосив, що дві попередні хвилі демократизації (1820–1920, 1945–1960 років) супроводжувалися «зворотними хвилями», коли «демократичні системи були замінені [...] історично новими формами авторитарного правління» [102, с. 18]. Тоді мислитель висунув гіпотезу, що «третя хвиля» (від середини 1970-х років) була б можливою, якби нові великі авторитарні держави продемонстрували тривалу життєздатність недемократичних правил або ж «якби людям зі всього світу довелося побачити, як Сполучені Штати», що тривалий час були лідерами демократизації, «занепадають від політичної стагнації, неефективності економіки й соціального хаосу» [102, с. 15–16]. З цього приводу болгарський політолог І. Крастев відзначив, що С. Гантінгтон, якби жив нині, ймовірно був би здивований, що ліберальна демократія нині перебуває під загрозою не тільки в країнах, де демократичні перетворення пройшли в останні десятиліття, а й у донедавна найстійкіших демократіях Заходу. Водночас найбільш тривожною подією С. Гантінгтон, ймовірно, визнав би зміни саме в регіоні ЦСЄ [120].

Польський політолог Є. Вятр [174] вважає, що «третя хвиля» демократизації, на відміну від першої та другої, не супроводжується зворотною хвилею. Водночас учений не заперечує, що в низці країн демократично обрані лідери інтерпретують демократію дуже вузько (зводять її до електоральної), ігнорують верховенство права та захист прав людини тощо. На означення такого нового режиму, який все ж відрізняється і від демократії, і від авторитаризму, Є. Вятр пропонує використовувати поняття «новий авторитаризм». Втім, на нашу думку, дефектну демократію (субтипом якої є й неліберальна демократія) не доцільно ототожнювати з неоавторитаризмом. Нижче ми обґрунтуємо цю думку, пояснивши, що неліберальна демократія є все ж демократією, хоч і дефектною (наявні авторитарні

характеристики), яка водночас зберігає виражену перспективу трансформуватися в неоавторитаризм.

Політичні процеси в країнах у різних регіонах планети демонструють проблеми утвердження ліберальної демократії західного взірця. Тут конструюються режими, які формально відтворюють інституційний дизайн західних демократій, але наповнюють його відмінним змістом; формальні демократичні процедури часто стають фасадом, за яким приховуються авторитарні механізми. Тому й не виключений зворотний рух до авторитаризму [23, с. 55]. Це проблема не лише країн ЦСЄ. Ф. Закарія [12; 176] робить висновок: щонайменше в половині країн, які демократизуються, нині присутні елементи авторитаризму. Заперечуючи тотожність свободи та демократії, дослідник відзначав: демократія може бути й неліберальною, а відтак – служити зміцненню влади авторитарних правителів і перешкоджати прогресу свободи. Підтвердженням цьому є історія багатьох африканських країн, де демократичні перетворення обернулися неефективним правлінням і привели до влади диктаторські режими.

Аналіз неліберальної демократії вважаємо за доцільне розпочати від протилежного – розуміння особливостей ліберальної демократії та її можливих дефектів. Л. Даймонд ліберальну демократію розглядав як «режим з добре розвиненими та міцно захищеними особистими та груповими свободами» [10, с. 12]. Дослідник назвав її характеристиками: виключну належність влади виборним особам і тим, хто призначається ними; конституційну обмеженість повноважень виконавчої влади, її підзвітність; уможливлення реального чергування партій при владі; багатоманіття каналів висловлювання та представництва інтересів громадян (асоціації, рухи, групи тощо); наявність альтернативних джерел інформації, незалежних медіа, доступ громадян до яких не обмежується; наділення громадян основними правами та свободами; політичну рівність усіх громадян, хоч вони й відрізняються за обсягом наявних політичних ресурсів; надійну захищеність

індивідуальних і групових інтересів громадян незалежною позапартійною судовою владою; всебічний захист громадян, зокрема й від невиправданого втручання держави в їх життя та ін. [10, с. 13–14].

Широкий науковий резонанс мало есе Ф. Фукуями «Кінець історії» (1989) і наступна книга «Кінець історії й остання людина» (1992), де дослідник констатував перемогу ліберальної демократії. Довший час у політологічному дискурсі було присутнє твердження, що консолідовані демократії вже не зіткнуться з кризою режиму. Але спрогнозований Ф. Фукуямою та його послідовниками сценарій виявився хибним; зрештою, він сам згодом дещо підкоректував свої погляди. Натомість слушно звучить теза Ч. Тіллі: демократизація – не стабільний лінійний процес, а побудова бажаного ідеалу західної ліберальної демократії відбувається з перманентними труднощами [170]. Ці труднощі можуть мати різні причини та зумовлювати найрізноманітніші дефекти. Найрадикальніші дослідники (Я. Мунк, Р. С. Фoa та ін.) з огляду на наступ автократії навіть констатують завершення доби демократії [141].

Ліберальна демократія змістовно об'єднує два елементи (демократичний і ліберальний). Зазвичай вони поєднані, але нині щораз частіше суперечать один одному. Чому так відбувається? Демократія традиційно є відповіддю на питання, хто керує. Натомість лібералізм визначає не механізм обрання правителів, а окреслює обмеження їхньої влади, спрямовані на захист прав особи, забезпечення верховенства права, незалежність суду, свободу медіа тощо. І демократія, і лібералізм пройшли довгу та складну історію, мали дещо відмінні трактування в різних епохах і регіонах. Сьогодні поняття «демократія» найчастіше застосовується на позначення саме ліберальної демократії. Тобто, йдеться не стільки про те, хто керує (народ, обрані ним представники), а про верховенство права, свободу слова, толерантність тощо. За концепцією В. Меркеля, ліберальна демократія поєднує п'ять складових: 1) демократичний виборчий режим; 2) право політичної участі; 3)

громадянські свободи; 4) горизонтальна підзвітність; 5) гарантії того, що демократично обрані представники здійснюють ефективне врядування [132, с. 36].

Термін «неліберальна демократія» був ужитий в середині 1980-х років «американськими сходознавцями для позначення специфічних режимів нових індустріальних країн Південно-Східної Азії, для яких (як пізніше й для Тайваню та Південної Кореї) було характерне поєднання елементів формальної процедурної демократії та жорсткого авторитаризму» [15, с. 135]. Відомими є приклади ліберальних суспільств (деякі європейські конституційні монархії в ХІХ столітті, Гонконг під британським правлінням ХХ століття та ін.), які не управлялися демократично. За словами М. Платнера, провідні демократичні режими світу ставали спершу ліберальними, а вже потім – демократичними, бо для запровадження загального виборчого права первинно необхідно було утвердити прихильність до конституціоналізму, верховенства права, гарантувати права людини [151, с. 8]. Ф. Закарія показав, що в результаті «третьої хвилі» демократизації, демократія в формі вільних виборів поширилася на країни, які не мали ліберальної традиції. Відтак виникли режими, які хоч і запровадили демократичний механізм виборів, але не були ліберальними; вони є саме електоральними, а не ліберальними демократіями. Отже, той факт, що лібералізм і демократія не завжди функціонують поєднано, відбиває нинішні дебати про неліберальну демократію.

Термін «неліберальна демократія» в політологічному дискурсі був сприйнятий стримано, доки у 1997 році Ф. Закарія не застосував його для характеристики тогочасних процесів демократизації та лібералізації. Дослідник надав терміну широку популярність і стимулював дискусію [12, с. 33]. Було запропоновано типологізацію демократії на основі протиставлення позитивної ліберальної демократії (англ. *liberal democracy*) негативно забарвленій неліберальній демократії (англ. *illiberal democracy*), яка перешкоджає формуванню республіканських порядків.

На думку мислителя, найбільша небезпека неліберальної демократії – в дискредитації нею самої ідеї демократії [12, с. 59].

Хоча неліберальна демократія найчастіше й виникає в умовах копіювання демократичних порядків у країнах, які не мали довготривалої демократичної традиції» [12, с. 89–96], однак вона може прийти й на зміну консолідованій ліберальній демократії. І хоч щораз більше країн нині позиціюють себе демократичними, в багатьох із них наявна саме демократія електоральна, а не ліберальна. Безумовно, альтернативних виборів, запровадження низки прав і свобод у певній країні є недостатньо для відповідності її режиму стандартам саме ліберальної демократії.

На ерозії демократичних норм і інститутів в країнах, які донедавна уважалися «бастіонами лібералізму», зацікавлює низка західних дослідників [50; 72; 75; 129; 163]. Мова не про проблеми «молодих демократій», а саме про руйнування засад ліберальної демократії в країнах, які були довгочасними консолідованими демократіями. Дедалі більше політологів зацікавлені оцінкою проявів нелібералізму (англ. *illiberalism*) в досі стабільних демократіях [105] та науковим прогнозуванням цих тривожних процесів. Помітно: громадяни навіть тих країн (найперше, в Північній Америці та Західній Європі), які оцінюються як консолідовані демократії, стали не лише критичніше оцінювати своїх політичних лідерів, а й «цінічніше відноситися до цінності демократії [...]; вони менш упевнені, що їх дії можуть вплинути на прийняття рішень, а відтак – з більшою готовністю підтримують альтернативні авторитарні форми правління» [86, с. 7]. Це загострює питання: наскільки громадяни вважають для себе важливим жити у справді демократичній країні? Також помітно, що погляди молоді радикалізуються дедалі сильніше. Цю тенденцію підтверджує й проходження останніми роками до парламентів низки країн партій радикального спрямування.

На небезпечність для ліберальної демократії стрімкого піднесення популістських партій вказали німецькі дослідники В. Меркель та Ф. Шолль [139]. Нові популісти байдужі до ліберальних механізмів стримувань і противаг, вони не бачать необхідності конституційного обмеження влади більшості. Популісти просувають свої плани, плюралістичні демократичні норми підриваються, а ковзання до авторитаризму у деяких випадках навіть поступається місцем початковій стадії авторитаризму [69]. Американський дослідник Я. Мунк вважає, що громадяни дедалі більше зневажають демократію, віддаючи перевагу авторитарному популізму. Серед причин росту популярності популістів – підйом Інтернету та соціальних медіа, які полегшують людям критику керівної еліти, а також повстання частини населення проти зростання багатокласових суспільств [140].

Загалом сьогодні різко знижується рівень довіри до основних інститутів держави, громадяни щораз менше ідентифікують себе з тією чи іншою політичною силою. Натомість, як слушно відзначають Р. С. Фoa та Я. Мунк [86, с. 6], електорат солідаризується з рухами, які об'єднують прихильників довкола однієї певної проблеми, голосують за популістів, підтримують антисистемні партії тощо. Але, зацентруємо: чимало авторитетних учених (Р. Інглхарт, П. Норріс, К. Вельцель, Р. Дж. Далтон та ін.) не вбачають у таких тенденціях загрози. Їхній основний аргумент – в нового покоління суб'єктів політики формується власне мислення, для якого характерне критичне ставлення до керівних еліт. Ймовірно, тут вбачається прихильність згаданих дослідників до сформульованих ще у 1975 році Д. Істоном положень про розмежування «легітимності уряду» та «легітимності режиму»².

² Легітимність режиму, на відміну від легітимності урядів, характеризує низка критеріїв: виражена підтримка населенням існуючої політичної системи; підтримка основних інститутів ліберальної демократії; готовність реалізовувати свої політичні ініціативи в рамках існуючої політичної системи; прийнятність для громадян авторитарної альтернативи, наприклад, військового режиму.

Послідовники цього оптимістичного підходу звертають увагу на падіння легітимності урядів, але підтримку демократичних цінностей вважають стійкою.

Коли йдеться про кризу сучасної демократії, то найперше дослідники вказують на дві ключові характеристики: дефектність демократичного устрою суспільства (тобто «нездатність демократії функціонувати відповідно до її власних правил» [45, с. 33]) та його дисфункціональність [21, с. 47]. Отже, розуміння сутності неліберальної демократії ускладнене без з'ясування ширшого поняття – дефектна демократія. Основоположником концепції дефектної демократії є німецький політолог В. Меркель, який запропонував цей термін (нім. *defekten demokratie*) та концептуалізував його в співпраці з Г.-Ю. Пугле, А. Круасаном та іншими дослідниками [25; 26; 131; 132; 134; 135; 136; 137; 138].

Дефектні демократії становлять важливу сферу досліджень політичних інститутів [39, с. 127]. О. Стойко слушно відзначила, що «все більше дослідників почали стверджувати, що перехідні суспільства лише перейняли деякі зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократичну конституцію та багатопартійну систему), уникаючи реалізації на практиці таких її принципів як верховенство права, поділ влади тощо» [39, с. 150]. Ці відхилення від очікувань класифіковані як «неліберальні демократії» (англ. *illiberal democracy*) [160] або як «демократії зі зламаним хребтом» (англ. *broken back democracy*) [158]. Вивчення таких деформацій започаткувало в політологічному науковому дискурсі дослідницький напрям вивчення «якості демократії» [148].

На думку В. Меркеля, не всі нові демократії є дефектними, «більш, ніж половина всіх нових електоральних демократій є конкретними варіантами звужених субтипів демократії, які можна назвати *дефектними*» [132, с. 33]. Водночас, не всі демократії, які можна uważати дефектними, є новими: «Дефектні демократії не неодмінно притаманні транзитивними режимами, які для відновлення системної рівноваги трансформуються на демократичні або авторитарні. Залежно від

політичної влади, а також соціального, економічного та культурного контексту, вони можуть існувати тривало» [132, с. 48–49].

О. Романюк наголошує, що в частині визначення методології дослідження дефектних демократій, важливим є розмежування їх від «автократій, що маскують свою сутність демократичним фасадом (квазідемократій)» [36, с. 120]. Дослідник зацентровує, що у дефектних демократіях певні характеристики ліберальної демократії є пошкодженими [36, с. 115]. Наприклад: а) якщо в ліберальній демократії вибори є справді вільними, чесними, загальними, конкурентними, то в дефектній – окремі групи можуть бути виключені з виборчого процесу з певних причин; б) в частині політичних прав за ліберальної демократії законодавчо уможливлена реалізація повного комплексу цих прав, а за дефектної демократії вони звужуються; в) у ліберальній демократії принцип поділу влад є беззаперечним, натомість у дефектній – принцип стримувань і противаг не працює, а виконавча влада превалує; г) урядування в умовах ліберальної демократії здійснюється винятково тими, хто легітимним шляхом здобув владу, а за дефектної – влада формально здійснюється легітимними структурами, але на них сильний вплив мають латентні неформальні актори, «ляльководи політики». Режими, які мають згадані недоліки все ж залишаються хай і спотвореними, але демократіями, якщо «значні дефекти існують лише в частині режиму» [64, с. 25], «а не пронизують його наскрізь, заперечуючи сам сенс демократичного врядування» [36, с. 116].

Залежно від того, які характеристики режиму є zdeформованими, фундатори теорії дефектної демократії виділили субтипи дефектної демократії:

1) «ексклюзивна демократія» (англ. exclusion – виключення; термін В. Меркеля і А. Круасана). При ній ураженою є виборча система та частково – політичні права. Наприклад, опиняються поза виборчим процесом певні категорії громадян, партії; на них можуть здійснюватися різні форми соціального, політичного та іншого тиску. Відкрита ізоляція певних груп громадян від політичної

участі – нечасте нині явище, але такий деструктивний процес проявляється в його численних латентних формах;

2) «демократія з анклавом» (термін В. Меркеля і А. Круасана), «анклавдемократія» (термін В. Меркеля та П. Т'єрі), «доменна демократія» (термін В. Меркеля), «анклавна демократія» (термін А. Круасана), «опікунська демократія» (термін Г.-Ю. Пугле). Тут мова про дефект, пов'язаний із неефективністю демократичної влади. Він зумовлений тим, що певні структури врядування не є контрольованими демократично створеними інститутами, а, натомість, самі контролюють окремі сегменти системи врядування. Поняття «анклав» використане дослідниками на позначення таких структур врядування, які виведені з-під контролю демократичного уряду і є ніби-то анклавом у полі демократії [36, с. 118]. Мова, наприклад, про олігархічні групи, військові угруповання тощо;

3) «неліберальна демократія» характеризується, найперше, деформацією громадянських прав: обмеженням свободи слова, інформації, права на асоціації, сфери судочинства тощо [155, с. 12]. Ущемлені ті свободи, які увиразнюють незалежність індивіда від влади держави в певних діях, визначають межі державного втручання в життя особи. Результатом «порушення громадянських прав і свобод законодавчою та/або виконавчою владою, а також неефективності їх захисту судовою, ці дефекти обмежують конституційний і правовий характер держави» [36, с. 119]. Відзначимо єдність дослідників, що саме неліберальна демократія з поміж різноманіття дефектних демократій є найпоширенішим субтипом [36, с. 119; 132, с. 49; 155, с. 12];

4) «делегативна демократія», за якої пошкоджується горизонтальна підзвітність демократичної влади. Мова про відносини між «урядом, парламентом і судовою системою (“горизонтальне делегування”))» [64, с. 28]. Цей дефект демократії підриває систему стримувань і противаг, адже виконавча влада домінує над законодавчою, судові органи мають обмежені можливості контролю за

виконавчими структурами; уряд намагається діяти в обхід парламенту, вдається до порушення конституції тощо.

Відтак бачимо, що неліберальна демократія є одним із субтипів дефектної демократії, в якому zdeформованими, найперше, є громадянські права.

Важливе значення для вивчення неліберальної демократії мають наукові дослідження з проблематики ліберальної демократії американського політолога, представника теорії демократизації Л. Дж. Даймонда [10; 71; 73; 74], зокрема праці «Демократія, що розвивається: на шляху до консолідації», «Дух демократії: боротьба за розбудову вільного суспільства у всьому світі». Цей дослідник є засновником і співредактором популярного наукового видання «Journal of Democracy».

Тематика дефіциту демократії останніми роками піднімається низкою дослідників. Її вивчали Е. Ван ден Абель [172], Е. Еріксен [85], С. Крьогер [122], Ш. Лендорфф [124], С. П'яттоні [149], А. Сті [166], Д. Фрідріх [90] та ін. Т. Гарр і К. Джаггерз, розробляючи критерії розмежування демократій від автократій, виявили велику групу політій, «інституційна структура котрих не уповні авторитарна, але й не уповні демократична» [109, с. 478]. Одне із найновіших досліджень неліберальної демократії належить відомому польському політологу Є. Вятру [174], який проаналізував низку кейсів «нового авторитаризму» (угорський, польський, кенійський, російський і турецький політичні режими). Американські політологи С. Левіцкі і Д. Зіблатт, які понад двадцять років вивчають кризу демократій в Європі та Латинській Америці, у своєму найновішому дослідженні [125] стверджують: сучасні демократії «вмирають» не стільки через революції, військові перевороти, а саме з причини повільної «хвороби», коли неухильно слабнуть найважливіші демократичні інститути, збільшується зона ерозії демократичних принципів.

Дослідники оперують доволі широким спектром понять на позначення політичного режиму зі zdeформованими характеристиками ліберальної демократії. Наприклад:

– американський політолог Г. Райх у праці «Категоризація політичних режимів: нові дані старих проблем» [156], виділяючи авторитарні, демократичні та гібридні типи режимів, оперує поняттям «напівдемократії»;

– російська політолог В. Рябушкіна термінологічним відповідником для позначення режимів, що претендують на демократичність, але більш чи менш відхиляються від ліберальної демократії, розглядає поняття «квазідемократія» [37, с. 108]: зберігаються зовнішні характеристики ліберальної демократії, але вони є спотвореними.

Концепція дефектної демократії, закладена В. Меркелем, Г.-Ю. Пугле, А. Круасаном та ін., отримала широку інтерпретацію. Зокрема, Ю. Мацієвський вважає, що ліберальну демократію від «дефектної» можна розмежувати на основі трьох показників: політична участь, політична конкуренція та конституціоналізм [24, с. 311]. М. Яковлев ототожнює дефектні та транзитивні демократії [46]; він порівнює концепції постдемократій та дефектних демократій. Дефектну демократію аналізує Д. Тихонов [41], трактуючи її саме як різновид авторитарних режимів. Г. Гаврилук поширює поле дефектних демократій на усі різновиди гібридних режимів [7].

Помітним є внесок у теорію неліберальної демократії українських дослідників-політологів. Зокрема, О. Фісун відзначає тенденцію виникнення різних нових типів квазідемократичних режимів, фасадної демократії або навіть виборного авторитаризму [43, с. 5]. І. Головка (І. Застава) констатує значне розмаїття форм демократичних переходів і численні парадокси кінцевих результатів демократичних перетворень [14]; дослідниця розглядає неліберальну демократію шляхом її протиставлення ліберальній демократії [8]. О. Долженков позиціює неліберальну демократію як електоральну формулу без ліберального наповнення [11, с. 226]. К. Сарбаш [38] аналізує критерії типологізації дефектних демократій (функціональні й інституційні виміри дефектів). Т. Андрійчук неліберальну демократію пов'язує з порушенням принципів правової держави на користь неформальних політичних

інститутів і практик [1, с. 54]. Неліберальна демократія в Україні є предметом наукового аналізу В. Гулая [9]. Відзначимо науковий доробок О. Романюка [35; 36]; який дослідив теоретичну цінність концепції дефектної демократії.

Емпіричну основу дослідження становлять дані низки індексів, близько десяти з яких щорічно вимірюють рівень демократичності режиму в кожній країні. Найперше, це щорічні дані Freedom House щодо стану політичних прав та громадянських свобод «Свобода у світі» (Freedom in the World) [48], який готується починаючи від 1973 року. Також прогрес/регрес певної країни показує індекс трансформації Бертельсмана та ін.

Те, що неліберальна демократія стала можливою, має чимало причин. Зокрема, американський дослідник П. Денін [70] вказує, найперше, на розчарування частини громадян ліберальною демократією. На його думку, від обіцянки свободи індивідуалізму нині залишився лише егоїзм; замість рівних можливостей – реалізується нова плутократія; свободу витісняє суміш державного та комерційного нагляду; різноманітність культур уподібнилася однорідній субстанції глобалізованої комерції. З позицій П. Деніна, надмірний ринковий лібералізм породив дедалі більшу кількість прихильників авторитарних політиків-популістів.

Більшість дослідників розглядають неліберальну демократію як похідну від демократичного режиму. Відмінний підхід увиразнює американський дослідник Д. Родрік [157]: він трактує неліберальну демократію як різновид авторитарного режиму, за якого зберігаються всенародні вибори, але недостатньо поважаються принципи верховенства права та права меншин. На наше переконання, неліберальний відступ передбачає, що країна раніше мала певною мірою успішний досвід демократизації. Ті ж країни, які не досягли бодай якихось вагомих демократичних здобутків, вважаємо, не можуть розглядатися в контексті їх неліберальної демократизації, позаяк відносяться до неоавторитарних режимів.

Аналіз неліберальної демократії не можливий без з'ясування сутності тих процесів, які спричиняють модифікацію політичного режиму в напрямку до неліберальної демократії, а також сутності та типів дефектів ліберальної демократії, які призводять до її видозміни. Поняття «демократичний відступ», «демократичне відхилення», «демократичний відкат» (англ. democratic backsliding) в політичній науці використовуються на позначення змін формальних і неформальних інститутів, які модифікують політичний режим у напрямку гібридного, неоавторитарного [78; 84; 165]. Н. Бармео розуміє демократичний відступ як регрес еволюції принципів ліберальної демократії; відбувається, на думку дослідниці, саме сповільнення прогресу демократії, але не її занепад [54, с. 6]. Дослідниця вказує на численні різновиди демократичного відкату – від поміркованих до найагресивніших.

На думку Ш. Ханлі та М. А. Вахудової, демократичне відхилення означає, що політичні актори свідомо та поступально здійснюють дії, які спричиняють демократичний регрес; тобто мова не про раптове заперечення демократії, як, приміром, у випадку перевороту [97, с. 298]. Зазвичай, основним інструментом демократичного відхилення є виконавча влада [65]. При цьому уряди діють у межах чинних інституцій та регуляторних механізмів, і зазвичай не беруть участь у відкритих антидемократичних діях.

Неліберальну демократію характеризує намагання певних суб'єктів політики концентрувати владу [54]. Популізм, обмеження плюралізму в політичних дискусіях, посягання на механізм стримувань і противаг, прихід до влади радикальних партій, атака на демократичний «третій сектор» і вільні медіа характеризують неліберальний перехід. За неліберальної демократії демократичні принципи мають переважно фасадний характер. Псевдodemократична влада прагне всяк підкреслювати свій ніби-то демократичний характер. Це робиться завдяки сильній декларативній риторичній прихильності до демократії, яка не узгоджена з рішеннями та діями. Неліберальна демократія зводить сутність демократії найперше

до багатопартійності та альтернативних виборів. Натомість придушуються або інституційно маргіналізуються всі інші фундаментальні компоненти, необхідні для належного функціонування демократичного плюралістичного суспільства. Хорватський політолог Д. Йовіч навіть називає такі zdeформовані демократії тоталітарними [110], хоч, на нашу думку, така критична оцінка є дещо перебільшеною.

До ознак неліберальної демократії віднесемо формування в структурі громадянського суспільства достатньо радикального неліберального сегмента – негромадянського (антигромадянського, псевдогромадянського) суспільства. Негромадянське суспільство створює атмосферу, в якій різного кшталту неорасисти, націоналісти та етно-популісти формулюють наративи, спрямовані на уразливі групи (етнічні та сексуальні меншини, біженці та ін.), підняття населення для захисту кордонів (від мігрантів), сприяють екстремістському релігійному консерватизму (спрямований проти абортів, прав ЛГБТ-спільнот тощо), атакують мультикультурні цінності [59, с. 169]. Такі громадсько-політичні актори стають важливими союзниками лідерів держав, які взяли курс на неліберальну демократію. Натомість ліберально спрямовані організації громадянського суспільства в офіційному дискурсі позиціюються як «іноземні агенти», що мають намір підірвати національний суверенітет [94].

Парадоксально, але значна кількість громадян нині одночасно декларує свою прихильність до ліберальної демократії, і водночас – не бачить потреби в окремих важливих її інститутах. В цьому вбачаємо певну амбівалентність політичної свідомості сучасних «людей політичних». Для розуміння того, чому знижується рівень підтримки демократії, важливо з'ясувати, як змінюється її розуміння, як трансформується міра залученості та ставлення суб'єктів політики до демократичних інститутів у своїх країнах та наднаціональному рівні. «Здоров'я» демократії узалежене не лише від підтримки основних політичних принципів (наприклад,

громадянських прав та свобод), а й від активної політичної участі свідомих громадян (про це ще у 1963 році писали Г. Алмонд та С. Верба в дослідженні «Громадянська культура»). Помітно, що останні півстоліття спостерігається поступове зниження політичної активності (найперше мова про участь у виборах і референдумах), відбувається поступове зниження інтересу до політики найперше у молодіжному середовищі. Спалахи громадсько-політичної активності детерміновані найперше екстраординарними, резонансними подіями, кричущими фактами зловживань влади тощо. Нині різні покоління демонструють відмінний рівень політичної апатії; розрив між поколіннями наростає [86, с. 10].

Втім, окремі дослідники заперечують зниження рівня громадян, зокрема й молоді, в політичний процес (традиційні його форми), стверджуючи, що це компенсується різноманітними новими формами громадсько-політичного активізму [145; 173]. З їх аргументами можна частково погодитися. Водночас, на нашу думку, найбільшу тривогу викликає саме наростальна підтримка авторитарних альтернатив, консервативного націоналізму, коли громадяни схилиються до менш ліберальної інтерпретації природи демократії, бо це напряду загрожує ліберальній демократії та збереженню її цінностей.

Громадянське суспільство в політологічному дискурсі найчастіше визначається «ліками» від неліберальної демократії. У західній політичній думці обстоюються тези: 1) громадяни можуть виявитися кращими за політичну еліту своїх країн, і стати перепорою неліберальній демократизації; 2) блокування громадськістю намірів неліберальних політичних акторів втілити певні суперечливі реформи мають підтвердити ті демократичні завоювання, які були здобуті три десятиліття тому. Ми також прихильні до розгляду громадянського суспільства ключовим актором демократичного поступу, який сприяє розвитку та стабільному впровадженню демократичної політичної культури, що є перешкодою для переходу демократій до неоавторитаризму. Відтак у дисертації нами звертатиметься увага на міру та якість

громадської протидії неліберальній демократизації конкретної країни. Водночас, як слушно відзначає В. Дзігіч, громадянське суспільство не завжди й автоматично виліковує неліберальні відхилення та гарантує сталий демократичний розвиток [80, с. 36], хоч сила нових соціальних рухів сьогодні справді є значною. Усвідомлюючи роль останніх, неліберальні уряди застосовують різноманітні відкриті чи завуальовані форми тиску на них. Аналіз проявів такого тиску представлений у нашому дослідженні.

Демократичні переходи є складним процесом, який не можна образно уподібнити вулиці з одностороннім рухом. Є численні «спокуси» відійти від демократизації або, принаймні, пристосувати її до конкретної ситуації конкретної країни. Світова історія знає випадки відходу від демократії до диктатури, що зазвичай супроводжувалося силовим сценарієм. Але відхід від засад ліберальної демократії може відбуватися поступово, без відкритого силового сценарію, і навіть деякий час такі руйнівні трансформації відбуваються в межах демократичного правового поля. Останні зі згаданих процесів характерні посткомуністичним країнам Європи.

Результати виборів останніх кількох років в низці країн ЄС сигналізують про наростання тут неліберальних тенденцій. Чи не найсильніше вони увиразнені виражені саме в регіоні ЦСЄ у трьох основних неліберальних тенденціях (тиск на медіа й свободу слова в цілому; посягання на незалежність суду; репресії проти громадянського суспільства), а також інших проявах, як-от мова ненависті щодо мігрантів, тиск щодо права жінок і ЛГБТ, зростання злочинів на ґрунті расизму та гомофобії тощо. Одних вільних, альтернативних виборів та багатопартійності є недостатньо для функціонування демократії як ліберальної. Відтак поява демократій неліберального типу є викликом для ЄС, який стикнувся з внутрішніми розколами, спалахами націоналізму в умовах ще не подоланих наслідків глобальної фінансової кризи 2008 року. Початок міграційної кризи у 2015 році став зручним інструментом

політичних маніпуляцій для праворадикальних та націоналістичних партій. За таких умов ЄС складно реалізовувати очікувані громадянами, зокрема є нових держав-учасниць ЄС, реформи, що може в перспективі посилити євроскептицизм. Ці питання будуть розглянуті нами в підрозділі 1.2.

На нашу думку, для дослідження деформацій демократії адаптивною є методологія, яка об'єднує пізнавальний потенціал неоінституціоналізму, політичної компаративістики та транзитологічної парадигми. Інструментарій методології неоінституціоналізму уможливорює вивчення деформацій демократичних політичних інститутів, міжінституційних протистоянь між деструктивними та конструктивними політичними інститутами, які зумовлені запереченням цінностей ліберальної демократії. Політичні інститути розглядатимуться нами (за Д. С. Нормом) як «правила гри, що складаються з офіційних писаних правил, а також, зазвичай, неписаних кодексів поведінки, що лежать глибше офіційних правил і доповнюють їх» [28, с. 12]. Тобто, неоінституційний аналіз є тією методологією, яка допоможе охопити аналізом як формальні, так і неформальні інститути політики, які зазнають деформацій в ході кризи ліберальної демократії. Ця методологія прийнятна для вивчення інституційних конфліктів як протистоянь на ґрунті посягань неліберальними акторами на цінності ліберальної демократії.

Поділяємо погляди М. Чабанної, яка аргументувала, що вплив «підривних» інститутів відчутний саме в політичних режимах «із низьким рівнем демократичності» [44, с. 230]. Відтак для вивчення деструктивного впливу одних політичних інститутів на інші формальні та неформальні політичні інститути важливе значення має неоінституціоналізм. Ми прихильні до підходу К. Сарбаш, що саме неоінституціоналізм як один із підходів багатогранної методології дослідження дефектної демократії сприяє кращому розумінню основних причин таких дефектів [38, с. 168]. В площині аналізу на основі методології неоінституціоналізму перебувають інститути-антагоністи, які мають відмінні цілі та ресурси. Саме

інституційний аналіз уможлиблює не лише вивчення деструктивних інститутів, які руйнівню впливають на ліберальну демократію, а й інституційних механізмів і способів мінімізації такого впливу завдяки ресурсам конструктивних інститутів (як-от, до прикладу, громадянського суспільства). Завдяки неоінституціоналізму політичні інститути, аналізовані в дисертації, розглядатимуться «через призму взаємозв'язків формальних норм і неформальних правил гри. Це переплетіння є складною системою організаційних відносин, форм взаємодії» [32, с. 100].

Найбільш цінним для нашого дослідження є такий напрямок неоінституціоналізму як історичний неоінституціоналізм. За його допомогою можемо пояснити причини руйнування ліберально-демократичної традиції в окремо взятих країнах. Безумовно, історичне минуле багато в чому визначає сьогодення новітніх демократій. Нинішні відступи від принципів ліберальної демократії зумовлені передусім історичним спадком: перебування в складі різних імперій, комуністичні режими тощо. Історичний неоінституціоналізм підводить ґрунт під розуміння того, чому в одних країнах зініційовані неліберальними політичними акторами реформи впроваджуються, а в інших – знаходять виражений спротив. Саме представники історичного інституціоналізму «традиційно враховують вплив суспільства та його цінностей на суб'єктів інституційних змін» [18, с. 5]. На основі такої методології нами шукатиметься пояснення, чому в одних країнах помітний стійкий опір політичним інститутам, які просувають ідеї неліберальної демократії, натомість в інших – такі ініціативи є слабкими, що ще більше посилює дефекти демократії, уможливорюючи ініціативи консервативних, радикальних та інших політичних акторів. Уважаємо, що не в останню чергу з причини тривалої колоніальної залежності та травматичного історичного досвіду, у країнах ЦСЄ стійкий сенс набула найперше боротьба за незалежність та збереження національної ідентичності. Попри усю важливість названого, це не сприяло в останні три десятиліття формуванню клімату відкритості до інших культур, готовності до

мультикультуралізму. Соціально-економічні чинники, значний відсоток у структурі населення країн ЦСЄ економічно уразливих груп сприяв популярності популістів.

Важливе значення для дослідження теми дисертації має компаративний аналіз, який уможливорює порівняння деформації демократії, проявів демократичного відкату на прикладі групи країн. Це дозволить з'ясувати спільне та відмінне у траєкторії деформації ліберальної демократії, наслідках відступу від цінностей ліберальної демократії. Не менш важливою для аналізу проблеми неліберальної демократизації є транзитологічна парадигма, пропри кризу сучасних транзитологічних досліджень і проблеми в застосуванні цієї парадигми.

1.2. Регіон Центрально-Східної Європи як увиразнення неліберальної демократії.

Регіон ЦСЄ є важливим об'єктом вивчення дефектів ліберальної демократії, бо: 1) усі країни регіону останні три десятиліття проходять посттоталітарну трансформацію; 2) в більшості з них цей процес останніми роками сповільнюється та деформується. За словами українського політолога І. Піляєва, ЦСЄ є полем «двох величезних суспільно-політичних трансформацій останнього сторіччя – від напівфеодальних імперій до “розвинутого соціалізму” й від тоталітаризму до ринкової економіки та “відкритого суспільства”» [30, с. 34]. Отже, довший час країни регіону перебували під впливом великих імперій і практично одночасно (але з дещо відмінною результативністю) почали демократизацію.

Окреслюючи теоретико-методологічні засади дослідження, пояснимо вибір нами країн, які стали предметом вивчення. Найперше зауважимо, що в політологічному дискурсі відсутня наукова єдність щодо країн, які включає регіон ЦСЄ. Нами для аналізу обрано Болгарію, Польщу, Румунію, Словаччину, Угорщину, Хорватію Чехію; такий вибір потребує аргументації.

Аналіз політологічних та історичних джерел засвідчив: верифіковане означення меж регіону ЦСЄ відсутнє. Дослідники відносять до регіону ті чи інші країни за географічним або ж політичним (геополітичним) критеріями. Найрозлогіше трактування ЦСЄ охоплює Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Молдову, Україну, Болгарію, Сербію, Чорногорію, Словенію, Хорватію, Македонію, Боснію та Герцеговину, Албанію. Найвужче розуміння включає тільки чотири країни Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина). Вкажемо на кілька підходів, увиразнених у вітчизняній науці:

– політолог Г. Зеленько вважає, що «сучасна ЦСЄ – це група країн від Балкан і до Балтії, які нещодавно приєдналися до ЄС. Хоча у політичному сенсі до ЦСЄ відносять країни Вишеградської групи [...]» [17, с. 76]; останню тезу підтримують й історик Ю. Каганов [19, с. 336], політолог О. В'юницька [6];

– політологи В. Романюк та В. Литвин віднесли до ЦСЄ Болгарію, Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Румунію, Словаччину, Словенію, Хорватію, Чехію та Угорщину [34, с. 12]; серед індикаторів дослідники вказали на членство цих країн у ЄС;

– політолог В. Остапчук розглядає ЦСЄ як геополітичний регіон, відтак відносить до нього країни, інтегровані в європейські та трансатлантичні структури [29, с. 104];

– політолог І. Піляєв вважає недоцільним віднесення до ЦСЄ балканських країн [30; 31];

– історик Л. Зашкільняк включив до складу ЦСЄ ті країни, які розташовані між Балтійським, Чорним і Середземним морями [16];

– історик М. Кріль до країн ЦСЄ відніс аж 21 країну (в одному випадку – частину країни): «Росія (європейська частина), Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Болгарія,

Сербія, Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Словенія, Албанія, Греція» [22, с. 7].

Відтак, при виборі країн для аналізу ми виходили з таких положень: 1) поділяючи підхід до визначення меж ЦСЄ Г. Зеленько³, вважаємо, що для якісного аналізу дефектів демократії з урахуванням вимог до обсягу дисертації, доцільно зупинитися на кейсах лише окремих держав регіону; 2) вибір звужений до семи інтегрованих до ЄС країн, прийнятих в ході останніх розширень ЄС (2004 р. – 4 країни; 2007 р. – 2 країни, 2013 р. – 1 країна); 3) країни обрані з огляду на або уже виражені в них ознаки неліберальної демократії, або пришвидшені процеси деформації демократії. Ці «молоді демократії» пройшли складний шлях адаптації до Копенгагенських критеріїв⁴ задля прийняття до ЄС; у них були більш чи менш, але все ж вагомі успіхи в демократизації. Але нині аналізовані країни сходять із курсу на розбудову саме ліберальної демократії. Це певною мірою навіть загрожує їх майбутньому членству в ЄС (а в перспективі, на нашу думку, навіть існуванню ЄС), підриває авторитет ЄС, у складі якого є держави з неоавторитарними характеристиками політичного режиму. Помітно, що нині це спонукає ЄС критичніше аналізувати країни-кандидати, які після прийняття до ЄС, гіпотетично можуть піти шляхом Польщі, Угорщини чи інших, менш деформованих, «молодих демократій».

Упродовж перших двох десятиліть після розпаду комунізму була чітко виражена тенденція до демократичного прогресу більшості країн ЦСЄ, найперше тих, які визначилися з курсом на європейську інтеграцію. В регіоні ЦСЄ, де після 1989–1990 рр. склалося розмаїття політичних систем, більшість країн зі спочатку доволі лінійним і стабільним процесом консолідації демократії почали стикатися з

³ ЦСЄ як група країн від Балкан і до Балтії, які нещодавно приєдналися до ЄС.

⁴ Копенгагенські критерії для заявників вимагають, щоб держави-члени мали ліберальні демократичні стандарти політичних систем.

процесами де-демократизації або регресу демократії. Країни регіону доволі швидко почали різнитися за темпами демократизації. Сьогодні ж, вслід за широкими світовими тенденціями [125] демократичний прогрес у регіоні слабне. Ш. Ханлі та М. А. Вахудова констатують демократичний відступ і навіть відхід до авторитаризму [97, с. 276].

Інтегрування частини країн ЦСЄ до ЄС певний час у політологічному дискурсі розглядалося як найбільш успішний інструмент розширення ареалу ліберальної демократії. У 1990-х – на початку 2000-х роках перспективи членства в ЄС слугували належним стимулом для демократизації країн-кандидатів [152], а факт прийняття до ЄС трактувався дослідниками як безумовне свідчення консолідації демократії [133; 161]. Відтак тогочасний політологічний дискурс увиразнив стійке очікування, що членство в ЄС сприятиме впровадженню концепції «демократизації шляхом інтеграції» [77]. Певний час приєднання низки країн ЦСЄ до ЄС розглядалося політичною наукою як доказ демократичної консолідації. Домінувала гіпотеза, що європейська перспектива «стримає екстремістські та популістські тенденції» [53]. Але з позицій сьогодення видається, що «новою характеристикою політичної Європи» [117, с. 26] є популізм; спостерігається стійке якісне та кількісне посилення потенціалу популістів [63, с. 222]. Отже, приблизно через два десятиліття після розпаду комунізму з низки причин почалися симптоми демократичної «втоми», виснаження еліт, а відтак – діагностовано кризу ліберальної демократії.

Одразу після великого розширення ЄС 2004 року актуалізувалося обговорення двох можливих альтернатив режимної трансформації «молодих демократій» ЄС: теорія відступу (відхилення) (а “backsliding” theory) і теорія «євро-гамівної сорочки» («Euro-straitjacket» theory): 1) за теорією відступу, після інтенсивного реформування задля прийняття до ЄС, набувши бажаного статусу, «молоді демократії» ЦСЄ повернуться до більш звичного стану справ з елементами авторитаризму, популізму, порушень принципу верховенства права тощо. Серед причин такого ймовірного

відступу називалося й те, що ЄС, активний у своєму контролі щодо країн-кандидатів на вступ до ЄС, не має справді ефективних механізмів запобігання реверсу ліберально-демократичних здобутків після завершення процедур виконання вимог до країн-кандидатів; 2) за теорією «євро-гамівної сорочки» існуватимуть довгострокові та стабільні позитивні наслідки вступу країн ЦСЄ до ЄС в частині консолідації їх національних демократій. Політичні процеси наступних п'ятнадцяти років у країнах ЦСЄ демонструють відсутність у всіх державах регіону розвитку за однією і тією ж теорією-сценарієм. Кейси окремих держав-учасниць увиразнюють чи першу, чи другу теорію.

Напередодні початку глобальної фінансової кризи 2008 року Світовий банк зробив доволі поспішний, на наше переконання, висновок: ера демократичного переходу в регіоні Центральної Європи закінчилася, бо усі країни, що вступили до ЄС у 2004 та 2007 роках вже функціонують як ліберальні демократії. Було оптимістично констатовано створення стабільних інституцій, котрі гарантують демократію, верховенство права, права людини, повагу та захист меншин тощо [49]. Але з позицій сьогодення такі оцінки потребують критичного перегляду. Помітно, як упродовж останнього десятиліття в багатьох посттоталітарних країнах ЦСЄ на зміну ще не зміцнілій ліберальній демократії приходить демократія неліберального типу, відбувається демократичний відступ нових держав-учасниць ЄС. Попри наявні національні відмінності щодо демократичної стабілізації та регресу, в більшості країн ЦСЄ зріс і продовжує зростати ризик підризу досягнень посткомуністичної демократизації. Ці процеси одразу від часу їх актуалізації були зацентровані в політологічному дискурсі [83; 89; 147].

Антидемократичні процеси останнього десятиліття в країнах ЦСЄ підвищують інтерес до вивчення крихкості демократичної консолідації колишніх комуністичних держав і з'ясування ефективності інструментів ЄС для забезпечення того, щоб ці країни дотримувалися Копенгагенських критеріїв. Кейси дефектів демократії низки

країн ЦСЄ привертають увагу до т. зв. «копенгагенської дилеми»: суворість Копенгагенських критеріїв щодо дотримання верховенства права в процесі вступу до ЄС і відсутність ефективних інструментів ЄС для забезпечення дотримання верховенства права після приєднання країн-кандидатів. Відтак політологічні прогнози увиразнили: 1) сумніви щодо стійкості демократичних реформ, які були проведені на вимогу ЄС [77]; 2) очікування, що найбільш «чутливі» реформи можуть зазнати реверсу після досягнення країнами-кандидатами бажаного членства в ЄС [76]. Нині в ході обговорень в публічному дискурсі ймовірного подальшого розширення ЄС, озвучуються припущення про деяку «м'якість» ЄС щодо країн-кандидатів, що відтак посилює неоавторитарні тенденції [114].

Саме після 2010 року⁵ використання терміна «неліберальна демократія» почастішало на позначення політичних режимів тих країн ЦСЄ, які перейшли від авторитаризму, запровадили вільні вибори (електоральна демократія), але не змогли побудувати міцні інститути ліберальної демократії, які могли б гарантувати непорушність прав і свобод людини та громадянина. Після 2015 року (коли Польща вслід за Угорщиною розпочала неліберальний поворот) в політологічному дискурсі посилилася аргументація «дефіциту демократії», «занепаду демократії», «деконсолідації демократії», «неліберальної консолідації» [67; 82; 98] тощо. Відтак зріс науковий інтерес до кейсів відступу від ліберальної демократії цих країн [143; 98]. Зауважимо, що ще раніше, у 2007 році, болгарський політолог І. Крастев уже висловив гіпотезу, що ліберальний консенсус у країнах ЦСЄ поступився неліберальному популізму [121]. Відтак дослідники-політологи почали приділяти щораз більше уваги динаміці демократичного відхилення в окремих країнах (групах країн), вивчають реакцію ЄС на ці процеси [52; 108; 162]. Аналізуються інструменти

⁵ У цьому році партія Fidesz (повна назва: Fidesz – Угорський громадянський союз; в українськомовних публікаціях також зустрічається транскрибування як «Фідеш») здобула значної електоральної переваги; детальніше ми розглядатимемо це питання в підрозділі 2.1. дисертації.

ЄС, можливі до застосування для призупинення неліберального повороту в країнах-учасниках ЄС [113; 116; 144; 162; 164]. Привертається увага до питання про межі такого зовнішнього контролю, позаяк посилення тиску ззовні може посилити теперішній рівень євроскептицизму в країнах ЦСЄ та посилити внутрішню підтримку авторитарних лідерів-популістів.

Сформувався науковий консенсус, що якість демократії на теренах ЦСЄ погіршується [115; 162]; те, що М. Платтнер назвав «настроєм занепаду» (англ. «declinist' sentiment» [150, с. 7]) щодо демократії, стає дедалі поширенішим. Глибокий аналіз демократичних перетворень і процесів консолідації та політичних подій в регіоні ЦСЄ після падіння залізної завіси провели Г. Хейдеман і К. Водічка [99]. Дж. Доусон і Ш. Ханлі стверджують, що демократичне нездужання в країнах ЦСЄ доцільно розуміти як довгострокову модель «неліберальної консолідації» [67, с. 20]. Словацькі дослідники С. Зомолані та З. Гал відзначають: неліберальний поворот країн ЦСЄ дозволяє припустити, що «демократичні інститути рідко консолідуються перманентно. Скоріше, вони залишаються крихкими й уразливими до дій ключових політичних акторів – політичних лідерів і еліт» [168, с. 67]. Американський політолог В. Ганев відзначає, що в межах ЦСЄ наразі є серйозні дефекти демократії, але наразі невиправдані твердження про її занепад [91, с. 91]; дослідник відзначає наявність в ЦСЄ гібридного поєднання авторитарних і демократичних практик.

Нині в політологічному дискурсі щораз частіше ставляться питання на кшталт: чому ЄС не робить більше для захисту ліберальної демократії на національному рівні в країнах-учасниках? чим пояснюються відмінності в реакціях ЄС на демократичне відхилення в випадках різних держав-учасниць з-поміж посткомуністичних країн? як глибокий дефіцит демократії на національному рівні, що межує з авторитаризмом, може вплинути на майбутнє ЄС? Я.-В. Мюллер актуалізував проблему: «Чи може встановитися та існувати в країні-учасниці ЄС диктатура?» [142, с. 138]. Гостро звучить питання: чи має нині ЄС справді дієві

механізми розв'язання проблем демократичного дефіциту «молодих демократій» ЦСЄ, які входять до його складу [112, с. 230]? Ці та низка інших питань вкрай актуальні для аналізу демократичних відхилень у нових країнах-учасниках ЄС, які виступають об'єктом нашого аналізу. Проаналізуємо ці процеси детально.

Вважаємо: якщо падіння Берлінської стіни було символічним стартом потужного зближення європейських країн, то початок глобальної фінансової кризи (2008 р.), її перебіг, який згодом посилювався міграційною кризою (2015 р.) активізували популістський дискурс і «запустили» механізми деформації ще незміцнілої ліберальної демократії. Критики ліберальної демократії з-поміж політичних лідерів країн ЦСЄ почали пропонувати альтернативні проекти, наприклад, В. Орбан озвучив курс на неліберальну «консервативну християнську демократію» (критика мультикультуралізму, антимігрантська риторика, відстоювання християнських сімейних цінностей, підтримка традиційної сім'ї тощо). «Всередині нових членів ЄС, де демократичні інституції ще слабкі, розбіжності в політиці породили сумніви стосовно ліберальної моделі та демократії в цілому» [2, с. 45]. Водночас у більшості європейських «старих демократіях» фінансові та міграційні проблеми істотно не деформували вектор розвитку цих країн. Такі думки поділяє й американський політолог Р. Д. Клемен, який стверджує: «найбільші загрози демократії в Європі виявляються не на рівні ЄС, а саме на національному рівні – у зароджуваних автократіях країн ЄС» [112, с. 212]. Як відзначив британський дослідник-постмарксист Е. Гобсбаум, не дивлячись на «вітри перемін», об'єктивні умови для конституювання «істинно стійких демократій» (англ. *genuine lasting democracy*) в незахідних країнах Європи поки що не сформувалися [100, с. 442–443].

Можна говорити про певний «сценарій розчарування» в цінностях ліберальної демократії, характерний населенню країн ЦСЄ: 1) на старті демократичного переходу спостерігалася ідеалізація демократії, були завищені очікування; 2) згодом

демократичний ентузіазм почав різко контрастувати з недостатньо результативною політичною та економічною діяльністю режимів. Відтак «молоді демократії» зазнають економічних проблем і стикаються з політичними скандалами, корупцією, що поглиблює розчарування громадян в інститутах демократії, сприяє їх відходу від активного суспільного життя, провокує ерозію довіри до формальних політичних інститутів, створює сприятливий ґрунт для популістів.

На думку І. Крастева, ЦСЄ переживає не просто кризу демократизації, а справжню кризу ліберальної демократії, яка проявляється в економічних невдачах, громадському спротиві глобалізації та ліберальному космополітизму тощо [118]. На цьому зацентровано й у праці «Демократію зруйновано. Глобальна політика протесту» (2014). Це свого роду полеміка І. Крастева з дослідниками Дж. Доусоном і Ш. Ханлі [67]. Така криза, на думку І. Крастева, не є фундаментально іншою за кризу ліберальної демократії в Західній Європі та США; просто через слабші інституції та коротший досвід демократії країни ЦСЄ значно уразливіші перед такими викликами [118]. Дослідник шукає відповіді на низку питань, зокрема: чому демократія оголосила війну лібералізму найбільш відверто саме на теренах ЦСЄ? чому саме тут пришвидшено формується новий антиліберальний консенсус, відзначений ксенофобією, націоналізмом і підтримкою поколінням, яке досягло повноліття вже після падіння комунізму [120]?

Як зазначив Я.-В. Мюллер, майже в усіх країнах, які приєдналися до ЄС від 2004 року, демократія є в кризі [143]; дослідник констатував поступове звуження ліберальної демократії у нових державах-учасницях ЄС. На його думку, у регіоні відбувається глибока політична криза і за роки, після повалення комуністичної системи, початкова ейфорія від демократичних змін поступилася місцем наростальній недовірі формальним політичним інститутам і політикам, а також зростанням критики самої демократії. Дослідники посткомуністичних трансформацій ЦСЄ стверджують, що в країнах регіону ніколи не існувало сильної

ліберальної політичної культури, здатної підтримувати стабільні демократичні режими, і ці режими почали руйнуватися як тільки виникли економічні та/або культурні проблеми, а додаткові мотивації до демократизації зникли після прийняття певних країн-кандидатів до ЄС [171, с. 179; 67, с. 20].

Дослідники в основному дійшли консенсусу, що політична криза особливо посилилася з початком у 2008 році глобальної фінансової кризи, яка відтак спричинила подальшу крихкість політичних і соціально-економічних демократичних систем і поставила під загрозу демократичний консенсус [80, с. 31]. Безумовно, фінансові кризи ставлять під сумнів стабільність і якість демократії, підривають легітимність демократичного політичного порядку. На цьому ще на початку глобальної фінансової кризи зацентрував Ю. Габермас [96]. Мислитель доводив загрозу від неадекватних політичних дій щодо економічної кризи, що призводить до втрати довіри громадян, зниження якості демократії та, в підсумку, зумовлює втрату демократичної легітимації. Саме за роки економічної кризи у регіоні ЦСЄ почали погіршуватися демократичні показники: якість функціонування механізму стримувань і противаг, стабільність і представницька спроможність партійної системи, схвалення громадянами демократичних норм і процедур, свобода медіа та ін. [95, с. 74].

Опитування громадської думки засвідчують: європейці все більш амбівалентні щодо основних демократичних цінностей, чимало з них навіть ставлять під сумнів важливість цінностей саме ліберальної демократії. Наприклад, за результатами опитування «YouGov» близько половини населення у 12-ти досліджених країнах ЄС прихильні до неліберальних ідей, як-от: протидія міграції, упередження щодо біженців і етнічних меншин, виправданість звуження окремих прав людини, підтримка націоналізму тощо [175]. Тобто, можна припустити, що загроза ліберальній демократії йде не лише «зверху» (від урядів), але й «знизу» (від

громадян) з огляду на прихильність багатьох із них до неліберальних цінностей [146].

Словенський дослідник Б. Бугаріч та американський політолог Т. Гінсбург [58] вважають, що нині в багатьох посттоталітарних країнах відбувається криза демократії. Це сталося вслід за встановленням у Росії керованої демократії [67]. Врахуймо, що в останні роки Російська Федерація зміцнює свій деструктивний вплив на молоді демократії Європи. Механізмами цього впливу є корупція, пропаганда, дезінформація, підтримка популістичних, екстремістських, маргінальних, квазі-військових тощо політичних акторів. На думку О. Бедратенко, «слабкість демократичних інституцій в поєднанні з зусиллями Росії створили умови для внутрішньополітичних змін, які послабили демократичні досягнення низки країн Східної Європи» [2, с. 46].

За режиму неліберальної демократії, які свідчить політичний процес у частині країн ЦСЄ, політичні партії прагнуть «захопити» державу шляхом підпорядкування собі основних формальних і конструктивних неформальних інститутів. Уряди таких країн підтримують поверхневу демократію, проводячи альтернативні вибори (наявна електоральна демократія), але при цьому вони прагнуть підірвати будь-які інституційні гарантії, які можуть заважати їм якнайдовше зберегти свій керівний статус у державі.

Поставторитарні країни ЦСЄ в ході демократизації стикнулися з процесами перебудови політичних інститутів від командно-адміністративної системи, але не можуть швидко впровадити демократичні засади функціонування. Відповідно, утворилися проміжні інституційно-адміністративні форми організації суспільно-політичного життя. В. Меркель слушно акцентує, що особливістю етапу інституціоналізації демократії є перехід від владарювання особи чи групи осіб до правління за «сукупністю інституціоналізованих правил» [135, с. 136–137]. На проміжному (перехідному) етапі старі правила вже ніби не діють, а нові інституції,

відповідно, ще не функціонують повноцінно. Це уможливило для суб'єктів політики в перехідних режимах «набагато ширше поле гри та дій, аніж у консолідованих демократіях» [135, с. 137]. Український політолог М. Яковлев [47] застосував поняття «інституційний ізоморфізм» для пояснення демократичних трансформацій у постсоціалістичних державах; дослідник з'ясовує причини ізоморфізації⁶ інститутів дефектних демократій.

Представники політичної науки відзначають, що в країнах ЦСЄ режимні трансформації після 1989 року мали пріоритетом саме економічні реформи, а не громадянські перетворення [167]. Ліберально-демократичні норми та практики ніколи не були уповні вбудовані в ці суспільства; в цьому можна вбачати причину нинішньої кризи ліберальної демократії. Водночас пам'ятаймо й про чинник історичного минулого. Тут доречно згадати дослідження угорського інтелектуала І. Бібо «Злидні малих держав Східної Європи» [3], датоване ще 1946 роком. Автор слушно аргументував: у регіоні ЦСЄ демократія завжди буде заручницею довготривалих наслідків історичних травм, переважно пов'язаних з домінуванням на теренах ЦСЄ зовнішньої влади. Наприклад, Польща припинила існувати як незалежна держава після її розділу Австрією, Пруссією і Росією наприкінці XVIII століття; Угорщина пережила придушення національної революції (1849 р.), зазнала втрат за Тріанонським договором (1920 р.) і под. Отакі історичні травми зумовили страх східноєвропейських суспільств; вони укріпили в населення думку, що «поступ свободи загрожує національній справі». Аргументи І. Бібо є цінними для пояснення нинішнього піднесення націоналізму, радикалізму, популізму в країнах ЦСЄ. Відтак сучасні дослідники джерела неліберальної демократії вбачають, зокрема, й в потребах довгий час підневільних народів повстати проти свого роду приниження, зумовленого вимогами визнати іноземні цінності, культуру вищими за національні.

⁶ Дослідник під «ізоморфізацією» розуміє уподібнення за формою, інститутів режимів «проміжних» демократій [46, с. 39].

Помітно, що ЦСЄ нині починає позиціювати себе як останній бастион справжніх європейських цінностей, а тому почастишали різного типу протести проти тих цінностей, які нав'язані західними демократіями.

І. Крастєв і С. Холмс намагаються зрозуміти джерела нинішньої неліберальної революції в країнах ЦСЄ. На їх думку, для розуміння проблеми не потрібно звертати увагу на ідеологічні чи економічні чинники, а шукати відповіді у політичній психології. Ці джерела, на їх думку, зумовлені політикою «нормальності» після 1989 року, коли головним завданням було імітувати Захід, щоб стати «нормальними» [119, с. 118]. А шляхом до «нормальності» було імпортування ліберально-демократичних інститутів, застосування західних політичних та економічних «рецептів», публічне схвалення західних цінностей. Таке буквальне імітування західних моделей мало низку моральних і психологічних невдач (почуття неадекватності, неповноцінності, залежності, втраченої ідентичності та мимовільної нещирості). Така імітація навіть сприймалась як втрата суверенітету, чим І. Крастєв і С. Холмс пояснюють зростання авторитарного шовінізму та ксенофобії в країнах ЦСЄ.

Шведський дослідник, очільник Інституту «V-Dem» С. І. Ліндберг робить висновок, що проблеми демократичного розвитку навіть можуть зумовити появу новітніх форм європейського самодержав'я [126]. Сучасний рівень демократії в Європі в цілому ослабнув, як свідчить останнє дослідження згаданого Інституту [68], на сорок років назад, до рівня 1978 року. Це уможлиблює висновок про невинуватість зображення саме Європи (разом зі США та Канадою) як «бастиону демократії» [126].

Наразі відсутній науковий консенсус щодо того, які країни ЦСЄ з упевненістю можуть бути віднесені до неліберальних демократій, а які – до тих, в яких є сильні дефекти демократії, що ставить під загрозу подальшу перспективу ліберальної демократії. Найчастіше озвучується думка, до якої прихильні й ми, що Угорщина та

Польща вже є уповні неліберальними демократіями, а в характеристиках більшості «молодих демократій» нарастають ознаки неліберального переходу, що робить їх аналіз виправданим у контексті дослідження загрози розширення ареалу неліберальної демократії в ЦСЄ. Отже, ризик неліберальної демократизації давно вийшов за межі Угорщини та Польщі. Таку позицію, зокрема, розвивають британські дослідники Дж. Доусон, Ш. Ханлі та Л. Чіанетті [61]. Французький дослідник Ж. Рупнік вбачає наявність неліберальної демократії не лише в Угорщині та Польщі, а й у Словаччині та Хорватії [159, с. 24]. С. І. Ліндберг звертає увагу, що відхід від ліберальної демократії до електоральної демократії спостерігається в Угорщині, Польщі, Словаччині, Болгарії, Румунії, Македонії, Хорватії та Литві, а повний демократичний розпад і перехід до електорального авторитаризму відбувся в Сербії, а також увиразнений у Чорногорії, Боснії та Герцоговині [126].

Б. Бугаріч і Т. Гінсбург стверджують, що особливе занепокоєння нині викликає те, що неліберальні перетворення відбуваються саме в тих країнах ЦСЄ, які нещодавно найбільш прогресивно демократизувалися, тобто в Угорщині та Польщі. За короткий час, за твердженням дослідників, Угорщина відійшла від консолідованої демократії до напів-авторитарного режиму, а демократія Польщі стала неліберальною з сильним авторитарним ухилом, тобто інституційні реформи спрямовані на відхід від демократії [58, с. 71].

Отже, регіон ЦСЄ стикається зі серйозними труднощами функціонування ліберальної демократії. Ці труднощі виходять за рамки проблеми поганої якості демократії, зумовленої спадщиною комуністичного або докомуністичного життя. Ціла низка інших чинників породжують неліберальний перехід: авторитаризм керівної еліти, слабкість національних громадянських суспільств; високий рівень недовіри громадян інститутам держави; слабкість соціального капіталу; наявність партій, які не мають соціальних коренів; корумповане та неефективне державне управління [101; 106]. Попри те, що кожна з країн ЦСЄ має особливості

демократичної деконсолідації, в основі цих процесів є діяльність неліберальної популістської партії, яка завдяки електоральному успіху розпочала консервативно-націоналістичний проект, зосереджуючи виконавчу владу, зліквідовуючи чи ослаблюючи принцип стримувань і противаг, здійснюючи партійний контроль над державними установами тощо.

Відзначимо низку досліджень щодо кейсів деформації ліберальної демократії в окремих державах ЦСЄ, наприклад:

- Угорщина є країною, якій в історіографії проблематики неліберальної демократії приділено найбільше уваги. Д. Тужанський [42] аналізує популістський «рух вправо» та кризу ліберальної демократії в Угорщині. В. Гаттон [103] характеризує завдання неліберальної політики В. Орбана. І. Кабанцева порівнює кейси Угорщини та інших країн щодо їх неліберальної трансформації [111]. В. Пржибильський і Е. Згут [154] наголошують на подібностях нинішньої політичної культури Угорщини та Польщі;

- проблематика неліберальної трансформації Польщі нині привертає увагу багатьох західних і польських дослідників. Так, Дж. Фоміна та Я. Кухарчик [87] розглядають перемогу партії PiS як приклад зростання сучасного авторитарного популізму. В. Пржибильський [153] називає Польщу провідним випадком демократичного відступу та вмілого користування партією PiS із теорії змов (наприклад, щодо авіакатастрофи 2010 року поблизу російського міста Смоленськ) задля системних змін у політичному ландшафті Польщі. Б. Бугаріч і Т. Гінсбург [58] досліджують факти тиску уряду Польщі на конституційний суд (трибунал). Натомість Р. Легутко, навпаки, з консервативних позицій виправдовує неліберальний перехід Польщі [123];

- перебіг політичних подій у Чехії розглядається переважно в контексті його відповідності початковим моделям угорського та польського відходу від ліберальної демократії. Під цим кутом зору ставлять питання Ш. Ханлі та М. А. Вахудова [97];

– проблеми культури демократії Болгарії є предметом аналізу Дж. Доусона [66]. Відхід цієї країни від Копенгагенських критеріїв вивчає В. Гансв [91; 92];

– Т. Барбер [51] озвучує ключове питання: чи переходить нині Хорватія до неліберальної демократії. Г. Бежован, С. Зрінчак, М. Вугец [55; 56; 57] аналізують потенціал хорватського громадянського суспільства в протидії неліберальній демократизації країни.

Ми вказали на лише незначну кількість досліджень, яка представлена в розлогіх західній історіографії з проблематики неліберальних деформацій національних демократій. У вітчизняній же політичній науці також наявні певні напрацювання щодо: 1) неліберальних трансформацій в межах ЦСЄ загалом (О. Бедратенко [2], Г. Зеленько [17], Ю. Мацієвський [24], О. Стойко [39], О. Фісун [43], М. Яковлев [47] та ін.); країн Вишеградської групи (О. Стойко [40] та ін.), кейсів окремих аналізованих країн (В. Бурдяк [4; 5], С. Кохан [20], М. Мілова [27] та ін.). Такі наукові розвідки цінні опорою на методологію компаративістики, яка уможлиблює розуміння відмінностей дефектів демократії та тих наслідків, які вони спричиняють, у різних країнах. Водночас комплексного дослідження неліберальної демократії у країнах ЦСЄ досі проведено не було.

Висновки до розділу I.

На основі узагальнення наявних у політичній науці підходів, застосування запропонованої методології вивчення неліберальної демократії, робимо низку висновків.

1) Авторська теоретико-методологічна концептуалізація неліберальної демократії передбачає розуміння її як субтипу дефектної демократії, в якому збережені зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократична конституція, багатопартійність тощо) за одночасних: а) утисків принципів верховенства права, поділу влади; б) недостатньої захищеності особистих, групових

прав і свобод людини та громадянина; в) атаки на демократичний «третій сектор» та паралельного формування в структурі громадянського суспільства неліберального сегмента (антигромадянського, квазігромадянського, псевдогромадянського); г) значної концентрації влади в руках виконавчої гілки та керівної партії (коаліції); г) тиску на суди, медіа та інші незалежні демократичні інститути; д) прихильності до теорії змов; е) сильно вираженої неформальної деструктивної інституціоналізації політики; є) наростання популізму та популярності радикальних політичних сил, найперше – консервативного спрямування; ж) намагання «замаскувати» наміри неліберальних перетворень задля недопущення санкцій міжнародних, європейських інституцій щодо країни.

2) Ознаками неліберальної демократії визначаємо:

- наявність домінуючої партії (коаліції), яка просуває принципи, характерні неліберальній демократії;
- тиск на медіа-простір з метою його політичної «експлуатації»; втручання влади в роботу не лише державного, а й громадського мовлення; вербальний і фізичний тиск на журналістів;
- погіршення стійкості громадянського суспільства, створення несприятливих умов для функціонування незалежного від держави громадянського суспільства, тиск на громадські організації та осіб, які захищають ліберальні цінності, позиціонування їх як непотрібних і паразитарних («грантоїдів»), які привносять «шкідливі» (тобто, західні) ідеї;
- конструювання з ініціативи влади сегмента псевдогромадянського суспільства як партнера неліберальних політичних акторів. Він використовується правлячою партією (коаліцією) та урядом задля створення видимої підтримки населенням керівного курсу;
- посягання на незалежність судової влади та інші незалежні інститути (наприклад, інститут омбудсмена);

- посилення ролі олігархів, клієнтел, які претендують на контроль за певним сегментом політики, сприяють тінізації політики та руху до «захоплення держави»;
- зростання консервативно-націоналістичних настроїв та популізму;
- активізація мови ненависті, дискримінації мігрантів, національних, сексуальних та інших меншин; прояви расизму та ксенофобії; водночас – неналежне санкціонування державою злочинів, скоєних на ґрунті мови ненависті;
- підтримка різноманітних теорій змов;
- небезпечне середовище для діяльності правозахисників;
- різні форми тиску на критичне мислення;
- зростання корупції, неефективність антикорупції, сприятливі умови для неформальної деструктивної інституціоналізації політики;
- загострення певного етнічного, національного, безпекового питання, завдяки чому встановлюється та підтримується режим неліберальної демократії.

Перелік ознак не є вичерпним і кейси окремих країн мають власні національні ознаки неліберальної демократії, але названі характеристики є основними.

3. Демократія в країнах ЦСЄ піддається сильному випробуванню, але наразі найновіші дослідження [95] доводять, що не виправдано говорити про загальну кризу демократії та деконсолідацію в регіоні в цілому, але слушним є такий висновок щодо окремих країн, бо політична траєкторія більшості посткомуністичних країн, інтегрованих до ЄС, останнє десятиліття змінюється. Прихильність до ліберальної демократії витісняється консервативно-націоналістичними цінностями. Якщо одні країни (Угорщина, Польща) уже зазнали ерозії ліберальної демократії й уповні є неліберальними демократіями, то низка інших (Болгарія, Румунія, Словаччина, Чехія та Хорватія) з наростаючою динамікою відступають від цінностей ліберальної демократії, але ще цілковито не є відповідні характеристикам демократії неліберального типу. Найбільшими викликами для демократії в країнах ЦСЄ є кардинальні зміни в партійному ландшафті завдяки піднесенню популістів,

ультрарадикальних партій, а також висока корупція, яка підриває рівень довіри населення до формальних демократичних інститутів.

4. Функціональна слабкість демократій країн ЦСЄ дозволяє зробити висновок про відсутність лінійного шляху до демократії. Спроби демократизації в деяких випадках можуть призвести до недемократичних наслідків чи регресу демократії. Американський дослідник Ч. Тіллі ще на початку 2000-х років писав, що «де-демократизація» здається іманентною для будь-якого типу демократизації [170]. Очевидно, що ліберальна демократія є лише одним з можливих кінцевих наслідків процесу демократизації. В демократичному переході не існує автоматизму, є певна непередбачуваність процесів трансформації, зокрема такі, які ми спостерігаємо нині на теренах ЦСЄ.

5. Кейси країн ЦСЄ ілюструють: перспектива вступу до ЄС була рушійною силою процесів демократизації, однак після інтеграції мотивація закріплювати демократичні перетворення пішла на спад. Усталені, привнесені з комуністичної доби цінності, інститути сильно вкорінені та важко відступають, а перетворювальна сила ЄС не спроможна уповні справитися з таким історичним спадком. Євроінтеграція не забезпечила імунітет проти клієнтизму, корупції, конфліктів інтересів та інших неформальних деструктивних практик політики. Процеси неліберальної демократизації країн ЦСЄ засвідчують: нині ЄС має посилити свою роль у відстоюванні ліберально-демократичних принципів у країнах-учасниках, гарантуючи, що після приєднання до ЄС «демократія є єдиною грою в місті» (за А. Пшеворські [33, с. 47, 72]).

6. Уважаємо, що збереження цінностей ліберальної демократії узалежене від низки чинників, але чи не найважливіше в умовах сьогодення значення має рівень активності ліберально-демократичного сегмента громадянського суспільства та його тиск на державні інститути. Вектор еволюції політичних режимів держав ЦСЄ залежить від того, чи зможуть національні громадянські суспільства бути активними

акторами процесу розробки політики, служити каналами між урядом та громадянами, чи вони перетворюються в паралельні до держави структури.

Список використаних джерел до розділу 1.

1. Андрійчук, Т. (2012). Сучасна демократія: проблеми та перспективи розвитку. *Політичний менеджмент*, 4-5, 50-57.
2. Бедратенко, О. (2018). Відхід від лібералізму в Східній Європі не йде на користь Україні. *Агора*, 19-20, 44-47.
3. Бибо, И. (1991). Нищета духа малых восточноевропейских государств. *Венгерский меридиан*, 2, 52-53.
4. Бурдяк, В. (2016). Трансформація політичного режиму в Румунії: труднощі початку переходу до демократії. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 3 (35), 87-105.
5. Бурдяк, В. І. (2004). *Політичні трансформаційні процеси у Болгарії у посткомуністичний період*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича.
6. В'юницька, О. І. (2002). Аналіз концептуально-теоретичних підходів до визначення поняття Центрально-Східна Європа. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 33 (1), 20-24.
7. Гаврилюк, Г. І. (2008). «Дефектні демократії» та пізнавальні можливості транзитологічної парадигми. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Серія Питання політології*, 25, 94-101.
8. Головка, І. В. (2010). *Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.
9. Гулай, В. (2017). Ризики поглиблення імітаційної демократії та гібридизації політичного режиму крізь призму периферійної моделі розвитку

українського суспільства. In С. Рудницький (Ed.), *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів XX – початку XXI ст.: збірник наукових праць до ювілею д-ра політ. н., проф. В. П. Горбатенка* (pp. 103-110). Житомир: ФОП Євенок О. О.

10. Даймонд, Л. (1999). Прошла ли «третья волна» демократизации? *Полис*, 5, 10-25;

11. Долженков, О. О. (2015). Сучасна демократія: проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми політики*, 54, 221-229.

12. Закария, Ф. (2004). Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. (В. Л. Иноземцев, Trans). Москва: Ладомир.

13. Закария, Ф. (2004). Возникновение нелиберальных демократий. *Логос*, 2 (42), 55-70.

14. Застава, І. (2009). Концепт неліберальної демократії в політичній науці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Питання політології*, 839 (14), 78-84.

15. Застава, І. (2009). Неліберальні демократії в сучасних політичних процесах. In Матеріали I Міжнародної конференції молодих вчених *Гуманітарні та соціальні науки* (pp. 135-138). Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».

16. Зашкільняк, Л. О. (2001). *Історія Центрально-Східної Європи*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка.

17. Зеленько, Г. І. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Рушійні сили та зміст соціально-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи* (pp. 76-92). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.

18. Зеленько, Г. І. (Ed.) (2014). *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
19. Каганов, Ю. О. (2005). Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 19, 333-341.
20. Кохан, С. (2013). Хорватія в умовах європейської політичної трансформації. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*, 3, 175-178.
21. Крауч, К. (2010). *Постдемократия*. Москва: Высшая Школа Экономики.
22. Кріль, М. М. (2013). *Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)*. Київ: Знання.
23. Мадатов, А. С. (2001). Демократизация: особенности ее современной волны. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Политология*, 3, 45-56.
24. Мацієвський, Ю. В. (2016). *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги–ХХІ.
25. Меркель, В., Круассан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*, 1, 6-17.
26. Меркель, В., Круассан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*, 2, 20-30.
27. Мілова, М. (2003). Роль виборів у політичних процесах сучасної Болгарії. *Політичний менеджмент*, 3, 158-169.
28. Норт, Д. (2000). *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи.

29. Остапчук, В. (2013). Концепт «Центрально-Східна Європа» як геополітична реальність. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*, 3, 102-105.
30. Піляєв, І. (2013). Концепція регіону Центрально-Східної Європи: актуальний погляд. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 116 (1), 34-48.
31. Піляєв, І. (2013). Специфіка регіону Центрально-Східної Європи в контексті глобальних тенденцій модернізації соціуму. *Віче*, 20, 20-22.
32. Попазогло, В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 5-6 (41-42), 98-104.
33. Пшеворский, А. (1999). Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Москва : РОССПЭН, 1999.
34. Романюк, А. С., Литвин, В. С. (2016). *Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
35. Романюк, О. (2009). Чи може зріла демократія бути неліберальною? *Політичний менеджмент*, 2, 73-87.
36. Романюк, О. (2017). Що таке «дефектні демократії і якими вони бувають». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2 (33), 114-123.
37. Рябушкина, В. А. (2008). Современные квазидемократии. *Полития*, 4 (51), 105-121.
38. Сарбаш, К. О. (2015). Теоретичні перспективи типології демократичного спектру гібридного політичного режиму. *Молодий вчений*, 9 (24), 166-169.

39. Стойко О. М. (2016). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос.
40. Стойко, О. М. (2006). *Особливості реформування політико-владних відносин у перехідних суспільствах (на прикладі країн Вишеградської групи)*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
41. Тихонов, Д. Ю. (2011). Концепция дефектной демократии как объяснительная модель процессов политической модернизации стран Южного Кавказа. *Человек. Сообщество. Управление*, 4, 103-108.
42. Тужанський, Д. (2017). Популістський «рух вправо» та криза ліберальної демократії в Угорщині. *Агора*, 19-20, 48-53.
43. Фисун, А. А. (2006). *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации*. Харьков: Константа.
44. Чабанна, М. (2013). Оцінка корупції як неформального політичного інституту та індексування демократичності політичного режиму: кореляційний аналіз. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 3 (65), 229-258.
45. Шаповаленко, М. В. (2015). Криза традиційної демократії vs «контрдемократія». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 18, 31-36.
46. Яковлев, М. В. (2008). Ізоморфізація інститутів постдемократій і дефектних демократій: спроба логічного аналізу. *Магістеріум. Серія: Політичні студії*, 31, 39-45.
47. Яковлєв, М. В. (2010). *Явище інституційного ізоморфізму у процесах демократичної трансформації постсоціалістичних держав (теорія питання)*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

48. *About Freedom in the World. An annual study of political rights and civil liberties* (2018). Available from <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>
49. Alam, A., Anós, P. Casero, Khan, F., Udomsaph, C. (2008). *Unleashing prosperity: productivity growth in Eastern Europe and the former Soviet Union*. Washington: The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank.
50. Azpuzu, D., Malone, M., Pereze, O. (2017). American caudillo: The rise of strongmen politics in the United States and Latin America. In *2017 Latin American political science association conference*. Montevideo, Uruguay.
51. Barber, T. (10 Jun. 2016). Is 'illiberal democracy' spreading to Croatia? *The Financial Times*.
52. Batory, A. (2016). Populists in government? Hungary's "system of national cooperation". *Democratization*, 23 (2), 283-303.
53. Bayer, J. (2002). Rechtspopulismus und Rechtsextremismus in Ostmitteleuropa. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 31 (3), 265-280.
54. Bermeo, N. (2016). On democratic backsliding. *Journal of Democracy*, 27 (1), 5-19.
55. Bežovan, G. (2004). *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
56. Bežovan, G. (2007). Croatia. In *Search of Civil Society*. Polityka i Społeczeństwo, 4, 16-25.
57. Bežovan, G., Zrinščak, S., Vugec, M. (2005). *The Civil Society in Croatia: The Process of Gaining Trust and Establishing Partnership with the State and Other Stakeholders. Croatian Report*. Zagreb: CERANEO – Centre for Development of Nonprofit Organisations and CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation.
58. Bugarič, B., Ginsburg, T. (2016). The Assault on Postcommunist Courts. *Journal of Democracy*, 27 (3), 69-82.

59. Bustikova, L., Guasti, P. (2017). The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? *Politics and Governance*, 5 (4), 166-176.
60. Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13 (1), 5-21.
61. Cianetti, L., Dawson, J., Hanley, S. (2018). Rethinking “democratic backsliding” in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland. *East European Politics*, 34 (3), 243-256.
62. Císař, O. (2017). *Czech Republic: From Post-Communist Idealism to Economic Populism*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
63. Cristova, C. (2010). Populism: the Bulgarian case. *Sociedade E Cultura*, 13 (2), 221-232.
64. Croissant, A. Thiery, P. (2000–2001). Von defekten und anderen Demokratien. *WeltTrends*, 29, 9-32.
65. Crowther, W. (2017). Ethnic Condominium and Illiberalism in Macedonia. *East European Politics and Societies*, 31 (4), 739-761.
66. Dawson, J. (2016). *Cultures of democracy in Serbia and Bulgaria: how ideas shape publics*. London: Routledge.
67. Dawson, J., Hanley, S. (2016). What’s Wrong with East-Central Europe? The Fading Mirage of the “Liberal Consensus”. *Journal of Democracy*, 27 (1), 20-34.
68. *Democracy for All? V-Dem Annual Democracy Report 2018* (2018). Gothenburg Department of Political Science University of Gothenburg.
69. *Democracy’s slow fade in Central Europe* (July 7, 2018). The Washington Post.
70. Deneen, P. (2018). *Why Liberalism Failed*. New Haven: Yale University Press.
71. Diamond, L. (1996). Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, 7 (3), 20-37.

72. Diamond, L. (2008). The democratic rollback: the resurgence of the predatory state. *Foreign affairs*, 87 (2), 36-48.
73. Diamond, L. (2008). *The Spirit of democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World*. NY: Times Books.
74. Diamond, L. (2012). The Coming Wave. *Journal of Democracy*, 23, 5-13.
75. Diamond, L. (2015). Facing up to the democratic recession. *Journal of Democracy*, 26 (1), 141-155.
76. Dimitrova, A. L. (2010). The new member states of the EU in the aftermath of enlargement: Do new European rules remain empty shells? *Journal of European Public Policy*, 17 (1), 137-148.
77. Dimitrova, A., Pridham, G. (2004). International actors and democracy promotion in Central and Eastern Europe: the integration model and its limits. *Democratization*, 11 (5), 91-112.
78. Dresden, J. R., Howard, M. M. (2016). Authoritarian backsliding and the Concentration of Political Power. *Democratization*, 23 (7), 1122-1143.
79. Dzihic, V. (2016). Grey-zones between democracy and authoritarianism: Rethinking the current state of democracy in Eastern and South Eastern Europe. In J. M. Wiersma, E. Stetter, S. Schublach (Eds.), *Problems of Representative Democracy in Europe. A Challenge for Progressives* (pp. 21-32). Amsterdam: Uitgeverij Van Gennepe.
80. Dzihic, V. (2016). Illiberal democracy. A European issue. *European Civic Forum Magazine Activizenship*, 2, 30-39.
81. Dăianu, D. (2018). *Is democracy doomed to lose its liberal core?* Available from <https://www.eurozine.com/democracy-doomed-lose-liberal-core/>
82. Enyedi, Z. (2016). Paternalist Populism and Illiberal Elitism in Central Europe. *Journal of Political Ideologies*, 21 (1), 9-25.

83. Epstein, R. A., Sedelmeier, U. (2008). Beyond conditionality: international institutions in postcommunist Europe after enlargement. *Journal of European Public Policy*, 15 (6), 795-805.
84. Erdmann, G. (2011). Decline of Democracy: Loss of Quality, Hybridisation and breakdown of Democracy. In G. Erdman, M. Kneuer (Eds.), *Regression of Democracy?* (pp. 21-58). Wiesbaden: Springer.
85. Eriksen, E. O., Fossum, J. E. (2012). *Rethinking Democracy and the European Union*. Routledge.
86. Foa, R. S., Mounk, Y. (2016). The Danger of Deconsolidation. *Journal of Democracy*, 27 (3), 5-17.
87. Fomina, J., Kucharczyk, J. (2016). The Specter Haunting Europe: Populism and Protest in Poland. *Journal of Democracy*, 27 (1), 58-68.
88. *Freedom in the world 2018* (2018). Available from https://freedomhouse.org/sites/default/files/FHFITW_Report_2018_Final_SinglePage.pdf
89. Freyburg, T., Richter, S. (2010). National identity matters: the limited impact of EU political conditionality in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy*, 17 (2), 263-281.
90. Friedrich, D. (2011). *Democratic Participation and Civil Society in the European Union*. Manchester University Press.
91. Ganev, V. (2018). «Soft Decisionism» in Bulgaria. *Journal of Democracy*, 29 (3), 91-103.
92. Ganev, V. I. (2013). Post-Accession Hooliganism: Democratic Governance in Romania and Bulgaria after 2007. *East European Politics and Societies*, 27, 26-44.
93. Ganev, V. I. (2007). *Preying on the State: The Transformation of Bulgaria after 1989*. London: Cornell University Press.

94. Guasti, P. (2016). Development of citizen participation in Central and Eastern Europe after the EU enlargement and economic crises. *Communist and Post-Communist Studies*, 49 (3), 219-231.
95. Guasti, P., Mansfeldová, Z. (Eds.) (2018). *Democracy Under Stress. Changing Perspectives on Democracy, Governance and Their Measurement*. Prague: Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences.
96. Habermas, J. (2008). Notes on post-secular society. *New perspectives quarterly*, 25 (4), 17-29.
97. Hanley, S. L., Vachudova, M. A. (2018). Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic. *East European Politics*, 34 (3), 276-296.
98. Herman, L. E. (2016). Re-evaluating the post-communist success story: party elite loyalty, citizen mobilization and the erosion of Hungarian democracy. *European Political Science Review*, 8 (2), 251-284.
99. Heydemann, G., Vodička, K. (2013). *Vom Ostblock zur EU: Systemtransformationen 1990–2012 im Vergleich*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
100. Hobsbawm, E. (1994). *The Age of Extremes. The short twentieth century, 1914-1991*. London: Viking.
101. Howard, M. M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
102. Huntington, S. P. (1991). Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy*, 2 (2), 12-34.
103. Hutton, W. (7 Jan 2018). Beware the illiberal alliance of Poland and Hungary, a grave threat to the EU. *The Guardian*.
104. Ignatieff, M. (2014). New World Disorder. *New York Review of Books*, Iss. 25.

105. Illing, S. (2017). 20 of America's top political scientists gathered to discuss our democracy. They're scared. Available from <https://www.vox.com/2017/10/13/16431502/america-democracy-decline-liberalism>
106. Innes, A. (2014). The Political Economy of State Capture in Central Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52 (1), 88-104.
107. Isaac, J. C. (2017). *Is there illiberal democracy? A problem with no semantic solution*. Available from <https://www.eurozine.com/is-there-illiberal-democracy/>
108. Iusmen, I. (2015). EU Leverage and Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe: The Case of Romania. *Journal of Common Market Studies*, 53 (3), 593-608.
109. Jagers, K., Gurr, T. R. (1995). Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data. *Journal of Peace Research*, 32 (4), 469-482.
110. Jović, D. (2017). Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj. Zagreb: Fraktura.
111. Kabantseva, I. (2018). Przeciwdziałanie korupcji przez społeczeństwo obywatelskie: analiza porównawcza doświadczenia Rumunii, Węgier i Polski. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 9, 193-204.
112. Kelemen, R. D. (2017). Europe's Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe's Democratic Union. *Government and Opposition*, 52 (2), 211-238.
113. Kelemen, R. D., Blauburger, M. (2017). Introducing the debate: European Union safeguards against member states' democratic backsliding. *Journal of European Public Policy*, 24 (3), 317-320.
114. Kmezić, M., Bieber, F. (2017). *Western Balkans and the EU Fresh Wind in the Sails of Enlargement*. Balkans in Europe Policy Advisory Group.

115. Kochenov, D. (2008). *EU Enlargement and the Failure of Conditionality: Pre-Accession Conditionality in the Fields of Democracy and the Rule of Law*. Kluwer Law International.
116. Kochenov, D., Magen, A., Pech, L. (2016). Introduction: The Great Rule of Law Debate in the EU. *Journal of Common Market Studies*, 54 (5), 1045-1049.
117. Krastev, I. (2008). Two cheers for populism. *Prospect*, January, 24-27. Available from <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/twocheersforpopulism>
118. Krastev, I. (2016). What's Wrong with East-Central Europe? Liberalism's Failure to Deliver. *Journal of Democracy*, 27 (1), 35-39.
119. Krastev, I., Holmes, S. (2018). Explaining Eastern Europe: Imitation and Its Discontents. *Journal of Democracy*, 29 (3), 117-128.
120. Krastev, I. (16 Apr. 2018). Eastern Europe's Illiberal Revolution. The Long Road to Democratic Decline. *Foreign Affairs*.
121. Krastev, I. (2007). The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, 18 (4), 56-63.
122. Kröger, S. (2014). *Political Representation in the European Union Democracy in a time of Crisis*. Routledge.
123. Legutko, R. A. (2016). *The Demon in Democracy: Totalitarian Temptations in Free Societies*. New York: Encounter.
124. Lehdorff, S. (2015). *Divisive integration. The triumph of failed ideas in Europe*. Brussels: ETUI.
125. Levitsky, S., Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown Publishing Group.
126. Lindberg, S. I. (2018). *The Nature of Democratic Backsliding in Europe*. Available from <https://carnegieeurope.eu/2018/07/24/nature-of-democratic-backsliding-in-europe-pub-76868>

127. Linz, J. J., Stepan, A. C. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
128. Luce, E. (2017). *The retreat of western liberalism*. New York: First Grove Atlantic.
129. Mechkova, V., Lührmann, A., Lindberg, S. I. (2017). How much democratic backsliding? *Journal of Democracy*, 28 (4), 162-169.
130. Merkel, W. (1999). *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. Opladen: Leske + Budrich.
131. Merkel, W. (2004). Die „eingebettete“ Demokratie – Ein analytisches Konzept. *WZB-Mitteilungen*, 106, 7-10.
132. Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization*. 11. Jg., 5, 33-58.
133. Merkel, W. (2008). Plausible Theory, Unexpected Results: The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe. *International Politics and Society*, 2, 11-29.
134. Merkel, W. (2010). *Systemtransformation*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
135. Merkel, W., Busch, A. (1999). Defekte Demokratien. In *Demokratie in Ost und West* (pp. 361-381). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
136. Merkel, W., Croissant, A. (2000). Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies. *Central European Political Science Review*, 1 (2), 31-48.
137. Merkel, W., Puhle, H.-J., Croissant, A., Eicher, C., Thiery, P. (2003). *Defekte Demokratien*. Bd. 1: *Theorien*. Opladen: Leske + Budrich.
138. Merkel, W., Puhle, H.-J., Croissant, A., Thiery, P. (2006). *Defekte Demokratien*. Bd. 2: *Defekte Demokratien in Osteuropa, Ostasien und Lateinamerika*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

139. Merkel, W., Scholl, F. (2018). Illiberalism, Populism and Democracy in East and West. *Czech Journal of Political Science*, 1, 28-44.
140. Mounk, Y. (21 Aug. 2018). Dystopian democracy – and how the brave fight back. *The Economist*. <https://www.economist.com/open-future/2018/08/21/dystopian-democracy-and-how-the-brave-fight-back>
141. Mounk, Y., Foa, R. S. (2018). The End of the Democratic Century. Autocracy's Global Ascendance. *Foreign Affairs*, 97 (3), 29-36.
142. Müller, J. W. (2013). Defending Democracy Within the EU. *Journal of Democracy*, 24 (2), 138-149.
143. Müller, J.-W. (2014). Eastern Europe Goes South. Disappearing democracy in the EU's Newest Members. *Foreign Affairs*, March/April.
144. Müller, J.-W. (2015). Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States? *European Law Journal*, 21 (2), 141-160.
145. Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. New York: Cambridge University Press.
146. Norris, P., Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: The Rise of Authoritarian-Populism*. New York: Cambridge University Press.
147. Noutcheva, G. (2009). Fake, partial and imposed compliance: the limits of the EU's normative power in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy*, 16 (7), 1065-1084.
148. O'Donnell, G. (2004). Why rule of law matters. *Journal of Democracy*, 15 (1), 5-19.
149. Piattoni, S. (2015). *The European Union: Democratic Principles and Institutional Architectures in Times of Crisis*. OUP Oxford.
150. Plattner, M. F. (2015). Is Democracy in Decline? *Journal of Democracy*, 26 (1), 5-10.

151. Plattner, M. F. (2019). Illiberal Democracy and the Struggle on the Right. *Journal of Democracy*, 30 (1), 5-19.
152. Pridham, G. (2005). *Designing democracy: EU enlargement and regime change in post-Communist Europe*. London: Palgrave Macmillan.
153. Przybylski, W. (2018). Explaining Eastern Europe: Can Poland's Backsliding Be Stopped? *Journal of Democracy*, 29 (3), 52-54.
154. Przybylski, W., Zgut, E. (2018). *Fortifying CE Democracies. Apparently, Poland is not as illiberal as Hungary, but threats to democracy are growing throughout the V4*. Available from <https://visegradinsight.eu/fortifying-ce-democracies/>
155. Puhle, H. J. (2005). *Democratic Consolidation and «Defective Democracies»*. Available from https://www.uam.es/Derecho/documento/1242659688189/doc10_4.pdf?blobheader=application/pdf
156. Reich, G. (2002). Categorizing Political Regimes: New Data for Old Problems. *Democratization*, 9 (4), 1-24.
157. Rodrik, D. (13 Feb. 2018). The Double Threat to Liberal Democracy. *Project Syndicate*.
158. Rose, R., Mishler, W., Haerpfer, C. W. (1998). *Democracy and its alternatives. Understanding post-communist societies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
159. Rupnik, J. (2018). Explaining Eastern Europe: The Crisis of Liberalism. *Journal of Democracy*, 27 (3), 24-38.
160. Schedler, A. (2006). *Electoral authoritarianism. The dynamics of unfree competition*. Boulder: Lynne Rienner.
161. Schimmelfennig, F. (2007). European Regional Organizations, Political Conditionality, and Democratic Transformation in Eastern Europe. *East European Politics and Societies*, 21 (1), 126-141.

162. Sedelmeier, U. (2014). Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession. *Journal of Common Market Studies*, 52 (1), 105-121.
163. Sedelmeier, U. (2016). Protecting democracy inside the european union? *MAXCAP Working Paper Series*, 27.
164. Sedelmeier, U. (2017). Political safeguards against democratic backsliding in the EU: the limits of material sanctions and the scope of social pressure. *Journal of European Public Policy*, 24 (3), 337-351.
165. Sitter, N., Batory, A., Kostka, J., Krizsan, A., Zenta, V. (2016). Mapping Backsliding in the European Union. Central European University Center for Policy Studies, Working Paper Series 2016/8, Budapest. Accessed 7 December 2017. Available from <http://www.transcrisis.eu/wp-content/uploads/2016/08/D6.1-Mapping-Backsliding-and-Report-on-Workshop.pdf>
166. Stie, A. E. (2015). *Democratic Decision-making in the EU: Technocracy in Disguise?* Routledge.
167. Szent-Iványi, B., Tétényi, A. (2008). Transition and foreign aid policies in the Visegrád countries. A path dependent approach. *Transition Studies Review*, 15 (3), 573-587.
168. Szomolány, S., Gál, Z. (2016). Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites. In J. Pakulski (Ed.), *The Visegrad Countries in Crisis* (pp. 67-86). Warsaw: Collegium Civitas.
169. *Table of Independent Countries. 2007* (2007). Available from <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=365&year=2007>
170. Tilly, C. (2007). *Democracy*. Cambridge University Press.
171. Vachudova, M., Hooghe, L. (2009). Postcommunist Politics in a Magnetic Field: How Transition and EU Accession Structure Party Competition on European Integration. *Comparative European Politics*, 7, 179-212.

172. Van den Abeele, E. (2015). *Better regulation: a bureaucratic simplification with a political agenda*. Brussels: ETUI aisbl.
173. Welzel, C. (2013). *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. New York: Cambridge University Press.
174. Wiatr, J. J. (Ed.) (2019). *New Authoritarianism. Challenges to Democracy in the 21st Century*. Leverkusen: Barbara Budrich Publishers.
175. Youngs, R., Manney, S. (2018). *Recession and Renewal in European Democracy*. Available from <https://carnegieeurope.eu/2018/02/26/recession-and-renewal-in-european-democracy-pub-75601>
176. Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76, 22-43.
177. Zgut, E. (Ed.) (2018). *Illiberalism in the V4: Pressure points and bright spots*. Political Capital and Friedrich Naumann Stiftung.

РОЗДІЛ 2

НЕЛІБЕРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ: КЕЙСИ УГОРЩИНИ ТА ПОЛЬЩІ

2.1. Демократична перспектива Угорщини: проекція на реформи В. Орбана та партії Fidesz (2010–2019 рр.).

В історії Угорщини, як і більшості країн ЦСЄ, були хвилі швидкого піднесення принципів ліберальної демократії, а потім – настільки ж швидкого їх знецінення. Зокрема, такі злети були: від 1860–70-х років до кінця XIX століття; після розпаду Австро-Угорщини в часі прем'єрства та президентства М. Кáрої (1918–1919); у період після завершення Другої світової війни до приходу до влади комуністів (1945–1948); у період пострадянської демократизації (1989–2010). Останній згаданий період став найвищим піднесенням демократії в Угорщині. Особливий випадок Угорщини полягає в тому, що тут, на відміну від багатьох країн ЦСЄ, процес посттоталітарної демократизації на початку 1990-х років був порівняно простим. Країна послідовно реформувалася та першою з-поміж посткомуністичних країн подала заявку на членство в ЄС (березень 1994 р.), причому більшість населення підтримали такий курс [3, с. 72]. Нині ж, попри вже друге десятиліття членства в ЄС, Угорщина зберігає великі проблеми в побудові демократичного інституційного ландшафту, політика цієї країни стрімко радикалізується, зростає вплив партій-популістів [30, с. 197–198], зокрема Fidesz.

Риторика В. Орбана зазнала за останні три десятиліття радикальних трансформацій. 16.06.1989 року на церемонії перепоховання жертв угорської революції 1956 року 26-річний лідер Альянсу молодих демократів закликав негайно вивести радянські війська та провести в Угорщині демократичні вибори [39]. Як

відзначив Д. Тужанський, «на подібне не наважувався ніхто з тодішньої політичної „верхівки” Угорщини» [12, с. 48]. Втім, у 2015 році на саміті ЄС в Ризі президент Єврокомісії Ж.-К. Юнкер назве угорського прем'єра «диктатором».

Від 2010 року, коли партія Fidesz прийшла до влади, Угорщина переживає відхід від демократії. Електоральне піднесення цієї партії відбулося на хвилі сильного невдоволення (тогочасні соціологічні опитування показували, що воно було сильнішим, аніж в інших країнах ЦСЄ). Виборча програма Fidesz підживлювала ці настрої аргументами про те, що у 1989–1990 роках реального переходу не було, бо попередня номенклатура зуміла трансформувати свою втрачену політичну силу на економічний вплив; тепер же (2010 р.), за риторикою Fidesz, настав час для нового політичного порядку, який буде встановлений завдяки «революції виборчих скриньок» [28].

Серед причин піднесення популярності партії Fidesz не в останню чергу були наслідки глобальної фінансової кризи 2008 року. Вона сильно позначилася на країні й, відповідно, зробила електорат уразливим до популістських гасел. Високі рейтинги партії Fidesz, а також разюча, як для праворадикального партійного сегмента, популярність партії Jobbik⁷, можуть бути пояснені крізь призму наслідків цієї кризи та висхідного невдоволення населення соціально-економічними показниками та наявним на той момент політичним порядком [3, с. 72]. Напередодні 2010 року й у наступні роки в Угорщині помітно зріс попит саме на авторитарну політику за одночасного ослаблення національного громадянського суспільства та відсутності довіри до ринкової економіки.

Перехід до неліберальної демократії фактично закріплено на рівні Основного Закону. Нова конституція (прийнята 18.04.2011 р., вступила в дію 01.01.2012 р.)

⁷ Повна назва – Рух за кращу Угорщину (угор. Jobbik Magyarországért Mozgalom). На виборах до Європарламенту 2009 року партія здобула 15 % голосів; на парламентських виборах 2010 – 16,67 %, 2014 – 20,54 %, 2018 – 20,22 % голосів виборців.

стала початком широкомасштабної атаки на ліберальну демократичну політику та практику в країні. Ця редакція Основного Закону Угорщини одразу неформально була схарактеризована як прояв «європейської неслухняності». Примітно, що текст Конституції Угорщини розроблявся нехтуючи цивілізованим процесом дебатів (політичних, професійних, наукових, соціальних). Усі обговорення відбувалися з єдиною та винятковою участю представників керівних політичних партій. У 2013 році до Основного Закону уже було внесено низку змін, що свідчить про конституційно-правову турбулентність Угорщини. Наприклад, передбачено появу нового наглядового за діяльністю органів правосуддя органу; обмежено права безхатченків, студентів, а також автономію закладів вищої освіти; запроваджено певні обмеження свободи слова та проведення виборчих кампаній; відкрилися можливості для дискримінації церкви та втручання держави в духовні справи; послаблено роль Конституційного суду [10, с. 298].

Зокрема серед норм Конституції Угорщини, які суперечать засадам ліберальної демократії, виділимо: 1) скасування права Конституційного суду Угорщини посилалися на власні рішення, прийняті до вступу в дію нової Конституції Угорщини (тобто до 01.01.2012 р.); обмежено низку прав цього судового органу; 2) визначення сімейних зв'язків виключно як заснованих на шлюбі та зв'язків між батьками та дітьми, а шлюб – як добровільного союзу чоловіка та жінки (заперечення одностатевих шлюбів); 3) наділення угорського парламенту правом через прийняття органічних законів визначати критерії віднесення частини релігійних організацій до «церков», що стало кроком до нерівності правового статусу релігійних організацій, які мають/не мають статус церкви; 4) заборона в періоди виборчих кампаній до угорського парламенту та Європарламенту розміщувати агітаційні матеріали у приватних медіа; 5) наділення парламенту та органів місцевого самоврядування правом забороняти використовувати громадські місця як місце проживання; 6) наділення Голови Національного бюро юстиції

широкими повноваженнями передавати справи з одного суду в інший та ін. Загалом Конституція Угорщини з ініціативи партії Fidesz зазнала змін шість разів [37].

Окрім підризу інституційних основ демократії, уряд Орбана та парламент, контрольований партією Fidesz, розпочав наступ на опозицію, особливо соціалістів. Було прийнято новий виборчий закон, за яким: створено виборчі округи, що створювало додаткові преференції саме для Fidesz; надано права голосу угорцям-нерезидентам (переважно лояльний до Fidesz електорат) тощо. Внесені зміни до виборчого закону передбачають: вибори проходять в один тур замість двох; скасовані обмеження щодо явки на голосування; за змішаної виборчої системи збільшено частку депутатів, обраних за мажоритарною системою та ін. Загалом усі зміни були спрямовані на зміцнення позицій партії Fidesz, забезпечення їй парламентської більшості.

Після внесення згаданих нормативно-правових змін парламентська більшість вирішує питання порядку денного без будь-якого механізму контролю, а незалежність як загальних судів, так і Конституційного суду Угорщини, фактично зліквідована.

Звуження повноважень Конституційного суду є чи не найважливішою «перемогою» В. Орбана, позаяк цей судовий орган був чи не єдиною протиположною неліберально налаштованій парламентській більшості. За оцінками Угорського Гельсінського комітету, «уряду Fidesz вдалося сформувати Конституційний суд як лояльне тіло» [31], відтак 11-ть із 15-ти суддів були призначені парламентською більшістю без консультацій з опозицією.

Після 2010 року члени та прихильники Fidesz фактично підпорядкували собі судову вертикаль. Уряд В. Орбана фактично посягнув на один зі засадничих демократичних принципів – принцип поділу влади. Члени керівної партії Fidesz обійняли провідні позиції в апріорі аполітичних незалежних установах. Відтак були ініційовані кампанії проти представників попередніх урядів та окремих частин

інтелігенції [51, с. 4]. Загалом керівна партія застосувала багато різних типів тиску на своїх опонентів задля зміцнення контролю над країною.

Посилився тиск на незалежні медіа, створено нові органи для регулювання медіа-контенту з панівним представленням в їх персональному складі саме представників партії Fidesz. Показово: нині близько 80 % населення мають доступ лише до медіа, підконтрольних Fidesz [51, с. 6]. Суспільному мовленню відмовляють у праві випускати свої власні новини, зобов'язуючи їх, натомість, використовувати новини, випущені Національною агенцією новин, яка неформально контролювана Fidesz. Раніше конституційно заборонений інформаційний монополізм, легалізований. У 2013 році парламент прийняв поправку, яка заборонила політичну рекламу в комерційних медіа під час виборчих кампаній. Це створювало ситуацію, коли кандидати були зобов'язані звертатися до державних медіа, на які сильно впливає Fidesz.

Про намір побудови неліберальної демократії В. Орбан заявив у промові 2014 року. Основні тези з цього виступу: 1) демократія не обов'язково є ліберальною; вона може залишатися собою, навіть не будучи ліберальною; 2) для підтримки глобальної конкурентоспроможності потрібно відмовитися від ліберальних методів і принципів організації суспільства. Після початку міграційної кризи у 2015 році політик оголосив кінець епохи «ліберального бла-бла» (“liberal blah blah”), і передбачив, що Європа підійде до свого «християнського та національного» уявлення про політику [36]. Зокрема, у промові, виголошеній у рамках літнього університету в румунському містечку Беїле-Тушнад (26.07.2014 р.) [56], В. Орбан критикує західний лібералізм як такий, що породжує корупцію, насилля, безробіття, кризу моральності, а відтак не є бажаною моделлю організації держави. В. Орбан зауважив, що країни, які розвиватимуться за принципами ліберальної демократії, програють у глобальній конкуренції. Він навів приклади країн (Сингапур, КНР, Індія, Туреччина, Росія) – незахідних, неліберальних, навіть не уповні

недемократичних країн, які забезпечують своїм націям успіх. Ідеалом В. Орбан вважає модель неліберальної національної держави, заснованій на праці (workbased state/workfare state). Отже, саме ідея національної держави є базовою для нової моделі Угорщини В. Орбана (англ. the work-based state; угор. a munkaalapú állam). Така модель враховує, що, з одного боку, Угорщина є членом ЄС і НАТО, а з іншого – сучасну глобальну ситуацію характеризують криза лібералізму, глобальна конкуренція, міграція. Орбан часто акцентує, що нова модель угорської держави має бути неліберальною, але це не означає, що вона є «недемократичною». Отже, політик переконує, що демократія не має неодмінно бути ліберальною.

Примітно, що В. Орбан спершу перебував на позиціях демократа, який прагнув позбавити країну від радянського минулого і привести її до ЄС та НАТО. Але він еволюціонував до правого популіста, який взяв на себе завдання відродження угорської нації та повернення їй величі в християнській Європі, «вилікувавши» від травм поразок минулого [12, с. 53]. За образним висновком видання «Politico» [54], нинішній В. Орбан вже перетворився на привабливий і «заразний» політичний бренд, небезпечний для ліберальних цінностей усієї Європи.

Для виправдовування своїх рішень уряди неліберальних демократій часто вдаються до аргументів безпекового характеру, які близькі пересічним громадянам. Іноземні організації позиціюються як загроза для національного суверенітету (це особливо виражене саме в Угорщині). Звучать міркування, що гендерна рівність, відкрите суспільство та права меншин є екзистенційними загрозами виживання угорської нації. Наприклад, у 2013 році В. Орбан ініціював розслідування щодо фінансованих урядом Норвегії угорських НУО зі захисту прав ромів та жінок, котрі зазнали насильства. Ці організації були звинувачені в тому, що були проплаченими політичними активістами, які намагаються просувати інтереси іноземних акторів.

Для виправдання своєї політики В. Орбан активно використовує національну риторiku: Угорщині, мовляв, потрібна внутрішньополітична згуртованість, позаяк

країні загрожують зовнішні та внутрішні «вороги», зокрема іноземні НУО, різноманітні «національні зрадники» (найперше мається на увазі Дж. Сорос⁸). Перед кожними новими виборами Fidesz радикалізує свою риторику, шукає нових «ворогів». Однією з останніх таких тем стала міграційна політика, спричинена загальноєвропейською міграційною кризою 2015 року⁹. Угорщина послідовно протистоїть прийняттю мігрантів, зокрема тих, кого мала би прийняти за квотами перерозподілу біженців у межах ЄС. Офіційна позиція угорського уряду – міграція не відповідає національним інтересам Угорщини. Влітку 2018 року Угорщина озвучила намір вийти з глобального договору ООН про міграцію.

Угорщина є особливим випадком, коли в державі-учасниці ЄС уряд стратегічно застосував обмежувальні заходи проти громадянського суспільства, фактично виключив його з процесу прийняття рішень, обмежив сферу його дії та фінансування [9, с. 139]. Фактично «В. Орбан запозичив від Росії стратегію контролю над НУО через контроль над фінансами. Попри громадські протести, угорський парламент прийняв, а глава держави Я. Адер влітку 2017 року підписав закон, за яким організації, які отримують з іноземних джерел підтримку понад 7,2 млн форинтів на рік мають бути зареєстровані як такі, що мають іноземне фінансування з відповідним суворим режимом фінансового контролю. Це різко ускладнило діяльність низки організацій, найперше – правозахисних, антикорупційних» [3, с. 74], які виступають за прозорі механізми урядування. «Змінено правила діяльності в країні НУО, які фінансуються з-за кордону; нововведення зобов'язували до перереєстрації „підтримувані з-за кордону

⁸ Примітно, що сам В. Орбан є колишнім стипендіатом Фонду Сороса.

⁹ У вересні-жовтні 2015 року це питання загострилось в Угорщині, адже тільки за серпень того року прибуло близько 50 тис. мігрантів. Зупинка поїзда з біженцями, застосування поліцією до них сили, не надання біженцям їжі та води, зведення Угорщиною розмежувальної стіни на кордоні зі Словенією – це лише кілька фактів, які зумовили значний міжнародний резонанс. Також уряд Угорщини ухвалив рішення відмежуватись від Сербії парканом та перекрити кордон з Хорватією.

організації» [5, с. 122]. Такі норми є дискримінаційними щодо НУО. Також 20.06.2018 р. угорський парламент всупереч міжнародному законодавству ухвалив пакет законів «Зупинити Сороса» з метою ніби-то захисту країни від напливу нелегальних мігрантів.

В. Орбан використав кошти державного бюджету на підрив репутації Дж. Сороса, Центрально-Європейського університету [19], низки НУО, розкручування теорій змов. Окрім цього, угорським прем'єр-міністром було ініційовано проведення інтенсивних перевірок в офісах «неприборканих» НУО; у 2016 році було проведено аудит багатьох організацій із процедурними порушеннями (рейди поліції, конфіскації комп'ютерів, затяжні розслідування тощо).

Боротьба за існування Центрально-Європейського університету в Будапешті, на думку О. Бетлій [2], «вийшла за межі протистояння Орбана із Соросом чи ЄС» і перетворилась на „боротьбу з деспотією”. Попри серію протестів на початку грудня 2018 року було прийняте рішення про переміщення Центральноєвропейського університету з Будапешта до Відня. Саме тиск угорської влади став причиною такого завершення дворічної суперечки про свободу науки в Угорщині. Після 25-річної діяльності заклад витіснений урядом В. Орбана з тієї причини, що увиразнює позицію Заходу, функціонує коштом США. Задля витіснення навчального закладу, підтримуваного особистим «ворогом» В. Орбана Дж. Соросом, угорський парламент ухвалив спеціальний закон, відповідно до якого закордонні заклади вищої освіти, що діють в Угорщині, повинні також мати функціонуючий кампус і за місцем юридичної прописки (у цьому випадку це мав би бути штат Нью-Йорк). Фактично освіта в Угорщині нині стала заручницею політики [3, с. 74–75].

Угорщина фактично підтримує політиків зі сумнівною репутацією, зокрема тих, кого на батьківщині звинуватили в корупції. Прикладом може слугувати постать колишнього (у 2006–2016 рр.) глави уряду Македонії, особистого приятеля В. Орбана Н. Груєвського. Після озвучення йому вироку (2018 р.), Груєвського

нелегально було доставлено до Будапешта за допомогою угорської влади (автомобілем угорського посольства), де він отримав політичний притулок як особа, ніби-то переслідувана на батьківщині.

Зближуючись із Росією, Угорщина натомість загострює зовнішньополітичні стосунки з низкою країн, зокрема країнами-сусідами. У випадку з Україною, Угорщина підтримує видачу своїх національних паспортів для українців, які проживають у Закарпатській області (такі випадки фіксуються вже упродовж останніх десяти років). Також Угорщина протестує проти українського законодавства про освіту, що нібито порушує права угорців, які живуть на Закарпатті й, на знак протесту, блокує рух України в НАТО і ЄС.

Хоч від початку 2012 року Європейська комісія відкрила низку проваджень щодо Угорщини, але В. Орбан перманентно застосовує тактику «стратегічного відступу» аби ввести в оману демократичні інституції світу щодо справжнього стратегічного курсу. Ця тактика забезпечила Угорщині й збереження членства в ЄС, й багаторічні субсидії та пільги ЄС. Лише 12.09.2018 р. Європарламент підтримав запровадження санкційної процедури проти Угорщини у зв'язку з тривалим порушенням правил і цінностей ЄС урядом цієї країни. Після цього рішення Рада ЄС почне розслідування порушень Угорщиною цінностей ЄС. Якщо ст. 7 Лісабонського договору буде активована щодо Угорщини, її можуть позбавити права голосу в Раді ЄС. Ще раніше Єврокомісія запустила схожу санкційну процедуру проти Польщі через порушення нею верховенства права. Водночас Угорщина, зокрема її прем'єр-міністр В. Орбан, вважає, що наявність у його країни інших, ніж у більшості країн ЄС, поглядів на релігію, управління тощо, має означати «різноманітність Європи».

Високопосадовці, наприклад угорські, дозволяють ставити під сумнів оцінки їх країни незалежними рейтингами. Наприклад, висловлюються сумніви у вірогідності щорічних даних Freedom House. Так, міністр закордонних справ та зовнішньої торгівлі Угорщини П. Сіярто, виражаючи позицію партії Fidesz, висновки Freedom

House про погіршення рівня демократії у своїй країні публічно називає нісенітницею [31]. Водночас, практично усі індекси, рейтинги фіксують погіршення демократичних параметрів Угорщини, її відхід від ліберальної демократії [3, с. 75].

Схоже, Угорщина відкинула «ідеологію, засновану на індивідуалізмі, правах людини, економічній прозорості та мультикультуралізмі. Замість цього впроваджується альтернативна соціальна, політична та економічна модель, в якій збереження «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей має першорядне ідеологічне значення. Нова модель також часто характеризується широкомасштабною, часто системною корупцією та все більш авторитарною політичною культурою» [41]. За висновком В. Тужанського, сучасна Угорщина В. Орбана – це «консервативна неліберальна національна держава з сильною державною вертикаллю влади, з відчутною присутністю держави як у громадському секторі, так і в економіці, можливо, навіть на рівні державних монополій у ключових галузях, а також великою увагою до історії, культури й мови, патріотичного виховання, сімейних цінностей та духовного відродження нації [...]» [12, с. 50].

Американське видання «Foreign Policy» називає нинішню Угорщину не просто неліберальною демократією, а авторитарною державою, яка демонструє «відкат свободи» [48]. Інші дослідники, характеризуючи сучасний режим Угорщини, не вважають його «відродженням авторитаризму, а новою формою правління, яка впливає з невдач глобалізації та неолібералізму» [40]. На позначення цього режиму угорською дослідницею А. Пету та польською ученою В. Гжебальською пропонується політичний неологізм «поліпорна держава» (англ. polypore state)¹⁰. У державі такого типу уряди «живляться» (споживають) життєво важливими ресурсами своїх ліберальних попередників (інституції, джерела фінансування тощо), але навзаєм створюють цілком новий тип держави, несумісний з цінностями

¹⁰ «Поліпорна держава» [40] – мовний новотвір, в основі якого назва паразитарного грибка, який уражає уже ослаблені дерева, живлячись ними.

ліберальної демократії. Наприклад, держава-поліпор перерозподіляє ресурси зі світського, модерністського сектора громадянського суспільства до неліберальних НУО, які підтримують її політику (тобто квазі-НУО) або ж організації, які більш відповідні ідеології саме керівної партії. В Угорщині підтримка держави найперше стосується структур, лояльних до партії Fidesz. Наприклад, двома основними жіночими організаціями є давно існуюча ліберальна НУО JÓL-LÉT Alapítvány та новостворена консервативна НУО Naom Kiralyfi, але в останні роки тільки Naom Kiralyfi отримувала значні державні субсидії для своїх проектів. Помітно як угорський «третій сектор» штучно модифікується шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС тим НУО, які поділяють ідеологію уряду В. Орбана. Натомість прогресивні організації через штучно звужені можливості фінансування все більш неспроможні впливати на внутрішню політику держави. Подібно до того, як поліпоровий гриб зазвичай атакує вже хворі дерева, неліберальні режими приходять до влади в контексті демократичних стандартів, але на тілі фінансової, безпекової, міграційної чи іншої кризи.

Характеризуючи неліберальну демократію в Угорщині, британський дослідник В. Гаттон відзначає: метою В. Орбана є побудова фактично однопартійної системи, викорінення державою нехристиянських цінностей, ліквідація системи стримувань і противаг, встановлення повного контролю над медіа, а також мережею олігархів [28]. Погоджуємося з цими оцінками й відзначимо, що угорський прем'єр-міністр В. Орбан створює систему, в якій глава уряду необмежено впливає через централізацію влади та неформальні відносини на основі особистої залежності. Це уповні відповідає моделі неліберальної демократії, котра спрямована на розбудову сильної, найперше, виконавчої влади. Загалом, «на переконання угорської влади, європейські політичні системи не потребують системи стримувань і противаг; натомість потрібно посилювати співпрацю державних установ» [5, с. 122]. Видається, що

намір В. Орбана полягає в фактичній ліквідації парламентської ротації партій, позаяк центром політичного життя Угорщини визначено партію Fidesz.

Результатами неліберальної демократизації Угорщини є фактична «приватизація» або ослаблення державою незалежних інституцій, які традиційно є частиною системи стримувань і противаг, відіграють ключову роль у забезпеченні верховенства права через поділ влади. На сьогодні склалася ситуація, за якої залишилося небагато справді незалежних угорських газет і новинарних веб-сайтів.

Невпинно зростає рівень корупції – не лише побутової, а найперше топ-корупції. Наприклад, родина (фактично клан) В. Орбана систематично збагачується шляхом вигравання тендерів на великі соціальні проекти, фінансовані ЄС та іншими міжнародними інституціями. Дослідники відзначають: Угорщина – приклад сучасної «захопленої держави», адже саме неформальна інституціоналізація в форматах непотизму, клановості, корупції визначає розвиток країни [30, с. 199].

Причини такого антидемократичного реверсу можна вбачати як у комуністичному, так і в докомуністичному минулому [3, с. 76]. Після падіння тоталітарних режимів у 1989 році ейфорія від демократичних змін відтіснила прогнози про можливий вплив на демократизацію саме історичного чинника, з який їм доведеться боротися задля успішного переходу до ліберальної демократії. Тоді, як видається, існувало сподівання, що самого факту відходу від комуністичної ідеології буде достатньо, щоб почала впроваджуватися ліберальна демократія. Але, на думку британського дослідника проблематики режимних трансформацій та прав людини у країнах ЦСЄ С. Погані, «за винятком колишньої Чехословаччини, після встановлення комуністичних режимів після Другої світової війни в регіоні не було стійкого досвіду справжньої демократії. Ще до нав'язування комунізму, Угорщина, як і більшість країн ЦСЄ, була спадкоємицею репресивної та переважно авторитарної політичної культури» [41]. До прикладу, крізь призму такого аргументу можна пояснити ту легкість, з якою партія Fidesz та уряд В. Орбана зумів підірвати

демократичні механізми стримувань і противаг, не викликавши активних протестів широкої громадськості.

Відповідь на питання про те, чому в Угорщині так успішно розвивається неліберальна демократія, шукають багато дослідників, наприклад:

– Р. Інлегарт і К. Велзер, аналізуючи на прикладі Угорщини зв'язки між модернізацією та демократією, доводять: історична та релігійна спадщина суспільства залишає довготривалий відбиток [29]. Такі суспільства як угорське, котрі тривалий час були аграрними, важливе значення відводять релігії, національній гордості, слухняності та повазі до влади, в той час, як індустріальні суспільства поцінують секуляризм, космополітизм, автономність і раціональність [29, с. 553; 57];

– Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон у праці «Чому нації занепадають?» [13], стверджують: успіх держав не залежить від культури, клімату чи географічного положення. Розвиваються, на їх думку, ті нації, які виробили інклюзивні політичні та економічні інститути при достатньому рівні централізації у своїх країнах. Це передбачає високий рівень конкуренції та загальнодоступність благ. Занепадають же ті нації, які підпали під згубний вплив екстрактивних політичних та економічних інститутів, дозволивши певній еліті династичного, партійного, церковного або ж іншого походження привласнити всі можливі привілеї. Певний розвиток при екстрактивних інститутах можливий, але він нестабільний. Інклюзивні інститути, виникнувши в країні завдяки збігові певних обставин, породжують добродієсне коло, підтримуючи самі себе та приводячи до загального блага. Екстрактивні політичні інститути, так само виникнувши за збігу певних обставин, породжують блудне коло, підтримуючи самі себе та призводячи до занепаду. Перехід можливий, при чому як від екстрактивних інститутів до інклюзивних, так і навпаки, але він здійснюється дуже повільно, займаючи десятиліття чи навіть століття [8].

Безумовно, угорці (як і громадяни будь-якої іншої держави-учасниці ЄС) мають право висловити незгоду з політикою ЄС щодо імміграції, біженців або ж навіть розвитку ліберальної політичної системи в цілому. Проте такий висновок повинен робитися через демократичні механізми (наприклад, загальнонаціональний референдум, інші форми забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, як-от публічні громадські обговорення, електронні консультації з громадськістю, вивчення громадської думки), на відміну від тієї практики, яка була 2011 року: тоді лідери Угорщини знехтували механізмом широких консультацій щодо природи конституції. Загалом демократичне відхилення Угорщини демонструє, що успішна демократизація не може базуватися лише на інституційній основі; політична культура, політичні традиції мають не менш важливе значення за інститути.

Примітно, що на останніх парламентських виборах 2018 року одним із головних електоральних суперників коаліції Фідес – ХДНП були не стільки соціалісти (хоч Угорська соціалістична партія й посіла в результаті друге місце), скільки проросійські праворадикали Jobbik. Тобто, «на тлі постійної популістської радикалізації правлячої команди її найближчим конкурентом є ще більш радикальна політична сила» [12, с. 51]. Це певною мірою є маркером того, якими сьогодні є Угорщина й політичні настрої угорців.

Видається, що динамічні зміни в Угорщині стали поворотним моментом у розвитку неліберальної демократії в інших країнах, найперше ЦЄС. Вони спричинили питання: чи ці зміни є унікальним віддзеркаленням історичного спадку Угорщини або ж це формується тенденція у регіоні ЦЄС та за її межами? Ті процеси, які нині відбуваються найперше в Угорщині, Польщі, меншою мірою – в Чехії, Словаччині та інших країнах ЦЄС, дозволяють сформулювати робочу гіпотезу про наявність певних тенденційних явищ та зростання ареалу неліберальної демократії в останнє десятиліття. Ця гіпотеза знаходить підтвердження в підходах Ф. Закарії [60],

який ще у 1997 році першим поставив питання про перспективи ліберальної демократії.

2.2. Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціалізація (2015–2019 рр.).

Політичний процес не лише в Угорщині, а й не меншою мірою в Польщі демонструє загрозливі в контексті цінностей правової, демократичної держави тенденції. Позиціювання Польщі себе як демократичної не засвідчує її безумовну характеристику як такої, адже за демократичним фасадом маскуються різноманітні деформації: обмеження свободи слова, права на асоціації, тиск на судочинство тощо [49, с. 12]. Наявність демократії електоральної не стала гарантією демократії ліберальної; альтернативних виборів, запровадження низки прав і свобод тут, як і в багатьох інших країнах, виявилось недостатньо для відповідності режиму певної країни стандартам саме ліберальної демократії. Натомість має місце низка дефектів демократичного режиму. Такі тенденції гостро увиразнилися в сучасній Польщі упродовж останніх чотирьох років.

Розвиток неліберальних тенденцій у Польщі видається тривожним, позаяк упродовж багатьох років саме ця країна позиціювалася як одна з найбільш волелюбних. Парадокс ситуації ще й в тому, що Польща отримує найбільші дотації від ЄС, але доволі агресивно не виконує вимоги щодо демократизації¹¹. У аналізі цих процесів Польщу найперше порівнюють з Угорщиною, хоча між цими країнами є як спільне, так і «національні особливості» неліберальної демократії [45].

Щодо Польщі, то «тут чвертьстолітній (від початку 1990-х років) міцний консенсус щодо основних елементів ліберального демократичного порядку був

¹¹ Якщо країни на зразок Угорщини чи Польщі хочуть будувати неліберальні демократії, то цілком справедливо, щоб вони робили це поза межами структур та фондів ЄС.

порушений наприкінці 2015 року» [5, с. 122]. Змінюється політична траєкторія Польщі. Сектор правих партій досі не був помітним актором. Вигравши президентські, парламентські та місцеві вибори, зосередивши практично всю владу, партія Я. Качинського «Право і справедливість» (PiS) спрямувала діяльність на побудову в Польщі системи «керованої демократії». Образно кажучи, у Варшаві оформився намір «побудови Будапешта» [59], тобто «впровадження моделі за взірцем, сконструйованим В. Орбаном в Угорщині» [5, с. 123]. 06.01.201 р. у м. Недзіца відбулася утаємничена неформальна багатогодинна зустріч голови правлячої партії PiS Я. Качинського та прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана. Загалом між цими двома політиками, а також іншими високопосадовцями обох держав, останніми роками відбулося чимало зустрічей, що доволі тривожно з огляду підпорядкування угорською партією Fidesz усіх основних урядових інститутів, медіа, переробку угорської конституції, тиск на «третій сектор». Схоже, що Польща не лише вивчає угорський досвід неліберальної демократії, а й «перевершує» свого наставника, зокрема, в тиску на судову владу [61].

Відомий польський дослідник і політик (член партії PiS) Р. А. Легутко [33] із консервативних позицій висловлює розчарованість переходом на початку 1990-х років Польщі до ліберальної демократії. Панування ліберальної демократії Р. А. Легутко уподібнює попередньому пануванню комунізму, бо вони, на його думку, мають аналогічні «базові налаштування»: 1) і комунізм, і ліберальна демократія хочуть зміни дійсності на краще, відтак їх можна розглядати як «модернізаційні проекти»; 2) і комунізм, і ліберальна демократія сповідують принцип, за яким світ не може залишатися таким, як є, а тому потребує перетворень; 3) в випадках і комунізму, і ліберальної демократії задіюються сили, які використовують соціальну інженерію, аргументуючи свої інтервенції потребою покращення становища загалу шляхом „уновочаснення”; 4) і комунізм, і ліберальну демократію можна уподібнити «бульдозерам історії», які створені з метою уніфікації, ліквідації відмінностей між

людьми, нав'язування єдиних поглядів, поведінки й мови. Відтак, за Р. А. Легутком, метою цих ніби-то «суспільно-корисних заходів» в обох випадках є селекція відповідного людського типажу під кутом моделі оптимального громадянина західного взірця.

Вже четвертий рік поспіль, попри протести громадськості, партія PiS поступово розширює контроль над життєдіяльністю країни. Це попри те, що Я. Качинський у минулому співпрацював зі «Солідарністю», президентом Л. Валенсою, а очолювана ним партія PiS донедавна не мала такої радикальної платформи [4, с. 52]. Польський політолог Р. Панковський констатує значне погіршення демократичного клімату в країні [26]. Американське видання «Foreign Policy» назває Польщу не просто неліберальною демократією, а уже авторитарною державою, які демонструє «відкат свободи» [48].

Виділимо кілька з-поміж суперечливих законодавчих ініціатив партії PiS:

– «новий медіа-закон передбачає державний контроль над суспільними ЗМІ. Хоч на приватні медіа нововведення не поширюються, але вони зазнають інших форм утисків» [5, с. 123]. Наприклад, між владою та журналістами опозиційних до партії PiS видань («Gazeta Wyborcza» та ін.) стоїть свого роду «стіна»: представники влади відмовляються комунікувати з журналістами. Державна реклама не оприлюднюється в таких медіа, що позначається на доходах видань. Загалом складається ситуація за якої в Польщі бракує об'єктивних видань, хоча відкритого тиску влади на свободу слова немає;

– поправка до закону про державну службу. «Нововведення дозволяють міністрам безпосередньо призначати вищих державних службовців, замінюючи конкурсні іспити; скасовані вимоги, за якими високопоставлені службовці не повинні були бути членами політичної партії упродовж останніх п'яти перед призначенням років» [5, с. 123]. Це фактично уможливлює «політизацію» державної служби;

- ініційована партією PiS реформа судової влади фактично спрямовувалася на встановлення контролю над судовою вертикаллю Польщі;

- намір підготовки нового варіанту Конституції Польщі.

«Безумовно, PiS не могла б впроваджувати свій курс без належної соціальної бази. А така сформувалася як результат невдоволення політикою попередників – партії Громадянська платформа Д. Туска та Б. Коморовського у 2007–2015 рр. Попри певне економічне зростання, ріст доходів та інвестиції в країну значний відсоток поляків не зуміли знайти себе в умовах ринкової економіки. Тому гасла на вірець «справедливого розподілу доходів» були схвалені значною частиною електорату на виборах 2015 р. (37,6 % голосів (235 місць) на виборах 2015 р. до Сейму, 61 місце у Сенаті). Окремі соціально очікувані реформи були впроваджені (зниження пенсійного віку, ріст виплат на дітей). Водночас ці реформи мали не лише схвальні оцінки, адже хоч народжуваність і зросла, але найперше в найбільш вразливих і не завжди благополучних сім'ях; пенсійна реформа негативно змінила структуру зайнятості населення, збільшила навантаження на бюджет; результатом став ріст податків і бюджетний дефіцит; економічне зростання сповільнилося, національна валюта ослабла. Тому ці реформи можна розцінювати і як свого роду соціальний популізм, підсилений націонал-консервативною риторикою» [4, с. 52].

«Від кінця 2015 р. партія PiS поступово встановлює контроль над дедалі більшою кількістю сфер життєдіяльності країни. Змінилися критерії до державних службовців: звільнення нелояльних та їх заміна ідеологічно близькими до PiS кадрами» [4, с. 52]. Посилився тиск на медіа; партія PiS фактично взяла на себе політичний контроль [43] за фінансами державних радіо та телебачення. У період від липня 2016 р. 163 журналісти, редактори звільнилися [52] або були звільнені [41]. «Найперше це стосується «Польського радіо» і телеканалу TVP; звільнених замінили медійники переважно з інтернет-порталів правого спрямування. Тиск на вільні медіа вбачається не лише у звільненнях, але й у рекомендаціях, що саме доцільно

оприлюднювати» [4, с. 52]. Наприклад, коли державний телеканал Польщі мав показати репортаж про велелюдний антиурядовий протест, керівництво каналу отримало урядову «вказівку» натомість висвітлити прес-конференцію польського єпископату [52]. Є випадки створення таких умов для функціонування вільних медіа, щоб вони були вимушені згорнути свою діяльність через банкрутство. Такі форми тиску на свободу слова слушно схарактеризовуються як «авторитарний дрейф» [34].

Партія PiS та фактично підконтрольні їм державні установи намагаються залякати критичні до влади медіа. Наприклад, ліберальною газетою «Gazeta Wyborcza» наприкінці 2018 р. було викрито корупцію голови Комісії фінансового нагляду М. Хшановського. Це посилило тиск на газету, а щодо журналіста-викривача В. Чухновського лише за 2018 р. подано низку судових позовів [11]. Відомою є низка інших фактів тиску на представників медіа, зокрема, їх примушування озвучити свої джерела інформації, допити слідчими органами без конкретних звинувачень. Мета таких дій держави – спонукати медійників відмовитися від критичного висвітлення подій, а також похитнути довіру суспільства до них.

Тільки за перший рік активного просування ідей неліберальної демократії (2016 рік) Польща опустилася з 18-го на 58-е місце в Індексі свободи ЗМІ, який визначає організація «Репортери без кордонів»; така ж позиція збережена й у Індексі за 2018 р. [42]. «Видається, що у Польщі розвивається «медіа-фобія» – насторожене або й вороже ставлення політичних лідерів до ЗМІ; пресу можна вважати найбільшою жертвою сучасного польського режиму» [4, с. 52]. Чимало колись вільних медіа нині перетворені на пропагандистські рупори партії PiS. Оскільки в Польщі присутні медіа з іноземним капіталом¹², то викликає занепокоєння дискусія про «реполонізацію» ЗМІ, бо це може зумовити обмеження присутності такого капіталу в Польщі.

¹² Наприклад, телеканал TVN належить до американської медійної групи Discovery.

Як і у випадку з Угорщиною, нинішній режим Польщі окремі дослідники не вважають «відродженням авторитаризму, а новою формою правління, яка випливає з невдач глобалізації та неолібералізму» [40]. Нами у підрозділі 2.1. уже згадувався запропонований на позначення цього режиму політичний неологізм, сконструйований А. Пету та В. Ёжебальською – «поліпорна держава» [40]. Зокрема Польща, як держава-поліпор перерозподіляє ресурси зі світського, модерністського сектора громадянського суспільства до неліберальних НУО, які підтримують її політику (тобто квазі-НУО) або ж організації, які більш відповідні ідеології саме керівної партії. Наприклад, у Польщі 2016 року Міністерство юстиції відмовило у субсидіях кільком прогресивним НУО, переспрямувавши кошти на підтримку католицьких організацій, позаяк це відповідне ідеології партії PiS [22]. Відтак польський «третій сектор» штучно модифікується шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС тим НУО, які поділяють ідеологію уряду; натомість прогресивні організації через штучно звужені можливості фінансування менш спроможні впливати на внутрішню політику своїх держав.

«Польський уряд знаходить щораз нові способи придушення впливу НУО, які є критичними до уряду та партії PiS. Наприклад, було скорочено час на проведення громадських консультацій щодо законопроектів; це ускладнило надання НУО своїх відгуків» [4, с. 53]. «В період з листопада 2017 р. по травень 2018 р. уряд Польщі виділяв у середньому лише тринадцять днів для консультацій щодо законопроектів. Для невеликих організацій цього часу недостатньо для вивчення законопроекту та його коментування» [23]. Є випадки скорочення фінансування НУО [44]; найперше це стосується тих НУО, які реалізують проекти інтеграції мігрантів і біженців, підтримують дискримінованих за ознаками статі, сексуальної орієнтації, расової та етнічної приналежності.

Дослідниками [20, с. 167] висловлюється припущення, що неліберальний сегмент громадянського суспільства в Польщі з'явився 11.11.2017 року, в День

незалежності Польщі, коли у Варшаві пройшов близько 60-тисячний марш переважно молоді (як його називали учасники – «великий парад патріотів») зі закликами до «білої Європи» та «Польщі без євреїв і мусульман».

«У 2017 році PiS централізувала управління державними (і потенційно ЄС) фондами в руках новоствореного Національного інституту свободи – Центру розвитку громадянського суспільства (Narodowy Instytut Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego), який на практиці буде контролюватися польським віце-прем'єр-міністром» [4, с. 53]. Сам факт створення такої інституції супроводжувався протестами польського «третього сектора» з огляду на те, що бажане для партії PiS громадянське суспільство – це національне, католицьке і, насамперед, слухняне [15]. У демократично налаштованого сегмента громадянського суспільства Польщі сформувалося розуміння, що новостворений Інститут створений задля легітимації політики партії PiS щодо перерозподілу фінансування в «свої» організації, тобто національні, католицькі. «Створення такої установи зумовить поступову втрату незалежності громадського сектора та поглиблення розбіжностей між НУО за політичним критерієм» [16]. Фактично такий Інститут порушуватиме свободу об'єднання громадян [50]. «Досвід інших країн свідчить: наслідком централізації та націоналізації «третього сектора» є зростання контролю над громадянським суспільством. Політика партії PiS щодо розвитку громадянського суспільства обмежує його незалежність і підриває довіру до «незручних» владі організацій. Щорічно згаданий Інститут матиме у розпорядженні орієнтовно 160–200 млн злотих, які мають спрямовуватися на нові державні програми підтримки НУО» [4, с. 53].

Примітно, що закон про Національний інститут свободи – Центр розвитку громадянського суспільства було прийнято Сеймом без відкритого слухання, попередніх консультацій із громадськими організаціями. У ставленні до критично налаштованих НУО Я. Качинський фактично слідує ініціативам В. Орбана [14], адже

в Польщі, як і в Угорщині, тиск на громадянське суспільства почався саме з організацій, які займаються правами людини.

Партія PiS намагається встановити контроль над судовою владою, що порушує договори ЄС, підриває верховенство права. Ініційована реформа судової влади фактично мала за мету встановити контроль над судовою вертикаллю Польщі завдяки новим законам: «Про Національну раду судочинства», «Про загальні суди» та «Про Верховний суд». Пропоновані зміни мали забезпечити зміцнення впливу правлячої партії на суди та уможливити відсторонення «проблемних» суддів. Зокрема, Національну раду судочинства пропонувалось призначати спільно главі держави, Сейму та Сенату. Це вкрай небезпечно за ситуації, якщо всі три названі інституції контролює одна партія (нині такою є партія PiS), адже саме цей орган призначає суддів, має функції їх кар'єрного просування. Закон «Про загальні суди» був спрямований на надання міністру юстиції (який за сумісництвом ставав би генеральним прокурором) можливість змінювати голів апеляційних та окружних судів, а прокурорам – впливати на вибір суддів для розгляду справи. Закон «Про Верховний суд» передбачав повне перезавантаження цього органу, а призначення мали б відбуватися за поданням міністра юстиції.

Примітно, що згадані закони були ухвалені вночі без належного обговорення та урахування поправок від опозиції. Такі ініціативи зумовили низку акцій протесту поляків впродовж 2017–2018 рр., на яких лідера партії PiS Я. Качинського позиціювали як «диктатора». Натомість підконтрольний владі телеканал TVP ці протести схарактеризовує як спроби організації перевороту проти демократично обраної влади. Відзначимо, що під тиском громадськості два з трьох законів («Про Національну раду судочинства» та «Про Верховний суд») не були підписані главою держави А. Дудою. Натомість третій акт («Про загальні суди»), який, зокрема, й розширює повноваження уряду щодо Конституційного суду (трибуналу), набув чинності. Щодо цього закону Венеціанська комісія дійшла висновку: норми щодо

правого статусу Конституційного трибуналу, «ставлять під загрозу не лише верховенство права, але й функціонування демократичної системи» [38].

«Наприкінці 2018 року під тиском ЄС деякі пункти законодавства про судову владу були скасовані, зокрема щодо примусового відправлення на пенсію верховних суддів, позаяк це порушувало основоположні принципи про пожиттєвий статус судді та суддівську незалежність» [4, с. 54]. Зауважимо, що певні поступки польського уряду є цілком очікувані, адже нині Польща є найбільшим отримувачем фінансування в ЄС¹³ і скорочення його обсягів ослабить польську економіку, відповідно, знизиться рівень довіри населення до уряду, в чому партія PiS не зацікавлена. Наразі ті поступки (наприклад, щодо віку суддів), які у 2018 році вже зробила влада Польщі, європейські інституції вважають «косметичними» [55]. Позиція ЄС полягає у тому, що неприпустимо, щоб німецькі або французькі платники податків оплачували неліберальні реформи в інших країнах-учасниках ЄС. Дотримання фундаментальних прав і принципів верховенства права – безумовна передумова отримання фінансування від європейських платників податків. Адже якщо країни на зразок Угорщини чи Польщі хочуть будувати неліберальні демократії, то мають зробити це поза структурами ЄС та без фондів ЄС.

У відносинах з ЄС у Польщі було кілька «кризових хвиль», найбільшими з яких були: 1) на початку 2016 року, коли вперше в історії ЄС ініціював перевірку відповідності країни-члена принципу верховенства права, дотримання якого є передумовою членства. Підставою була реформа Конституційного суду в Польщі – на той час єдиного верховного органу влади, невідконтрольного партії PiS; 2) наприкінці 2017 року, коли Європейська комісія розпочала процедуру впровадження санкцій щодо Польщі через судову реформу. Польща потенційно може втратити своє

¹³ Наприклад, тільки за 2016 рік Польща отримала від ЄС 7 млрд євро. Це робить цю країну найбільшим нетто-одержувачем коштів у ЄС.

право голосу в ЄС через систематичні порушення правил членів ЄС. Такий механізм досі ніколи не засосовувався.

Відзначимо, що в просуванні судової реформи в партії PiS є союзники, наприклад, в особі В. Орбана, котрий озвучував позицію «захистити» Варшаву від «європейської інквізиції»¹⁴. До речі, серед перших закордонних візитів прем'єр-міністра Польщі М. Моравецького були перемовини саме з В. Орбаном задля обговорення стратегії протистояння тиску ЄС. Отже, бачимо, що можливими санкціями щодо Польщі найперше є відмова в дотаціях і позбавлення країни права голосу в Раді Європи. Але, видається, найефективнішим способом проти популістів могла б стати стратегія, яка б робила польську громадськість більш стійкою до популістської риторики уряду [23].

Хоч партія PiS і здійснює свою політику під гаслом «Гарна зміна» («Dobra zmiana»), але ці зміни стосуються підризу конституційної системи, знищення балансу політичних сил і підризу системи правосуддя, звуження можливостей громадянського суспільства, обмеження прав людини (найперше мова про репродуктивні права жінок). Загалом неліберальна демократія спрямована на розбудову сильної виконавчої влади.

Причини такого антидемократичного реверсу Польщі можна вбачати як у комуністичному, так і в докомуністичному минулому. Після розпаду комуністичних урядів у 1989 році ейфорія від демократичних змін відтіснила прогнози про можливий вплив на демократизацію саме історичного чинника, з яким їм доведеться боротися задля успішного переходу до ліберальної демократії. Тоді, як видається, існувало сподівання, що самого факту відходу від комуністичної ідеології достатньо для впровадження ліберальної демократії. Британський дослідник проблематики

¹⁴ Йдеться про те, що якщо країна-учасниця порушує фундаментальні цінності ЄС, то щодо неї ініціюється трирівнева процедура. Перший рівень – попередження з правом країни представити свій погляд на ситуацію. Другий рівень – дисциплінарна процедура, третій рівень – санкції.

режимних трансформацій та прав людини у країнах ЦСЄ С. Погані відзначає, що ще до встановлення комуністичних режимів більшістю країн регіону не було набуто стійкого досвіду демократії (винятком дослідник називає Чехословаччину); натомість вони були спадкоємцями репресивної, переважно авторитарної, політичної культури [41]. Французький політичний філософ Г. Сорман характеризує нинішні політичні процеси як «зиму демократії» [53]. Він переконаний: демократичні режими вже не прогресують за межами своїх історичних домівок, а Польща (як і Угорщина) нині настільки віддалена від норм ЄС, що виникає питання збереження членства.

Цінності, які лежали в основі післявоєнного ліберального ладу, що спрямовувалися на забезпечення миру, толерантності та процвітання, нині різночудно видозмінюються. Британський дослідник В. Гаттон зацентровує, що нині в більшості країн Європи, не лише в регіоні ЦСЄ, відбувається піднесення консервативних націоналістичних партій [28], які, зокрема, генерують цінності неліберальної демократії. Метою таких процесів, які відбуваються зокрема й у Польщі, є «побудова національної спільноти, яка протистоїть мультикультуралізму та імміграції» [28]. Цей висновок В. Гаттона підтверджує той факт, що Польща входить до групи країн (як і Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія та ін.) котрі критично налаштовані щодо підписання пакту ООН про міграцію та не підписали його (10.12.2018 р.). Натомість акцентованого на необхідності захищати кордони від нелегальних мігрантів. Керівна партія PiS не була прихильна до підписання Польщею згаданого пакту, бо він ніби-то не надає гарантій безпеки Польщі, а його зміст суперечить пріоритетам польського уряду в частині забезпечення безпеки польських громадян і контролю над потоками мігрантів. Загалом антиіммігрантська тематика в інтерпретації партії PiS звучить дуже гостро.

На переконання польської опозиції, уряд дбає про внутрішньопартійні, а не загальнопольські інтереси, підриває авторитет країни на міжнародній арені. Втім Я.

Качинський, як неформальний лідер Польщі (його ще називають «сірим кардиналом» польської політики), не згоден з антидемократичними звинуваченнями: «Ми не хочемо знищити демократію. Ми хочемо зробити її реальною» [52].

Безумовно, Польща нині залишається демократією, адже є ще незалежні медіа, опозиційні політичні партії тощо. З конституційного аспекту Польща зберігає стабільність найперше завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування, які забезпечують певний баланс центральної адміністрації.

Водночас швидка зміна інституційних стандартів, запровадження антидемократичних процедур – основна причина підриву польської демократії та її означення як «неліберальної». Правляча партія PiS дедалі більше схиляється до авторитаризму, бо не вірить у незалежні інститути, фактично зневажає незалежні медіа та суд [24]. Польський уряд загалом критичний в оцінках досягнень демократичного переходу, вважаючи їх провальними. Тому, видається, відхід від взятого курсу на побудову неліберальної демократії можливий за двох сценаріїв: або згортання (зменшення) неліберальних урядових ініціатив під тиском санкцій ЄС, або завдяки сильному протестному рух «знизу». Наразі рух «знизу» не є сильним – це радше поодинокі спроби, на взірець тієї, яка була здійснена польський хіміком і громадським активістом П. Щенсни: він 19.10.2017 р. у Варшаві здійснив акт самоспалення. Це був протест проти режиму, встановленого партією PiS. 15 пунктів листівки, розданої перед самогубством, були обвинуваченнями правлячому режиму [58]. У ній зазначалося: «А я свободу люблю понад усе. Тому постановив вчинити самоспалення. Сподіваюся, що моя смерть струсить совість багатьох людей». Цей акт нагадує самоспалення 1969 року чеського студента Я. Палаха. У політичному дискурсі була висловлена думка [20, с. 166], що згаданий акт громадянського протестного активізму символізував початок занепаду ліберальної демократії у країнах Вишеградської групи. Акції, на зразок вчиненої П. Щенсни, актуалізують

публічний дискурс щодо того, «як найкраще боротися з тобі ненависним урядом, котрий нікого не вбив, заарештував небагатьох (якщо взагалі когось) і прийшов до влади чесно, а проте є загрозою ліберальній демократії» [32].

Наразі слушно звучать оцінки, що сучасна Польща відкинула ідеологію, засновану на індивідуалізмі, правах людини, економічній прозорості та мультикультуралізмі. Натомість впроваджується альтернативна соціально-політична модель, в якій збереження «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей є першочерговим [41]. При цьому ця нова модель також «часто характеризується широкомасштабною, часто системною корупцією та все більш авторитарною політичною культурою» [41]. Водночас аналітики відзначають, порівнюючи різні неліберальні демократії, що саме Польща «дає надію на відхід від неліберальної демократії» [18], тому це питання потребує моніторингу.

Висновки до розділу 2.

1. Попри те, що Угорщина порівняно швидко та ефективно проходила посттоталітарну демократизацію, саме тут нині найбільше виражені проблеми розбудови демократичного інституційного ландшафту. Політика цієї країни стрімко радикалізується, зростає вплив популістів, ліберальна демократія витісняється християнсько-консервативними настроями. Від 2010 року відбувається послідовний відхід від демократії, звужується простір дії громадянського суспільства, риторика влади віддаляється від цінностей ліберальної демократії. Неліберальному переходу сприяли наслідки глобальної фінансової кризи 2008 року, які сприяли популярності радикальних партій-популістів (найперше, Fidesz і Jobbik). Підірвано принцип поділу влади, звужено роль Конституційного суду, здійснюється тиск на опозицію, заперечено можливість одностатевих шлюбів, посилено тиск на незалежні медіа та громадянське суспільство, ведеться пошук нових «ворогів» нації, популяризуються різноманітні теорії змов і т. д. Гендерна рівність, відкрите суспільство та права

меншин визначені екзистенційними загрозами виживання угорської нації. Ідеалізується модель неліберальної національної держави, заснованій на праці. Впроваджується соціальна, політична та економічна модель, в якій збереження традиційних цінностей і чітких національних ідентичностей має першорядне ідеологічне значення. Конструюється консервативна неліберальна національна держава зі сильною вертикаллю влади, надвеликою увагою до історії, культури й мови, патріотичного виховання, сімейних цінностей та духовного відродження нації. Показово, що головним електоральним суперником партії Fidesz є, найперше, проросійська праворадикальна партія Jobbik як ще радикальніша політична сила.

2. Попри те, що упродовж багатьох років Польща позиціювалася як одна з найволелюбніших країн, нині за демократичним фасадом маскуються численні деформації. Чверть століття (до 2015 р.) зберігався міцний консенсус щодо основних елементів ліберального демократичного порядку. Політична траєкторія Польщі змінилась після приходу до влади партії PiS, яка розбудовує систему «керованої демократії». Четвертий рік поспіль погіршується демократичний клімат країни через: намагання встановити державний контроль над судовою вертикаллю Польщі, суспільними медіа; штучне модифікування «третього сектора» шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС лояльним до уряду НУО; формування неліберального сегмента громадянського суспільства; загострення антиімігрантської тематики тощо. Польщі характерна динамічна зміна інституційних стандартів і запровадження антидемократичних процедур завдяки схильності до авторитаризму керівної партії PiS. Як і в Угорщині, в Польщі впроваджується соціально-політична модель, в якій збереження „традиційних цінностей”, чітких національних ідентичностей є першочерговим.

3. Між Польщею та Угорщиною в частині побудови моделі неліберальної демократії є як спільні, так і відмінні характеристики. Хоч Я. Качинський, як і В. Орбан, використовує схожі методи тиску, але польський лідер є ідеологом, який

увиразнює позицію католицької церкви. Натомість прагматичний В. Орбан зорієнтований найперше на олігархів. Основною відмінністю між угорською та польською моделями неліберальної демократії є те, що політичні методи та інституційна структура режиму В. Орбана демонструють дедалі більше авторитарні риси, що найперше проявляється, найперше, в наростальному тиску на громадянське суспільство та доволі агресивній позиції щодо ЄС. Натомість режим Я. Качинського все ще може бути описаний як демократія, хоч і сильно zdeформована, де ще збережений механізм стримувань і противаг не в останню чергу завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування.

Список використаних джерел до розділу 2.

1. Бедратенко, О. (2017). Відхід від лібералізму в Східній Європі не йде на користь Україні. *Агора*, 19-20, 44-47.
2. Бетлій, О. (2017). *Будапештський виклик*. Available from <https://krytyka.com/ua/articles/budapeshtskyu-vyklyk>
3. Григор'єв, О. В. (2018). Демократична перспектива Угорщини: проекція на реформи В. Орбана та партії Fidesz (2010–2018). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 24, 72-77.
4. Григор'єв, О. В. (2018). Дефекти демократії Польщі: неліберальна інституціоналізація 2015–2018 років. *Політикус*, 5-6, 51-55.
5. Григор'єв, О. В. (2018). Європейські моделі неліберальної демократії: порівняння Польщі та Угорщини. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті* (pp. 121-124). Дніпро: Наукове об'єднання «Відкрите суспільство».

6. Григор'єв, О. В. (2018). Неліберальна траєкторія Польщі: керована демократія як результат інституційних змін. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи* (pp. 89-93). Львів: Львівська фундація суспільних наук.
7. Дем'яненко, М. (2018). Останні тенденції взаємовідносин Польщі, Угорщини і Чехії з ЄС: причини загострення та прогнози. *Україна: події, факти, коментарі*, 2, 21-29.
8. Зенгва, В. (2018). «Чому нації занепадають». *Теорія і історія світової нерівності*. Available from https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/review/51826/
9. Кабанцева, І. (2018). Громадянське суспільство Угорщини як актор протидії корупції: можливості для діяльності в умовах наростання неоавторитарних тенденцій. *Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2, 134-140.
10. Куранин, В. А. (2013). Конституція Венгрии: новые противоречия. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Правове життя сучасної України* (Vol. 1, pp. 297-299). Одеса: Фенікс.
11. Серадзька, М. Сааков, В. (2018). *Чи існує загроза цензури в Польщі?* Available from <https://p.dw.com/p/39snU>
12. Тужанський, Д. (2017). Популістський «рух вправо» та криза ліберальної демократії в Угорщині. *Агора*, 19-20, 48-53.
13. Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail? The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Currency.
14. Ambroziak, A. (2017). *Kaczyński naśladowe Orbana. Narodowy Instytut Wolności batem na organizacje pozarządowe*. Available from <https://oko.press/kaczynski-nasladowe-orbana-narodowy-instytut-wolnosci-batem-organizacje-pozarzadowe-debata-sejmie-trwa/>

15. Ambroziak, A. (2017). *PiS kreśli kierunek „rozwoju społeczeństwa obywatelskiego”. Ma być narodowe, katolickie, a przede wszystkim posłuszne*. Available from <https://oko.press/pis-kresli-kierunek-rozwoju-spoleczenstwa-obywatelskiego-byc-narodowe-katolickie-a-przede-wszystkim-posluszne/>
16. Ambroziak, A. (2018). ***Prawie 400 mln na Narodowy Instytut Wolności. Rząd bez konsultacji uruchamia nowe programy i remontuje siedzibę Instytutu***. Available from <https://oko.press/prawie-400-mln-na-narodowy-instytut-wolnosci-rzad-bez-konsultacji-uruchamia-nowe-programy-i-remontuje-siedzibe-instytutu/>
17. Applebaum, A. (22 Dec. 2016). Illiberal democracy comes to Poland. *The Washington Post*.
18. Bjork, M. (2018). *Polish left a glimmer of hope in fight against illiberal democracy*. Available from <https://euobserver.com/opinion/143127>
19. Boffey, D. (26 Apr. 2017). Orbán on offensive after EU takes legal action over Soros University. *The Guardian*.
20. Bustikova, L., Guasti, P. (2017). The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? *Politics and Governance*, 5 (4), 166-176.
21. *Dlaczego niektóre organizacje pozarządowe nie mogą liczyć na dotacje? – Minister Sprawiedliwości odpowiada RPO* (2016). Available from <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/dlaczego-niektore-organizacje-pozarzadowe-nie-moga-liczyc-na-dotacje-minister-sprawiedliwosci>
22. *Freedom in the world 2018*. Available from https://freedomhouse.org/sites/default/files/FHFITW_Report_2018_Final_SinglePage.pdf
23. Gostyńska-Jakubowska, A. (2018). *New Approaches to Upholding Democratic Values in Poland*. Available from <https://carnegieeurope.eu/2018/10/05/new-approaches-to-upholding-democratic-values-in-poland-pub-77429>

24. Gross, T. (2018). *Journalist: Poland's Shift Toward Authoritarianism Is A „Red Flag” For Democracy*. Available from <https://www.npr.org/2018/09/27/652127648/journalist-polands-shift-toward-authoritarianism-is-a-red-flag-for-democracy>
25. Halmai, G. (2016). *The decline of liberal democracy in Europe's midst*. Available from <https://www.eurozine.com/the-decline-of-liberal-democracy-in-europes-midst/>
26. Hinsey, E. (2018). *Poland's Illiberal Challenge. History, State-Building, and Patriotism A Dialogue with Rafał Pankowski*. Available from <http://www.nereview.com/polands-illiberal-challenge/>
27. *Hungary's Government Has Taken Control of the Constitutional Court* (2015). Available from helsinki.hu/en/hungarys-government-has-taken-control-of-the-constitutional-court
28. Hutton, W. (7 Jan 2018). Beware the illiberal alliance of Poland and Hungary, a grave threat to the EU. *The Guardian*.
29. Inglehart, R., Welzel, C. (2010). Changing Mass Priorities: The Link between Modernization and Democracy. *Perspectives on Politics*, 8 (2), 551-567.
30. Kabantseva, I. (2018). Przeciwdziałanie korupcji przez społeczeństwo obywatelskie: analiza porównawcza doświadczenia Rumunii, Węgier i Polski. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 9, 193-204.
31. Keszthelyi, C. (2016). *Szijjártó: Freedom House criticism of Hungary is „nonsense”*. Available from https://bbj.hu/politics/szijjarto-freedom-house-criticism-of-hungary-is-nonsense_114599
32. **Krastew, I. (11 Dec. 2017). Czego najbardziej boi się Kaczyński. *Gazeta Wyborcza*.**
33. Legutko, R. A. (2016). *The Demon in Democracy: Totalitarian Temptations in Free Societies*. New York: Encounter.

34. Lyman, R., Berendt, J. (Dec. 14, 2015). As Poland Lurches to Right, Many in Europe Look On in Alarm. *The New York Times*.
35. Meyer-Resende, M. (2018). *Is Europe's Problem Illiberal Majoritarianism or Creeping Authoritarianism?* Available from <https://carnegieeurope.eu/2018/06/13/is-europe-s-problem-illiberal-majoritarianism-or-creeping-authoritarianism-pub-76587>
36. Mueller, J.-W. (2016). *The problem with „illiberal democracy”*. <https://jordantimes.com/opinion/jan-werner-mueller/problem-illiberal-democracy%E2%80%9999>
37. *New Electoral System in the Home Stretch* (2013). Available from http://www.valasztasirendszer.hu/wp-content/uploads/PC_New_Electoral_System_In_The_Home_Stretch_20130723.pdf
38. *Opinion on amendments to the Act of 25 June 2015 on the Constitutional Tribunal of Poland, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session* (Venice, 11-12 March 2016). Available from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\) 001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016) 001-e)
39. Orbán Viktor beszéde a Hosök terén, Nagy Imre és mártírtársai temetésén, 1989 június 16. Available from https://www.youtube.com/watch?v=f_GqflJxIsE
40. [Pető, A., Grzebalska, W.](#) (2016). *How Hungary and Poland have silenced women and stifled human rights*. Available from <http://visegradrevue.eu/how-hungary-and-poland-have-silenced-women-and-stifled-human-rights/>
41. Pogany S. I. (9 Jan. 2018). Europe's illiberal states: why Hungary and Poland are turning away from constitutional democracy. *The Independent*.
42. *Poland. Blinded by ideology* (2018). Available from <https://rsf.org/en/poland>
43. *Polish media laws: Government takes control of state media* (2016). Available from <https://www.bbc.com/news/world-europe-35257105>
44. Polubicka, K., Kiełbiowska, K., Gąsiorowska, A. (2018). *Repozitorium Ogólnopolskiej Federacji Organizacji Pozarządowych. Raport podsumowujący (XI 2015–*

XII 2017). *Zestawienie udokumentowanych przypadków naruszenia zasad współpracy ministerstw*. Warszawa: Ogólnopolska Federacja Organizacji Pozarządowych.

45. Przybylski, W., Zgut, E. (2018). *Fortifying CE Democracies. Apparently, Poland is not as illiberal as Hungary, but threats to democracy are growing throughout the V4*. Available from <https://visegradinsight.eu/fortifying-ce-democracies/>

46. Puhle, H. J. (2005). *Democratic Consolidation and «Defective Democracies»*. Available from https://www.uam.es/Derecho/documento/1242659688189/doc10_4.pdf?blobheader=application/pdf

47. *Raport Roczny Amnesty International 2016/17* (2017). London: Amnesty International, pp. 101-103.

48. Rohac, D. (5 Feb. 2018). Hungary and Poland Aren't Democratic. They're Authoritarian. *Foreign Policy*.

49. Rose, R., Mishler, W., Haerpfer, C. W. (1998). *Democracy and its alternatives. Understanding post-communist societies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

50. *Rzecznik Praw Obywatelskich przedstawia opinie o rządowym projekcie ustawy o Narodowym Instytucie Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego* (2017). Available from <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rzecznik-praw-obywatelskich-przedstawia-opinie-o-rzadowym-projekcie-ustawy-o-narodowym-instytucie>

51. Shekhovtsov, A. (2016). *Is Transition Reversible? The Case of Central Europe*. Legatum Foundation. Available from <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/is-transiting-reversible-the-case-of-central-europe-january-2016.pdf?sfvrsn=8>

52. Smale, A., Berendt, J. (3 Jul. 2016). Poland's Conservative Government Puts Curbs on State TV News. *The New York Times*.

53. Sorman, G. (2018). *La democracia en invierno*. Available from <https://www.almendron.com/tribuna/la-democracia-en-invierno/>

54. *The 28 people from 28 countries who are shaping, shaking and stirring Europe: Class of 2016.* Available from <https://www.politico.eu/list/politico-28/viktor-orban/>
55. The EU should get tough on its illiberal democracies (19 Apr. 2018). *The Economist*.
56. *Viktor Orbán's Speech, Tusnádfürdő, 26 July 2014.* Available from <https://www.youtube.com/watch?v=mHxg3Aoir6w>
57. Welzel, C. (2013). *Freedom Rising. Human Empowerment and the Quest for Emancipation.* Cambridge: University Press.
58. Wójcik, M. (30 Nov. 2017). «Usłyszcie mój krzyk». O Piotrze S., który podpalił się pod Pałacem Kultury. *Gazeta Wyborcza*.
59. *Wybory 2011. Kaczyński: Przyjdzie taki dzień, że będziemy mieli Budapeszt.* (2011). Available from <https://www.youtube.com/watch?v=tXlYsu17MqU>
60. Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76 (6), 22-43.
61. Zgut, E. (Ed.) (2018). *Illiberalism in the V4: Pressure points and bright spots.* Political Capital and Friedrich Naumann Stiftung.

РОЗДІЛ 3

ДЕФЕКТНА ПОПУЛІСТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА НЕЛІБЕРАЛЬНОГО ПОВОРОТУ: КЕЙСИ ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНИ

3.1. Виклики ліберальній демократії в умовах наростання популізму в Чехії.

Чехія є країною, для якої демократична традиція не є новацією, привнесеною останніми десятиліттями; тут вона має певне історичне коріння. Від часів перебування в складі Австро-Угорської імперії та аж до початку Другої світової війни на чеських землях були присутніми лібералізм, плюралізм і демократія. У 1918–1939 роках Чехословаччину охопила перша хвиля демократизації [4, с. 14]; у період Першої Чехословацької Республіки функціонувала низка сильних демократичних інститутів. Прихід до влади комуністів у 1948 році призупинив розвиток демократичної традиції, але навіть цьому режиму не вдалося повністю знищити громадянську культуру чехословацького народу; в роки «реального соціалізму» розвивався самвидав, дисидентський рух тощо. Найзначнішими подіями були «Празька весна» (1968) і протести 1989 року, які й зумовили новітній демократичний транзит. На переконання чеського дослідника П. Кірілі, саме чеське суспільство було найпередовішим у ЦСЄ: таким воно було і перед приходом до влади комуністів, і в 1989 році [7, с. 18]. Саме цим згаданий дослідник пояснив порівняно легкий перехід Чехії до ринкових відносин та імплементації демократичних норм.

Дослідники відзначають характерні для Чехії швидкий темп руйнування соціалістичної системи; сформованість суспільної самоорганізації; високий рівень соціально-економічного розвитку [3]. Соціалістичний лад був глибоко неприйнятним для чехів, що сприяло стрімкій демократизації. На відміну від багатьох країн регіону ЦСЄ, саме Чехія рішуче протидіяла колишній компартійній

номенклатурі в її намірі продовжувати формально чи неформально керувати країною. Це було зроблено шляхом «люстрації, розпочатої в жовтні 1991 року (перший досвід у ЦСЄ)» [5, с. 22].

Загалом в оцінках процесів початку 1990-х років саме Чехословаччину найчастіше характеризують як країну, де було найоперативніше на теренах ЦСЄ змінено тоталітарну систему [13, с. 283]. Чехію ідеалізували як свого роду «лабораторію» постсоціалістичної трансформації. За оцінками Г. Зеленько, «на відміну від решти країн, Чехія досягла найвищого рівня консолідації політичних сил щодо процесів реформування» [4, с. 23]. Знаковими для новітньої Чехії стала низка подій: мирний поділ країни (1993), вступ до НАТО (1999) та ЄС (2004).

Західні політологи акцентують, що на початку демократичного переходу підтримка в Чехії ринкової економіки, демократії, ліберальних принципів перевищувала підтримку цих питань в інших посткомуністичних країнах ЦСЄ [23]. Дж. Доусон і Ш. Ханлі відзначили донедавній послідовний прогрес Чехії у процесі демократизації, а також вказали, що структурні перешкоди для реалізації у повній мірі ліберальної демократії були нечисельними [33, с. 28]. Усі наведені оцінки вважаємо об'єктивними, особливо якщо взяти до уваги, що саме Чехія першою в регіоні підписала договір про асоціацію з ЄС. Водночас нинішню Чехію згадані дослідники віднесли до країн, уразливих до «повзучої неліберальної консолідації політики» [33, с. 27–28]. Вони вказали на таку характеристику чеської демократії, як «хворобливе» злиття політичної та економічної сфер, наприклад, бізнес-інтереси проникають в середовище «третього сектора».

Попри згадані одні з кращих серед країн ЦСЄ структурні умови для встановлення та підтримки консолідованої демократії, якість демократії у Чехії останніми роками почала зменшуватися [42, с. 72]. Велика довіра до майбутніх змін у 1990-х роках, їх очікування створили належний простір для системних трансформацій, але й спричинили низку труднощів, найперше соціально-

економічного характеру. На початку перехідного періоду ці проблеми не викликали соціальних виступів; тільки після 2008 року почали наростати протестні настрої [24, с. 334]. Це була реакція на політику жорсткої економії, зумовленої початком глобальної фінансової кризи [31, с. 35]. Саме відтоді в ЦСЄ загалом і Чехії зокрема почалися зміни, які можна розглядати як зародження загроз неліберальній демократизації. Хоча в окремих політологічних дослідженнях ця стартова точка визначається інакше – 2004 рік (велике розширення ЄС) [39, с. 28], або ж пов'язується аж з результатами президентських (2013, 2018) або ж парламентських виборів (2017). Наприклад, для А. Шеховцова факт обрання М. Земана главою держави є підставою для висновку про те, що саме орієнтовно з 2013 року прихильність деяких вищих посадовців Чехії до демократичних інститутів почала погіршуватися [78, с. 14].

Процеси, які відбуваються останніми роками в Чехії, в політологічному дискурсі не знайшли одностайних оцінок. Одні автори уже констатували неліберальний поворот Чехії [19; 39; 77; 85]; інші [42] – вважають, що хоч економічна криза позначилася на рівні довіри чехів формальним політичним інститутам, чеська демократія пройшла стрес-тест економічного спаду та довела свою стійкість. Висловлюються припущення, що зниження якості демократії в Чехії під час і після економічної кризи є тимчасовою «темною смугою» для політичної та адміністративної систем і не свідчить про деконсолідацію демократії [42, с. 75]; головна проблема вбачається в протиборстві очікувань щодо того, що саме демократія повинна забезпечити.

Якщо взяти до уваги низку індексів (зокрема індекс «Свобода у світі» Freedom House, індекс трансформації Бертельсмана та ін.), які визначають рівень демократії у певній країні, то Чехія характеризується як достатньо ефективна консолідована демократія. Але зростання політичного впливу партії ANO, обрання (2013) та переобрання (2018) М. Земана главою держави розглядаються як серйозні виклики

нинішній чеській ліберальній демократії [45, с. 280]. Нині країна стикається з низкою проблем у площині подальшого зміцнення на своїх теренах цінностей ліберальної демократії. Помітно, що політика Чехії демонструє певний виклик фундаментальним принципам ліберальної демократії та верховенства права [58, с. 2]. Дослідники кейсу чеської демократії почали акцентувати на проблемах: 1) незадовільного політичного управління та посередньої якості демократичного представництва [73]; 2) неспроможності інституцій формувати згуртовану коаліційну більшість [50]; 3) невиразної політичної конкуренції; 4) недостатньої протидії корупції та незадовільному управлінню з боку громадянського суспільства [40; 53; 54; 84]. Однак донедавна питання про стабільність чеської демократії як режиму ставилося нечасто [56].

Після оголошення результатів парламентських виборів 2017 року головним питанням було: чи стане Чехія ще однією, третьою після Угорщини та Польщі, центральноєвропейською державою, в якій після здобутків 1989 року буде порушений ліберальний проєвропейський консенсус. Ймовірність такого сценарію найперше зумовлена тим, що на виборах-2017 до нижньої палати чеського парламенту (Палати депутатів) перемогла партія ANO¹⁵ (29,64 % голосів). Помітним є зростання електоральної підтримки цієї партії: на виборах 2013 року було набрано 18,65 % голосів; це при тому, що це були перші вибори нещодавно утвореної партії. Відтак поляризованій партійній системі Чехії після парламентських виборів 2017 року характерне ще й значне роздроблення.

При аналізі кейсу Чехії виникає низка питань. Чи саме глобальна фінансова криза сприяла послабленню чеської демократії, або, можливо, наслідки цієї кризи просто посилили слабкі сторони чеської ліберальної демократії? Наскільки

¹⁵ Аббревіатура «ANO» буквально перекладається як «Так». Назву інколи доповнюють роком заснування партії – ANO-2011. Але водночас аббревіатура розшифровується як Акція незадоволених громадян, чес. – Akce nespokojených občanů.

виправдана гіпотеза про демократичну деконсолідацію Чехії, на що почали звертати увагу дослідники фактично одразу після початку глобальної фінансової кризи [19]? Погоджуємося, що «криза поставила під сумнів зв'язок між економічною інтеграцією та процвітанням» [27]. Водночас висуваємо гіпотезу, що не власне криза та її наслідки, а саме нездатність уряду справитися з її наслідками, підірвала певною мірою віру чехів в цінності ліберальної демократії.

Позитивною стороною кейсу Чехії є те, що хоча глобальна фінансова криза 2008 року й вплинула на чеську політичну систему, але вона не спричинила повороту країни до консервативного націоналізму, як в Угорщині та Польщі. Але відбулося піднесення нових популістських партій, які часто позиціюють себе як центристські політичні сили; тут мова найперше про партію ANO [48; 49]. Щодо популістських партій, то дослідниками [46; 47] висловлюється думка, що хоч вони й шкідливі для якості демократії, але на поточний момент їх не виправдано розглядати як сильну загрозу стійкості ліберальної демократії в Чехії.

На нашу ж думку, не можна ігнорувати, що звернення до політики національної ідентичності поступово стає політично важливим інструментом не тільки для крайніх правих, а й для центристських партій Чехії [87, с. 74], хоч, наголосимо, справді, нині це не так гостро виражене в Чехії, як в Угорщині та Польщі. До прикладу, партія ANO наразі не апелює до ідеї захисту чеської нації. Це відрізняє А. Бабіша від лідерів угорської Fidesz і польської PiS, для яких захист нації (з точки зору етнічності та соціально-консервативних цінностей) є центральним для легітимації концентрації влади. І хоч А. Бабіш не є чеським націоналістом, але він й не поділяє цінностей, пов'язаних із традиційним ліберальним баченням чеської державності [20]. В цьому контексті слухними є міркування чеського дослідника М. Віта, котрий привертає увагу, що ті політики-демократи, які привели Чехію до ЄС, нині практично не є при владі – їм на зміну прийшли більш прагматичні та

недалекоглядні діячі; вони радше як менеджери керують країною, але не будують її як частинку об'єднаної Європи.

В цілому соціокультурний (у порівнянні з соціально-економічним) вимір трансформацій у Чехії довгий час був другорядними для чеських політичних партій і не виносився в центр протестних вимог [32]. Розуміння шляхів розв'язання соціально-економічних проблем було і певною мірою зберігається нині як головна відмінність між чеськими демократичними партіями [61, с. 221]. У цьому аспекті Чехія відмінна від Угорщини та Польщі, де виражено присутні, а на думку низки дослідників, навіть домінують соціокультурні питання [76, с. 56]. На нашу думку, соціокультурний вимір все ж від 2015 року загострився й у Чехії – цьому сприяла загальноєвропейська міграційна криза. Допоки країна поділяла основні ліберальні та проєвропейські цінності, партії зосереджувалися на економічних питаннях, але останніми роками спектр питань розширився.

Видається, що в Чехії, як і в інших країнах ЦСЄ, відбулася ерозія традиційних партій (найперше – соціал-демократів і християнських демократів), але вона має відмінну (найперше від Угорщини та Польщі) природу, бо не була сформульована мовою культурної чи політичної винятковості. Сучасна партійна система Чехії хоч і оцінюється як консолідована, але є плинна та нестабільна [28]. Виникають нові, часто протестні партії, які недовготривалі в часі існування. Високою є політична поляризація партійної системи; відбулася криза «традиційних» політичних партій і поява нових – особливо у період 2010–2013 роках, які позиціюють себе як антикорупційні й антиполітичні об'єднання. Наприклад, риторика «ANO» поділяє всіх учасників політичного життя на політиків (оцінюються як некомпетентні, самозакохані, корумповані) й експертів-професіоналів (оцінювані протилежно) [1, с. 93]. Такі нові партії ототожнюють політику з приватним підприємництвом. Це поглиблює поляризацію партійної системи, яка своєю чергою призводить до подальшої нестабільності країни.

Піднесення партії ANO та рейтингу А. Бабіша (попри кримінальне провадження щодо нього) викликає питання про перспективи ліберальної (неліберальної) демократизації Чехії. Дослідники характеризують А. Бабіша не просто як «популістського руйнівника», а як потенційно авторитарного лідера, чий підйом на владних щаблях влади є частиною більш широкої тенденції до «демократичного відкату» в ЦСЄ [69]. Висловлювалися гіпотези, що в тандемі з М. Земаном А. Бабіш одразу почне руйнувати ліберальну демократію. Виникла низка питань: якою мірою підйом А. Бабіша та його партії відображає початкові етапи демократичного відходу? чи насправді є відмінність між консервативним націоналістичним популізмом В. Орбана і Я. Качинського та технократичним популізмом А. Бабіша? Наскільки схожою є партія ANO до угорської Fidesz і польської PiS, а А. Бабіш – до В. Орбана і Я. Качинського? чи концентруючи владу подібним чином А. Бабіш досягне схожих чи відмінних результатів? чи відбудеться «ефект доміно»¹⁶ у Центральній Європі, за якого Чехія вслід за Угорщиною та Польщею перейде до побудови демократії неліберального взірця?

В останні роки помітне в Чехії посилення проявів деструктивної неформальної інституціоналізації, найперше – корупції. Її вважаємо одним із найбільших викликів для чеської ліберальної демократії. Погодимося з тими дослідниками, які констатують: «широко вкорінена корупція та погане керування державними ресурсами [...] значно зменшують легітимність і функціонування існуючого демократичного режиму» [14, с. 32] Чехії. Індекс сприйняття корупції за останні роки зафіксував радше стагнацію країни, а не успішну протидію неформальним деструктивним інститутам. Як громадськість, так і експерти вважають корупцію головною слабкістю чеської демократії [28; 38]. Попри те, що антикорупційні

¹⁶ Ефект доміно передбачає, що будь-яка зміна зумовлює лінійний ланцюг інших змін, аналогічно тому, як падають кісточки доміно, вибудовані в ряд. Зокрема, 34-й президент США Д. Ейзенхауер говорив: «Ви маєте виставлений ряд доміно, ви штовхаєте першу, і те, що станеться з останньою, є зрозумілим; це настане дуже швидко».

програми реалізуються в Чехії від 1998 року, є багато прикладів корупції високопосадовців. Найбільш резонансним є приклад прем'єр-міністра (з 06.12.2017 р.) А. Бабіша – не лише політика, а й бізнес-олігарха, власника конгломерату 230 фірм агрохімічної галузі [83], а також медіа-імперії¹⁷. Виправдано звучать назви-маркери цього політика – «чеський Трамп» [83], «чеський Берлусконі». У 2017 році А. Бабіша було звинувачено в зловживаннях при розподілі субсидій ЄС [82]: 2 млн євро було безпідставно спрямовано на розвиток готельного комплексу «Гніздо лелеки». Не зважаючи на кримінальне провадження та позбавлення А. Бабіша (вересень 2017 р.) депутатського імунітету, він уже через місяць (жовтень 2017 р.) повернув собі його, позаяк очолювана ним популістська партія ANO перемогла на парламентських виборах. Парадоксально, але цілком в дусі популізму, що «А. Бабіш, якого звинувачують у корупції, побудував свою останню виборчу кампанію на антикорупційних гаслах» [5, с. 24].

Дослідники відзначають, що Чехія відстає від окремих країн регіону щодо спроможності своїх політичних акторів здійснювати реформи та досягати консенсусу [27]. І саме це найчастіше називається причиною сплеску популістів консервативного, націоналістичного, соціального та іншого кшталту. На думку чеського політолога О. Цісаржа, в Чехії представлені і ліва, і права, і центристська форми популізму [30]. Якщо «лівий» популізм загрозливої підтримки нині у чехів не має, то популярність «правого» зростає. Його уособленням найперше є «чеський японець» Т. Окамура та популістська праворадикальна партія «Свобода і пряма демократія» (SPD). На виборах 2017 року основний слоган цієї політичної сили звучав: «Ні – ісламу, немає – тероризму!» (чес. NE islámu, NE teroristům) [67].

¹⁷ Саме з тієї причини, що А. Бабіш володіє значною часткою медіа-активів, які узалежнені від політики власника, в Чехії спостерігається тенденція, неформально іменована «берлусконізацією».

Панівним же нині є центристський популізм (його ще позиціюють як економічний, управлінський), увиразнений в політиці А. Бабіша. В його основі – демонстрація зневаги до професійних політиків, скомпрометованих корупцією; натомість ідеалізується образ політика-менеджера, здатного знайти способи ефективного розв’язання будь-якої проблеми. На нашу думку, домінування саме такої поміркованої версії популізму є однією з причин того, що чеська демократія нині не має виражених ознак неліберальної, хоч і демонструє ризик сходження до неї. Водночас виникає питання щодо оцінки політичної культури чехів, які висловили доволі високу електоральну підтримку партії ANO, яка в дусі популізму використовує антикорупційну риторику за перебування партійного лідера (А. Бабіша) під слідством за топ-корупцію. Слушно звучать оцінки чеських політологів М. Брунціка та М. Кубата, які серед викликів для розвитку чеської демократії називають не лише ріст політичної корупції й недовіри до політики та демократії, а й проблеми політичної культури населення [1, с. 92; 26].

Партія ANO, будучи програмно неідеологічною, двічі поспіль (2013; 2017) пройшла до парламенту завдяки акцентам на некомпетентності та корупції провідних чеських партій [48]. Її електоральні успіхи дослідники називають найбільшим сходженням чеської ліберальної демократії до «популістської демократії» [59; 68]. Партія ANO не виправдовує різкої централізації влади, вигнання політичних опонентів для захисту нації; натомість основними темами були протидія корупції та способи підвищення ефективності влади. Хоч ідеологію партії ANO визначають і як «центристський» [51], і як «управлінський» [30], і як «технократичний» [29] популізм, однак Ш. Ханлі та М. А. Вахудова вважають, що після перемоги на виборах 2017 року А. Бабіш пішов далі: технократичний підхід до влади спричиняє поступову відмову від плюралізму та містить ознаки авторитаризму [45, с. 282].

А. Бабіш пропонує своє розуміння демократії з технократичним обґрунтуванням, яке передбачає централізацію державної влади та нехтування механізмом стримувань і противаг, мотивуючи це потребою модернізувати владу задля забезпечення її ефективності. У книзі політика «Про що я мрію, коли сплю» (2017) [21] викладене його розуміння демократії, у якій принципи стримувань і противаг практично є виключені задля підвищення ефективності управління. А. Бабіш виступає за скасування Сенату, зменшення наполовину складу нижньої палати парламенту; він ідеалізує двопартійну систему, в якій одна партія несе повну відповідальність за уряд. На його думку, діяльність уряду не повинна ускладнюватися процедурами демократичного обговорення в парламенті. Чеський прем'єр-міністр ідеалізує такий устрій, де виконавча влада є централізованою та сконцентрована максимально в руках прем'єр-міністра. Громадянське суспільство також не розглядається ним як важливий партнер уряду; «третьій сектор» уряд намагається відтіснити від процесу обговорення важливих державних рішень.

На думку чеського дослідника Л. Мацека, А. Бабіш та партія ANO не є схожими до В. Орбана й партії Fidesz, а також Я. Качинського й партії PiS [58, с. 5]. Не в останню чергу, причиною цього є підприємницький підхід А. Бабіша до політики; ним озвучено намір керувати державою як бізнесом. Відтак, партію ANO слушно порівнюють із бізнес-компанією, у якій нема партійної демократії, а визначальна роль керівника-лідера; тут відсутні яскраві особистості, які були б демократичною внутрішньопартійною опозицією главі партії. Ця партія уподібнена бізнес-проекту, керованому одним олігархом. В середовищі партії А. Бабішу нема лідера-конкурента. Якщо угорським і польським політичними лідерами керує ідеологічна мотивація, то в ANO ідеологія є нечіткою, а в словака А. Бабіша відсутній винятковий підхід до етнічних і соціальних меншин. Водночас А. Бабіш солідарний у більшості питань із президентом М. Земаном, який стратегічно поляризує електорат, використовуючи мову ненависті до біженців та ісламу. Це

відрізняє пару «А. Бабіш – М. Земан» від конфліктних владних пар на взірць тієї, яка донедавна виразно протиборствувала в Словаччині – «Р. Фіцо – А. Кіска». Натомість більше спільного є з тандемами «В. Орбан – Я. Адер» (курс партії Fidesz), «Я. Качинський – А. Дуда» (курс партії PiS).

Кейс дефектів демократії Чехії характерний тим, що накопичення А. Бабішем економічної та медійної влади передувало, а не слідувало за виборами. Це дозволяє констатувати, що демократичний відступ Чехії відбувається за іншою траєкторією, ніж Польщі та Угорщини. А. Бабіш демонструє приклад злиття приватної економічної та медійної влади з політичною владою через створення успішної нової популістської партії. Тобто, перемоги на виборах популістів Угорщини та Польщі спровокували олігархічну концентрацію економічної влади, а в Чехії олігархічна концентрація економічної влади спровокувала популістський виборчий виклик з неліберальними відтінками.

Особиста історія А. Бабіша показує доволі зневажливе ставлення до ліберальної демократії та верховенства права: кар'єра в комуністичній економічній номенклатурі, а згодом і в посткомуністичному бізнесі була побудована в обхід формальних правил, базуючись на вмілому накопиченні та використанні формальних і неформальних мереж для маневрування, усунення суперників. Однак за результатами останніх виборів ANO ще не досягла такого електорального успіху, як партії Fidesz та PiS. Втім слушним є висновок про те, що політичний підйом А. Бабіша та партії ANO підірвав ще уповні незміцнілі ліберально-демократичні норми в таких сферах, як фінансова прозорість, конфлікт інтересів, маніпулювання державним управлінням та підзвітність медіа [41].

А. Бабіш не має детального генерального плану для Чехії (хоча стверджує, що має такий). Його підхід еkleктичний, прагматичний, неідеологічний і опортуністичний. Його не можна схарактеризувати як політика, відповідального за охорону цінностей ліберальної демократії у своїй країні. Але А. Бабіш ніколи не

ставив під сумнів європейський та євроатлантичний курс Чехії, а також, як відзначає чеський дослідник В. Достал, у Чехії існують різні механізми контролю, які наразі утримують нинішнього прем'єр-міністра в допустимих рамках [36, с. 44].

З позицій загроз ліберальній демократії Чехії викликають занепокоєння не лише зростання кількості голосів, поданих за ANO, а й інші результати останньої парламентської виборчої кампанії-2017: 1) Громадянська демократична партія (ODS), що декларує євроскептицизм, отримала 11,32 % голосів виборців; 2) до парламенту пройшли три партії, програми яких більшою чи меншою мірою засвідчують проросійську спрямованість (Партія піратів Чехії¹⁸ (10,79 %), праворадикальна партія За свободу і пряму демократію (SPD, 10,67 %), Комуністична партія Чехії та Моравії (7,76 %); 3) партія, яка лідирувала багато років поспіль (Чеська соціал-демократична партія, ČSSD), набрала лише 7,27 % голосів, при тому, що на виборах 2013 року її електоральна підтримка сягнула 20,45 %. Відтак, особливостями нинішнього чеського парламенту є його фрагментованість (дев'ять партій), різке падіння підтримки соціал-демократів та піднесення натомість партій популістського кшталту.

Від початку загальноєвропейської міграційної кризи активізувалися радикальні партії та рухи, наприклад, рух Блок проти ісламу (у 2016 р. змінили назву – Ініціатива Мартіна Конвічки), правопопулістська партія Світанок – Національна коаліція Т. Окамури та ін. Примітно, що у 2015 році президент М. Земан долучився до акції протесту, організованої рухом Блок проти ісламу. Це дозволяє припустити, що в Чехії поруч із громадянським розвивається сегмент негромадянського суспільства. Втім, на відміну від М. Земана та лідерів інших країн V4, А. Бабіш досі не співпрацював з такими радикальними організаціями [28, с. 169].

¹⁸ «Піратськими» є політичні партії, основною метою яких є реформування законодавства у сфері авторського права та патентів. Вони відстоюють право на приватне життя, як у віртуальному, так і в реальному житті, виступають за прозорість державного апарату.

Відзначимо, що ще після перемоги на перших прямих виборах президента (2013 р.)¹⁹ М. Земан найперше переформатував конституцію, розширивши повноваження глави держави; він фактично нав'язав країні свій уряд. Під час виборчої кампанії 2018 року він використав свої посадові преференції, щоб бути центром уваги медіа. Також М. Земана підозрюють у неформальних домовленостях з А. Бабішем. Упродовж президентства М. Земан проводить власну зовнішню політику, яка вступає в суперечність і з офіційною політикою чеського уряду, і ЄС. Наприклад, він пропонував скасувати санкції ЄС проти Росії, розширити чеське виробництво коштом китайських інвестицій тощо. Саме риторика М. Земана вплинула на міжнародний імідж Чехії, завдяки чому ця країна – поруч із Польщею та Угорщиною – почала розглядатися в контексті можливого переходу до неліберальної демократії. М. Земан відомий своїми лівими та проросійськими висловлюваннями. Загалом проросійські діячі становлять хоч і невелику, але помітну частину політичного життя Чехії.

Хоч чеський уряд й підтримує переважно проєвропейський дискурс у питаннях біженців і квот їх прийняття, але президент М. Земан вбачає чіткий зв'язок між присутністю біженців у Європі та підвищеним ризиком терористичних актів. Кожен теракт в Західній Європі інтерпретується ним як доказ загрози безпеки. А. Бабіш також неодноразово висловлювався, що мігранти з Близького Сходу не зможуть інтегруватися в чеське суспільство. Чехія (як і Польща та Угорщина) є серед тих країн ЦСЄ, які не підтримали нещодавно (19.12.2018 р.) схвалений Генеральною Асамблеєю ООН Всесвітній пакт ООН про міграцію.

Радикальні праві сили, які віднедавна посилили свою присутність у чеському парламенті, постійно піднімають питання про проведення Czexit (назва за аналогією з британським Brexit) – референдум про членство Чехії в ЄС. Вихід з ЄС – одна з найважливіших тем чеських популістів. Водночас на найвищому державному рівні

¹⁹ Досі глава держави обирався парламентом.

сценарій виходу з ЄС вважається неприйнятним, ймовірно, найперше з прагматичних мотивів²⁰, адже великі компанії одразу покинуть Чехію після виходу з ЄС, а також ймовірна низка інших небажаних наслідків.

Спостерігаємо чіткий розрив між стабільним і високим ступенем загальної підтримки чехами демократії, схваленням демократичної системи, з одного боку, і незадовільною оцінкою поточної політичної ситуації, високою недовірою до політичної еліти, з іншого боку. Це незмінно відзначається в дослідженнях різних років [62; 57]. В контексті цього відзначимо, що Чехія – країна, населення якої доволі активно протестує, наприклад, відзначимо:

– листопад – грудень 1989 року – оксамитова революція. Найчисельніші акції (25–26.11.1989 р.) охопили близько до 700 тис. протестувальників;

– грудень 2000 – січень 2001 років – протести, зумовлені кризою на Чеському телебаченні. Вона була спричинена зміною керівництва телекомпанії та подальшим намаганням приватизувати суспільне телебачення, в ході якого було звільнено низку співробітників і заборонено випуск в ефір частини телепрограм. У цьому протесті проти тиску на медіа журналістів підтримало чимало політиків, найперше – президент Чехії В. Гавел. Це були наймасштабніші протести після оксамитової революції;

– листопад 2014 року – антипрезидентські протести, спрямовані на незгоду з проросійською та прокитайською позицією М. Земана. Загалом протести проти політики глави держави періодично відбуваються упродовж усього часу перебування М. Земана на посаді;

– березень 2018 року – протести проти обрання нижньою палатою парламенту депутата-комуніста З. Ондрачека²¹ Головою Державної інспекції ради безпеки;

²⁰ Вище ми уже згадували про підхід А. Бабіша до керівництва державою, як до бізнесу, «держава як фірма».

²¹ За часів Чехословаччини З. Ондрачек як співробітник Служби безпеки розганяв антикомуністичні демонстрації.

– листопад 2018 року – багатотисячні протести за відставку прем'єр-міністра А. Бабіша, запідозреного в переховуванні свого сина в анексованому Криму, аби не допустити його свідчень у корупційній справі проти батька щодо махінацій з субвенціями ЄС. Зокрема 17.11.2018 р. до протестів долучилися близько 20 тис. чехів, але під час подальшого парламентського голосування (23.11.2017 р.) питання про відставку уряду А. Бабіша не було підтримано.

Загалом помітна активізація продемократичних протестів саме в часі прем'єрства А. Бабіша. Але, попри періодичні масові акції чеської громадськості, А. Бабіш продовжує²² очолювати чеський уряд²³. Вочевидь, топ-корупція в форматі зловживання фондами ЄС не настільки сильно мотивувала чехів посилити протестний тиск на владу, як це сталося у Словаччині, де детонатором акцій протесту стало вбивство розслідувача кейсів корупції Я. Куцяка та його подруги²⁴. Попри те, що чеське громадянське суспільство є доволі сильним, в часі підготовки нашого дослідження ми не виявили настільки сильного «соціального подразника», який би довів протестні настрої до бажаного результату – відставки А. Бабіша.

Особливо важливим питанням в аналізі дефектів демократії у певній країні є рівень свободи слова. Якщо в Угорщині та Польщі на медіа тиснуть правлячі партії, то стан свободи слова в Чехії погіршився через дії олігархів. У Індексі свободи ЗМІ, який визначає НУО Репортери без кордонів, Чехія у 2018 році опустилася одразу на 11 позицій у порівнянні з попереднім роком. Хоч ситуація щодо захисту прав та свобод журналістів в Чехії значно краща, ніж у Польщі та Угорщині, але є тривожні тенденції. Наприклад, відомі неодноразові прояви зневаги до журналістів з боку

²² На момент вивчення питання в ході підготовки дисертації (січень 2019 р.).

²³ У листопаді 2018 р. відбулася серія протестів чехів проти А. Бабіша. Приводом до них стало інтерв'ю зі сином Бабіша, в якому той заявив про його викрадення та переховування в анексованому Росією Криму уповноваженими його батька. Це, ніби-то було зроблено, щоб перешкодити його свідченням у кримінальній справі про ймовірну розтрату А. Бабішем 2 млн євро субвенцій від ЄС.

²⁴ Це питання розкриватиметься у підрозділі 3.2. дисертації.

президента М. Земана, який уживав на їх позначення вульгаризми – «самовпевнені телепні», «бовдури», «кізяки», «лайно» та ін. [12].

Рівень концентрації медіа-власності в руках чеських олігархів почав зростати від 2006–2008 років, відколи олігархи стали власниками щоденних видань задля збільшення свого впливу. Наприклад, З. Бакала у 2006 році придбав тижневик «Respekt», у 2008 – видання «Economiia» та ін. М. Доспіві контролює щоденну газету «Deník». А. Бабіш у 2013 році став власником медійної компанії «Mafra», завдяки чому отримав контроль над двома найпопулярнішими щоденними виданнями країни – «Lidové noviny» та «MF Dnes». Концентрація ЗМІ та політичної влади в одних руках навіть викликала дискусію в Європейському парламенті (01.06.2017 р. [72]).

Саме вибори 2017 року можна розглядати як крок до неліберальної демократизації Чехії [28, с. 167], позаяк різко зростала підтримка популістських і радикальних правих політичних сил. Але в порівнянні з Угорщиною та Польщею, в Чехії (як і Словаччині) курс на неліберальну демократію на сьогодні виражений значно слабше. Серед причин цього, як слушно констатує чеський політолог І. Пех [70], можна вказати: 1) діюча система стримувань і противаг у Чехії наразі є сильнішою, ніж у Польщі та Угорщині; 2) прагматик А. Бабіш не хоче створювати глибокий розрив між Чехією та ЄС, адже чеська економіка сильно узалежнена від економік країн ЄС.

Чехія відрізняється від Угорщини та Польщі у своєму демократичному відступі:

– по-перше, послідовність подій, яка вели до концентрації влади, була іншою: у Чехії накопичення великої економічної та медійної влади передувало перемозі популістів на виборах, а не навпаки. Наприклад, угорська Fidesz є партією, що розвинула власні олігархічні мережі вже після приходу до влади; натомість А. Бабіш, вже будучи олігархом, заснував і розвинув свою партію;

– по-друге, вся влада у Чехії фактично накопичилася в одних руках (А. Бабіша), а не розосереджена в руках кількох впливових акторів. Така концентрація наявної політичної та економічної влади в руках А. Бабіша є проблемою для чеської демократії, адже з його особою пов'язуються корупція та низка деструкцій у політиці. Водночас керована А. Бабішем партія ANO ще не настільки потужна, щоб керувати одноосібно (на відміну від партій Fidesz та PiS), тому мусить враховувати позиції партнерів по коаліції;

– по-третє, на відміну від В. Орбана чи Я. Качинського, А. Бабіш не має ідеологічного порядку денного, він не є чеським націоналістом і навіть не є чехом, а етнічним словаком; потужний націоналістичний наратив у Чехії відсутній. Популізм, використовуваний А. Бабішем і ANO для звернення до виборців, є більш технократичним, ніж націоналістичним. ANO не створює таких загроз для нації, як партії Fidesz або PiS, але також використовує настрої страху щодо мігрантів і біженців. Водночас А. Бабіш є політичним партнером президента М. Земана, відомого ксенофобією та антизахідними поглядами.

Низка згаданих чинників зменшує ризик стрімкої неліберальної демократизації Чехії. Погодимося з тими дослідниками, які вважають, що наразі Чехія не здійснила поворот до неліберальної демократії [74], але небезпечно, як і Словаччина, «заграє» з авторитаризмом [75]. Важливо, що попри низький рівень довіри до влади, політичних партій, чехи не втратили віри в цінності демократії. Припускаємо, що корінь нинішньої кризи демократії у Чехії вбачається у нездатності політичної еліти керувати, а не в неспроможності демократії впоратися з сукупністю проблем. Наразі не можна констатувати здійснення Чехією повноцінного неліберального розвороту, лиш є симптоми проблеми – серія епізодів відходу від ліберальної демократії. Зростання популізму (навіть у його технократичному варіанті) сприяє цьому. Можемо констатувати, що наразі в Чехії існує дефектна популістська демократія, в умовах якої намітився рух до неліберальної форми демократичного режиму.

3.2. Словаччина як приклад боротьби між демократією та авторитаризмом.

Донедавна словаки не мали своєї державності чи автономії: майже тисячолітнє перебування під угорським пануванням, входження до складу Австро-Угорської імперії, перебування у складі Чехословаччини. Відповідно, традиції формування словаків як самоусвідомленої нації сформувалися порівняно пізніше [6, с. 51]. Особливо руйнівним для цього процесу був комуністичний період з характерними для нього антидемократичними практиками «переслідування політичних опонентів та інакодумців, обмеження основних громадянських прав і свобод» [10, с. 39].

Демократична посттоталітарна трансформація була розпочата в складі федеративної Чехословаччини, а з 01.01.1993 р. – в межах нової суверенної держави – Словацької Республіки. На думку словацького дослідника Г. Месежнікова, після первісного потужного процесу демократизації 1990–1992 років склалися сприятливі умови для створення інституційних основ демократичного режиму. Але практично одразу від часу утворення незалежної держави Словаччина стає «ареною гострої політичної конкуренції між прихильниками ліберально-демократичних цінностей і тими, хто віддає перевагу неліберальним і авторитарним підходам» [64, с. 80]. Періодично відроджуються авторитарні практики, і два протилежні табори чергуються при владі. Відтак, шлях Словаччини не є лінійним. Значний час Словаччина, як слушно відзначає Д. Малова [60, с. 2], відставала від країн-сусідів за темпами демократизації.

Ознаки регресу, які почали проявлятися невдовзі після проголошення Словаччиною державного суверенітету, в другій половині 1990-х років зумовили поступове ослаблення демократичних здобутків [11, с. 72]. Відтак Словаччина опинилася в групі тих постсоціалістичних країн, які зазнали авторитарного відкату. Упродовж 1993–1998 років «напівавторитарне правління націонал-популістів руйнувало підвалини демократії практикою партійного „кумівства“, порушенням

принципу законності, створенням системи патронажу, роздробленістю політичних еліт, радикалізацією політики» [6, с. 52]. Завдяки авторитарному стилю керівництва прем'єр-міністра В. Мечіяра²⁵ особливо увиразнилися неформальні деструктивні практики приватизації «для своїх», тиск на журналістів, різні форми насилля щодо опозиції, зневажливе ставлення влади до громадянського суспільства (у 1996 році уряд навіть впроваджував дискримінаційні акти щодо «третього сектора») тощо.

Відбувався пролонгований конфлікт між найвищими державними посадовцями (прем'єр-міністр В. Мечіяр намагався витіснити президента М. Ковача); коаліція правлячих партій намагалася дискримінувати опозиційні об'єднання громадян; робилися спроби правлячих партій монополізувати владу; зневажувався Конституційний суд та його рішення; неодноразово порушувалися закони заради збереження влади в руках правлячої еліти; порушувався принцип рівності перед законом; ширився правовий нігілізм; на суди та правоохоронні органи чинився латентний політичний тиск; здійснювався тиск на незалежні медіа тощо. Загалом тогочасна коаліція правлячих партій демонструвала авторитарний стиль поведінки. Вже тоді робилася спроба штучно «зверху» сконструювати паралельне громадянське суспільство як свого роду маріонетку влади. У цей період владний дискурс активно спрямовувався на критику Заходу та євроатлантичного співтовариства. На відміну від Чехії, в Словаччині у 1990-х роках не було проведено люстрацію, а лише законодавчо осуджено (1996 р.) комуністичний лад; не було судів над особами, відповідальними за комуністичні переслідування. Примітно, що у 1993–1998 роках найсильніша партія – Рух за демократичну Словаччину (лідер – В. Мечіяр) – «дотримувалася правових та конституційних шляхів лише за умови, що такі шляхи не наражатимуть партію на небезпеку втратити позиції у владі» [11, с. 75]. На думку О. Стойко, партія Рух за демократичну Словаччину фактично

²⁵ Стиль управління В. Мечіяра (частіше прізвище транскрибують як *Мечіар*) та встановлений ним режим найчастіше порівнюють із Білорусією О. Лукашенка та Сербією С. Мілошевича.

„приватизувала” державу та спричинила цілковите домінування в політико-владних відносинах політичного чинника [15, с. 12].

Загалом у цьому періоді розвитку словацької держави маємо чимало прикладів, які засвідчують співіснування тут авторитарних практик із демократичними інститутами: намагання прийняти репресивні правові норми, які б звужували права політичної опозиції; позбавлення у 1996 році парламентського мандата депутата правлячої партії Ф. Гаулідера²⁶ у зв'язку з його опозиційною позицією, залякування політика; перешкоджання проведенню референдуму²⁷; викрадення у 1995 році сина президента М. Ковача й вивезення його за межі країни²⁸ та ін. Європейські інституції критично оцінювали політичні процеси в Словаччині, звертаючи увагу на приклади зневаги до демократії, прав людини та верховенства права. З цього приводу в листопаді 1995 року Європейським парламентом була прийнята відповідна резолюція [71], а також ноти ЄС і США. Примітно, що В. Мечіяр назвав реакцію Заходу неадекватною, необґрунтованою, такою, що є результатом поганої інформованості про стан справ у Словаччині тощо.

Згадані процеси розглядаємо як перший відхід Словаччини від засад ще не зміцнілої ліберальної демократії. Авторитарний реверс поставив під загрозу євроінтеграційну перспективу Словаччини, адже В. Мечіяр не підтримував ідеї європейської інтеграції Словаччини в той час, коли всі країни-сусіди подали заявку

²⁶ Попри те, що в липні 1997 р. Конституційний суд Словаччини визнав права Ф. Гаулідера порушеними, словацький парламент знехтував вищим судовим рішенням, не повернувши Ф. Гаулідеру депутатський мандат.

²⁷ На цей загальнословацький референдум мало бути винесено чотири запитання у таких формулюваннях: 1. Чи підтримуєте ви вступ Словаччини до НАТО?; 2. Чи підтримуєте ви розміщення ядерної зброї на території Словаччини?; 3. Чи підтримуєте ви розміщення військових баз у Словаччині?; 4. Чи погоджуєтеся ви з обиранням президента безпосередньо громадянами Словаччини відповідно з доданим проектом закону? У підсумку до бюлетенів включили лише три запитання. Виборці проігнорували такий «фрагментарний» референдум і його результати були визнані недійсними.

²⁸ Згаданий злочин стався за кілька днів до виступу президента М. Ковача в парламенті з доповіддю про стан справ у країні. Ймовірно, це була спроба вплинути на поведінку глави словацької держави та змусити подати в відставку.

на вступ до ЄС. Цей політик увиразнював намір до певної геополітичної ізоляції країни. Тому не видається упередженою оцінка, висловлена у 1997 році Держсекретарем США М. Олбрайт, про Словаччину як «чорну дірку в серці Європи»²⁹.

Але не можна зігнорувати той факт, що, на відміну від низки країн зі схожими процесами, згадані словацькі антидемократичні тенденції консолідували словацький «третій сектор» [16, с. 446]. Громадянський антимечіярівський рух став відповіддю на тиск щодо ще незміцнілих демократичних цінностей, а «Словацький Майдан-1998» (найперше мова про електоральний рух ОК'98) став мирною акцією, яка пробудила демократично спрямовану активність словаків, повернула Словаччину в європейський ціннісний простір.

Отже, уже на цьому етапі еволюції словацької демократичної традиції в країні сформувався спротив авторитаризму, ініційований найперше активним Конституційним судом, навіть не зважаючи на демонстрацію відкритої неповаги до його рішень найвищими органами влади словацької держави. За результатами парламентських виборів 1998 року до влади прийшли праві ліберали на чолі М. Дзуріндою. Ці вибори, на думку Г. Месежнікова, «стали переломними в процесі трансформації країни» [11, с. 87]. Цю думку поділяють і словацькі дослідники О. Дулеба та В. Білчік [2, с. 225]. Після цих виборів вдалося прорвати міжнародну ізоляцію Словаччини, активізувати процес європейської та євроатлантичної інтеграції.

Погоджуємось із тими дослідниками, які вважають Словаччину «прикладом успішного переходу від комуністичного авторитаризму до ліберальної демократії» [10, с. 31]. Водночас потрібно враховувати нелінійність трансформаційних процесів

²⁹ У 2007 році про Словаччину вже говорили як про «татринського тигра» (за аналогією з прогресивними «азійськими тиграми»), а на початку 2018 року її вже знову оцінили вкрай критично – як автократичну мафіозну державу. Це викликає критичні міркування щодо оптимістичних оцінок про те, що вступ до ЄС безповоротно змінив вектор розвитку Словаччини.

в умовах поляризації суспільства, протистояння антагоністичних політичних таборів. Це проявилось на наступних етапах еволюції словацької державності. Адже після зміни політичного режиму в 1998 році, в ході підготовки та вступу до ЄС та в наступні роки, труднощі демократичного переходу не були уповні зліквідовані.

Безумовно, процес європейської інтеграції став каталізатором поставторитарних трансформацій Словаччини. Приєднавшись у 2004 році до ЄС, країна демонструвала непогані темпи економічного зростання та макрофінансові показники; у 2009 році Словаччина стала другою посткомуністичною державою, що успішно перейшла на євро [9]. Водночас інтеграція Словаччини супроводжувалася низкою доволі болісних реформ щодо якнайширших груп населення. І саме ці реформи відкрили можливості для посилення антиреформаторських політичних сил, яким вдалося через електоральні механізми прийти згодом до влади. Отже, не лише 1993–1998 роки, які проходили під напівавторитарним правлінням націонал-популістів, але й подальші реформи зумовлені членством у ЄС, утруднили системну демократичну трансформацію Словаччини; вони «знизили якість демократичного управління» [10, с. 32].

Бачимо, що Словаччина є прикладом політичної турбулентності – боротьби між авторитаризмом і демократією. Її шлях можна означити як зигзагоподібний – то відбувається демократизація, то авторитарний реверс, хоча, на перший погляд, створені доволі міцні інституційні механізми мали б запобігти рецидивам авторитаризму. Але навіть за умов консолідованої демократії за певних обставин можуть відбуватися процеси, несумісні з цінностями ліберальної демократії, як це сталося у Словаччині у 2006–2010 рр.

Вже на старті існування Словаччини як суверенної держави, закладалися небезпечні передумови неліберальної демократизації. Серед її причин вкажемо на роздробленість політичної еліти, сильну партійну поляризацію, характерну усім етапам побудови демократичної словацької державності:

– партії першої групи (в 1992–1998, 2006–2010 роках, а також починаючи від 2012 року – опозиційні, а в 1998–2006, 2010–2012 роках перебували при владі) прагнули до встановлення режиму ліберальної демократії та, відповідно, мали виражену проєвропейську та проєвроатлантичну орієнтацію;

– партії другої групи (перебували при владі у 1992–1998, 2006–2010, після 2012 року) дотримувалися авторитарних методів правління, відзначалися популізмом, націоналізмом та ізоляціонізмом; ці партії «були прихильниками встановлення політичного режиму з елементами неліберальної демократії, в якій демократично обрані еліти могли ігнорувати конституційні основи влади, і практики демократії без конституційного лібералізму» [10, с. 41]. Загалом ключових політичних гравців цього сегмента характеризував недемократичний стиль поведінки, кумівство та корупція; пошук консенсусу з опозицією не розглядався за завдання, а натомість був обраний конфронтаційний стиль політики, тиск на суд і незалежні медіа.

Загалом словацькі партії-популісти з неліберальним поглядом на виконання влади викликали деформації влади, намагаючись сконцентрувати її в своїх руках. Це призвело до інституційного протистояння між гілками влади. До таких партій, найперше, відносяться: Народна партія – Рух за демократичну Словаччину (HZDS; діяла у 1991–2014 роках); Словацька національна партія (SNS; діє з 1989 року), партія Курс – соціальна демократія (Smer-SD; діє з 1999 року). Наприклад, в основі ідеології Словацької національної партії покладено найперше тези про євроскептицизм, націонал-консерватизм, популізм; лідер партії А. Данко – один з активних лобістів інтересів Російської Федерації.

Попри те, що Словаччина – світська держава, тут відсутнє формальне відокремлення церкви від держави. Офіційно зареєстровані церкви, релігійні громади фінансуються з державного бюджету. Хоч церкви, зокрема й найсильніша – римо-католицька, утримуються від безпосередньої участі в політичному житті, але

активно беруть участь у публічних дебатах, зокрема й щодо питань демократичного розвитку. В таких питаннях, як права людини, репродуктивна поведінка, моделі сім'ї, гендерна рівність тощо, основні християнські конфесії, найперше домінуюча римо-католицька, увиразнюють консервативні підходи, намагаються вплинути на політику держави з цих питань.

Серед ініціатив неліберального сегмента словацького громадянського суспільства – проведення в 2015 році референдуму про посилення заборони одностатевих шлюбів і всиновлення дітей одностатевими парами, підтримку права школярів пропускати заняття, на яких йдеться про сексуальне виховання та евтаназію. Зокрема, референдум був ініційований консервативною партією Альянс за сім'ю. Результати референдуму були визнані недійсними, позаяк завдяки закликам ліберальних партій бойкотувати такий плебісцит, явка була недостатньою (21,4 % замість щонайменше 50 %). Хоч референдум не зумовив юридичних наслідків, але такі ініціативи можуть сприяти поширенню в словацькому суспільстві дискримінації на підставі гомофобії. На думку організацій, які ініціювали проведення референдуму (переважно католицьких), Європейський парламент і деякі країни ЄС ухвалили закони, які підривають унікальну природу шлюбу, сім'ї та прав дітей, і завданням Словаччини є протидіяти цьому. Ліберальні організації, наприклад Amnesty International, такі референдуми розглядають як крок назад. Водночас відзначимо: ЄС дозволяє кожній із 28 країн ЄС самостійно визначати засади політики у сфері шлюбу та сім'ї.

Після вступу до ЄС було очікування усталеності підтримки курсу ліберальної демократії, але за результатами парламентських виборів 2016 року, на нашу думку, вони були дещо зруйновані³⁰ – табір продемократичних, проєвропейських

30

Мова про прихід до парламенту крайніх партій. Окрім соціал-демократичної партія Smer-SD, ліберальної правоцентристської Свободи та солідарності (SAS), консервативної партії Звичайні люди та незалежні особистості (OLaNO), до парламенту було обрано ультраправу Словацьку національну партію (SNS; вона найперше відома

політичних партій істотно ослабнув. Відтак, Словаччину (як і Угорщину, Польщу та Литву) в 2017 році віднесли до країн, які втратили статус ліберальних демократій та набули формату лише електоральних демократій [34, с. 20]. До цього часу Словаччину характеризували як «острів стабільності», «чемпіона демократії» [64, с. 78] в межах V4, адже в Угорщині, Польщі та частково Чехії популістські партії вже підірвали демократичні інститути, спровокували жорсткі конфлікти з опозицією, тиснули на вільні медіа та громадянське суспільство.

Безперечно, порівняно з Угорщиною та Польщею, Словаччина є менш помітним випадком «неліберального повороту»; її нечасто характеризують у контексті демократичного відхилення. Виконавча влада Словаччини (як і Чехії) здійснює порівняно менший тиск на цінності ліберальної демократії [25], аніж в Угорщині та Польщі, уряди котрих потужно сприяють деградації демократичних інститутів [28, с. 167]. Нині Словаччина виділяється як єдина країна V4, в якій відсутні заклики до значного розширення повноважень виконавчої влади [28, с. 169]. Словаччина не зайшла, як Угорщина чи Польща, у прямий конфлікт з інституціями ЄС. Вона солідарна з іншими країнами V4 щодо біженців, але обмежує «популістичний дискурс потребами внутрішньої політики, у зовнішній же відіграючи назагал проєвропейську роль» [9]. Водночас після подій 2018 року, коли стали відомими численні факти неформальної деструктивної інституціоналізації політики, висновки щодо перспектив подальшої ліберальної демократизації країни потребують критичного перегляду.

недемократичними висловлюваннями щодо угорської та циганської меншин), ультраправу Народну партію – Наша Словаччина (ĽSNS; відома агресивною риторикою щодо ромів, антисемітизмом, симпатією до ідей вищості білої раси, агресивним євроскептицизмом), партію Ми – сім'я (Sme Rodina; її членів звинувачують у зв'язках з колишніми та теперішніми кримінальними авторитетами Словаччини), популістську партію #Siet' та ін. Отже, в 2016 році до словацького парламенту пройшли відверті популісти та радикали, а правляча соціал-демократична партія Smer-SD втратила більшість і була змушена до вибудовування коаліції.

На останні кілька років припали процеси, пов'язані з посиленням неліберальної демократизації країни. Окремі словацькі політичні лідери вдаються до неліберальних стратегій електоральної мобілізації, «задіюють популістично-націоналістичну демагогію» [81, с. 68]. Строкатою є риторика політичної еліти, в якій присутні популістсько-націоналістичні, антимиграційні, проросійські та ін. мотиви, що амбівалентно співіснують із мотивами, узгодженими з демократичними стандартами ЄС.

Окрім цього, сповільнилася боротьба з корупцією, про що свідчить динаміка Словаччини в Індексі сприйняття корупції: хоч показники не погіршилися (як, до прикладу, в Угорщини чи Польщі), але виражена антикорупційна стагнація, яка за кілька років може істотно погіршити позиції Словаччини з-поміж країн-учасниць ЄС. Статистика показує зниження в останні роки кількості засуджених за корупційні злочини, а також умовне покарання за них в аж у 94 % винесених вироків передбачають лише умовне покарання [18]; щодо високопосадовців справи про їх корупцію найчастіше закриваються або й не доходять до суду. Це може бути слугувати аргументом щодо підтвердження гіпотези про корумпованість словацького правосуддя. 85 % словаків вважають корупцію поширеною в їхній країні, що значно вище середній показник по ЄС (68 %); близько половини словаків вважають, що корупція зросла за останні кілька років [79]. На думку словацької дослідниці Д. Малової, з 2016 року Словаччина вступила до фази корупції та тотального клієнтизму [60]. Саме названі дві деструктивні руйнівні практики сприяли, на переконання дослідниці, зниженню рівня лояльності населення до демократичних механізмів.

Накопичений словаками протестний потенціал вилився в найбільшій за новітню історію Словаччини, після подій 1989 року, акції протесту. Спершу (червень 2017 року) виступи були спрямовані проти тодішнього міністра внутрішніх справ Р. Каліняка, запідозреного в корупції, а згодом (вересень 2017 року) продовжилися з

первинною вимогою відставки глави уряду Р. Фіцо³¹. Але найсильніший громадянський спротив проти неліберальних цінностей припав на першу половину 2018 року, спровокований убивством словацького журналіста-розслідувача кейсів топ-корупції Я. Куцяка та його подруги. Журналістське розслідування, яке стало приводом до цього злочину, стосувалося радників Р. Фіцо, які мали доступ до уряду та таємної інформації, а також керівної партії Smer-SD. Коли в ході розслідування вбивства Я. Куцяка стали відомі факти контактів словацьких топ-чиновників з італійськими мафіозними структурами, упевненість словаків у цінності демократії для своєї країни була різко підірвана. 2018 рік у Словаччині пройшов під гаслом «За гідну Словаччину» – за назвою серії громадянських протестів з вимогою глибокого політичного очищення країни від корупції та непрозорості влади. Фактично силами громадянського суспільства спроба влади підпорядкувати собі суспільство була приборкана.

Основним генератором відходу від ліберальної демократії в Словаччині в аналізований період вважаємо Р. Фіцо³², якого можна віднести до провідників³³ у країнах ЦСЄ ідеї т. зв. «руського міра»³⁴. Саме Р. Фіцо найчастіше називають одним з найвідданіших «друзів Кремля» [8, с. 42]. Наприклад, політик підтримує російських байкерів із мотоклубу «Нічні вовки» – тих, які спільно зі спеціальними підрозділами російських військ («зеленими чоловічками»), взяли безпосередню

³¹ Р. Фіцо – колишній комуніст, а нині голова лівоцентристської (фактично можемо її визначати як популістську) правлячої від 2012 року партії Smer-SD.

³² Обіймав найвищу урядову посаду в періоди 04.07.2006 – 08.06.2010 рр. та 04.04.2012 – 15.03.2018 рр. Подав у відставку під тиском громадськості 15.03.2018 р.

³³ Окрім Р. Фіцо, до таких провідників у країнах ЦСЄ, які входять до ЄС, віднесемо угорського прем'єр-міністра В. Орбана, чеського президента М. Земана, болгарського президента Р. Радаєва.

³⁴ Ідеологічний концепт «руського міра» (рос. *русский мир*) розроблений низкою дослідників, зокрема Л. Угрин [17, с. 345]. Попри те, що цей неологізм має радше публіцистичний характер, він останніми роками інтегрується в науковий політологічний дискурс на позначення еkleктичного поєднання елементів панславізму, російського месіанства й імперіалізму, євразійства й неоевразійства.

участь у військових операціях в українській АР Крим. Цей клуб відкрив у 2018 році свою резиденцію на території Словаччини (м. Долна Крупа, що поблизу одного зі стратегічних словацьких об'єктів – атомної електростанції Богуніце); це спричинило бурхливі акції протесту громадськості. Саме Р. Фіцо є активним критиком «безглузвих», на його думку, економічних санкцій ЄС проти Російської Федерації. Примітно, що Словаччина є єдиною країною V4, де за результатами опитування громадської думки рівень довіри до росіян вищий, аніж до американців [43, с. 156–157]. Геополітичні настрої словаків часто схарактеризовують як «цивілізаційну плутанину» [81, с. 76]. За результатами нещодавніх опитувань громадської думки, більш ніж половина словаків стверджують, що замість того, щоб бути частиною Заходу або ж Сходу, Словаччина повинна стояти «десь посередині» [65; 80].

Відхід від цінностей ліберальної демократії у Словаччині проявився не лише у вбивстві Я. Куцяка, а й у поведінці високопосадовців у цій ситуації. Зокрема, Р. Фіцо під час прес-конференції виклав на стіл мільйон євро готівкою як потенційну винагороду за інформацію про вбивць журналіста [55]. У такій поведінці високопосадовця простежується схожість із мафіозними шаблонами поведінки.

Відзначимо: Р. Фіцо в організації протестів вбачав «руку Сороса». З Дж. Соросом партія Smer-SD пов'язувала спроби дестабілізувати країну (дестабілізацією вони вважали вихід протестувальників з вимогами до влади). Як і для В. Орбана та Я. Коморовського, для Р. Фіцо характерне використання теорії змов, аби відвернути увагу поточної кризи. Зокрема, прем'єр-міністр Р. Фіцо висловлював підозри словацькому президенту А. Кісці за зустріч останнього в Нью-Йорку Дж. Соросом. Останній звинувачується у втручанні у внутрішні справи Словаччини. Тут Р. Фіцо слідував за тактиками В. Орбана, Я. Качинського і М. Земана.

Саме сильний тиск громадянського суспільства зумовив відставку міністра внутрішніх справ Р. Каліняка, а невдовзі – і прем'єр-міністра Р. Фіцо. Це істотно відрізняє Словаччину від Угорщини (де протести є вкрай слабкі, а громадянське

суспільство – сильно утиснене) та Польщі (де протести спрямовуються проти змісту нововведень, а не проти правлячої партії PiS чи високопосадовців). Водночас, саме в міцніючому словацькому громадянському суспільстві вбачається сила, здатна протидіяти неліберальній демократизації країни. А такі тенденції мають деструктивну перспективу розвитку, адже попри відставку уряду Р. Фіцо (березень 2018 року), право на формування уряду збереглося за партією Smer-SD (його очолив П. Пеллегріні), а Р. Фіцо продовжує очолювати правлячу партію, здійснюючи відтак вплив на прийняття парламентських рішень. Проведення дострокових парламентських виборів словацьким протестувальникам домогтися не вдалося. Водночас очевидним є те, що попри політичну (зокрема, електоральну) корупцію у Словаччині, партія Smer-SD втрачає вплив. Зокрема, в листопаді 2018 року на місцевих виборах вона зазнала поразки³⁵; значна частина переможців виборів мерів є незалежними кандидатами.

Словаччина відноситься до тих країн, які виступають за жорстку міграційну політику, не підтримує політику ЄС щодо біженців. Міграційне питання останніми роками є предметом й внутрішньополітичних дебатів. Окремі словацькі партії та їх лідери вдаються до антимігрантської риторики (Словацька національна партія, Реальна словацька національна партія, Словацька народна партія, Народна партія – Наша Словаччина, Напряма – Соціал-демократія, Рух за демократичну Словаччину, Ми – сім'я, Нація і справедливість – Наша партія та ін.). Очільник лівоцентристської партії Smer-SD Р. Фіцо неодноразово зацентровував на загрозах, які будуть спричинені біженцями, а сама кампанія проходила під гаслом «Ми захищаємо Словаччину» (примітно, що на попередніх виборах 2012 року гаслом було «Люди

³⁵ Кандидати від Smer-SD перемогли на виборах лише 592 мерів із 2900 наявних по країні; зокрема партія програла у таких ключових містах, як Братислава, Кошице. Для порівняння: у 2014 році *представники* Smer-SD здобули 847 посад міських голів.

заслугують на соціальну безпеку»³⁶). Р. Фіцо озвучував тези про те, що «в Словаччині немає мечетей, «мусульмани не зможуть інтегруватися», «у Словаччині не буде мусульманської спільноти» [37].

Як інші країни Вишеградської групи, Словаччина протидіє планам ЄС щодо розподілу біженців, будь-яким пактам про міграцію, які передбачають бодай якусь інтеграцію біженців. Бойкотуються робочі зустрічі, саміти ЄС, на порядку денному яких є тема мігрантів. Гостро прозвучала заява Р. Фіцо [35] (січень 2016 року) про те, що допоки він очолюватиме уряд, Словаччина не прийматиме біженців-мусульман, а він не лише заперечуватиме проти обов'язкових квот на прийняття мігрантів для країн ЄС, але й протидіятиме утворенню замкнутих мусульманських спільнот у країні. Саме Словаччина стала ініціатором скасування обов'язкових квот на розподіл біженців у ЄС.

Примітно, що на порядку денному напередодні останніх парламентських виборів 2016 року стояли не гострі соціальні питання (найперше – охорона здоров'я та освіта), які мали б бути основою програм суб'єктів електорального процесу. Натомість в центр було винесено безпекові питання через вбачання потенційної загрози від біженців. Це створило в суспільстві атмосферу невизначеності та навіть деякого страху, сприяло радикалізації громадської думки, посилило крайній правий сектор словацької партійної системи (як у випадку з партією радикала М. Котлеба Народна партія – Наша Словаччина). Суспільству почала нав'язуватися думка, використовувана усіма популістами-демагогами Європи, про ототожнення біженців з ісламських країн з потенційними терористами³⁷. Примітно, що дуже мало

³⁶ За результатами виборів 2012 року партія Р. Фіцо набрала 44,41 % голосів, а у 2016 – лише 28,28 %. Натомість партія радикала М. Котлеба у 2012 році набрала лише 1,58 % голосів, а у 2016 – вже 8,04 % і пройшла до парламенту.

³⁷ Особливо такий дискурс активізувався після масових нападів на жінок напередодні Нового 2016 року в Німеччині, Австрії та Швейцарії. Зауважимо, що напередодні Нового 2019 року були зафіксовані схожі злочини у німецькому м. Амберг. Такі факти посилюють аргументи радикальних політичних сил.

словацьких політичних акторів, зокрема й опозиція, чинили опір такій політичній риторичі; можливо, тому, що переважна більшість (89 %) словаків в ході опитувань громадської думки виступили проти квот на розподіл біженців ЄС [81, с. 70]. У вираженні потреби конструктивного підходу до міграційної політики увесь час залишається президент Словаччини А. Кіска.

Як свідчать результати опитувань громадської думки словаків [63], після трьох десятиліть демократизації підтримка ліберальної демократії (60 % респондентів) переважає її опонентів, але помітна їх прихильність до ідеї зміцнення інститутів прямої демократії. Наприклад, ідею проведення референдумів в ході опитувань підтримали 58,2 % респондентів, що свідчить про невисокий рівень довіри до таких інститутів представницької демократії, як парламент, уряд. Зокрема, 63 % опитаних не довіряють уряду, 62 % – парламенту, 67 % – судам. Ще вищим є рівень недовіри політичним партіям – 71 % опитаних.

Попри те, що Словаччина зазнала глибоких перетворень, країна залишається роз'єднаною щодо необхідності ліберально-демократичних реформ. Доволі великий відсоток словаків критично оцінюють результати приватизації, економічної лібералізації, стверджуючи, що запровадження ринкових принципів призвело до корупції, соціальної нерівності та бідності. Популісти вміло використовують такі настрої. Ця тактика підживлює та експлуатує ностальгію за комуністичним режимом, яка залишається доволі поширеною серед окремих соціальних груп.

Зауважимо: хоча 67 % словаків нині сприймають падіння комунізму позитивно, доволі великий відсоток із них (41 %; переважно – це старші покоління) ностальгійно стверджують, що їм жилося краще саме до 1989 року [44, с. 11]. Навіть після трьох десятиліть після зміни режиму більшість словаків вважають свій рівень життя недостатнім [22]. Це різко контрастує з їхніми безпосередніми очікуваннями після розпаду комуністичного правління. Невелика кількість словаків відчули переваги ліберальних перетворень; основна ж частина, з-поза меж столиці, сільської

місцевості є тим незбалансованим сегментом суспільства, який провокує упродовж останніх років піднесення націоналізму, екстремізму, євроскептицизму. Політична культура словаків увиразнює песимізм і скептицизм. Словацька політична еліта продемократичного спрямування не зуміла вирішити такі соціально-чутливі питання, як регіональні диспропорції, корупція та високий рівень безробіття.

Підтримка словаками «сильної руки» як стилю управління не є сильно вираженою: 32,4 %³⁸ респондентів прихильні до такої політичної системи, в якій «порядок у країні» забезпечувався б шляхом усунення деяких громадянських свобод і концентрації влади в руках сильного лідера. 61 % респондентів погоджуються з міркуванням про неформальний характер словацької політики, потужний вплив на управління державою латентних груп.

Словацьке суспільство доволі схильне до теорій змов [44]. Елементами наративів останніх виступає ксенофобія, расизм, антисемітизм, протидія імміграції, антизахідні, антинатівські, антиамериканські настрої, панславістичні ідеї, ворожість до ліберальної демократії, перевага християнських цінностей над цінностями інших релігій та ін. [63, с. 41]. Головним моментом дискурсу змови є теза, що маленька Словаччина є мішенню і жертвою численних зовнішніх ворогів, які намагаються підпорядкувати або завоювати країну, щоб використовувати або навіть узурпувати її природні, економічні ресурси для своїх «нечистих» цілей. Теорії змови розповсюджуються, позаяк відсутніми є традиції прозорого врядування, політичні еліти є доволі закритими, поширені неформальні механізми лобіювання інтересів тощо.

Останніми роками Словаччина зіткнулася зі спробами радикальних і націоналістичних сил розширити свій вплив, набути зростаючої соціальної підтримки, найперше – в молодіжному середовищі; склалася доволі сприятлива

³⁸ За результатами опитування, проведеного у 2017 році словацьким Інститутом громадських справ (Inštitút pre verejné otázky).

соціальна ситуація для існування радикального націоналізму (поліетнічний склад населення, авторитарне минуле тощо) [86, с. 4]. Про це свідчить хоча б факт проходження у 2016 році до парламенту ультраправої, радикально-націоналістичної, популістської партії М. Котлеба Народна партія – Наша Словаччина (8,04 % голосів виборців).

Отже, до виборів 2016 року (прихід у парламент крайніх партій), а особливо подій початку 2018 року (вбивство журналіста-розслідувача Я. Куцяка та виявлення ймовірних зв'язків словацької влади з неформальними деструктивними інститутами), Словаччину не відносили до країн неліберальної демократії, а лише ставилось питання, наскільки можливий такий поворот [81, с. 79]. Нині це питання загострилося. Після майже трьох десятиліть перехідного періоду Словаччина – член ЄС і НАТО – стикається зі серйозними викликами розвитку ліберальної демократії. Події початку 2018 року засвідчили: постійний сильний тиск громадськості на політичних акторів (найперше тих, які увиразнюють неформальні деструктивні інститути) є вирішальним для збереження ліберально-демократичних систем у країнах «молодої демократії». Водночас не можна ігнорувати наявних серйозних проблем функціональності та легітимності демократичних інститутів країни, зокрема:

- зростає ризик «захоплення держави», позаяк корупція та клієнтизм знівельовують значення формальних інститутів. Управління перестає бути неупередженим, зростає вплив неформальних деструктивних інститутів. Це підриває довіру громадян до демократичних інститутів, сприяючи популістам, котрі намагаються запропонувати своє бачення «чистого й ефективного» управління державою;

- вибіркове правосуддя, яке порушує принцип рівності усіх перед законом. Групи та особи, пов'язані з правлячою партією, є «захищеними» від відповідальності

завдяки неформальним механізмам, існування яких свідчить про наявність свого роду політичної «касти недоторканих»;

- олігархічний контроль за медіа, який загрожує незалежності журналістів. У Словаччині серед методів тиску на медіа вкажемо, наприклад, на відмову Р. Фіцо періоду його прем'єрства відповідати під час прес-конференцій та інших заходів за участю медіа на запитання тих ЗМІ, які він не вважав дружніми. Уряд Фіцо навіть запровадив неофіційну заборону на спілкування з незалежними ЗМІ, а запити журналістів почали розглядатися на загальних підставах – як запити звичайних громадян (вони не є пріоритетні та розглядаються неоперативно);

- відбувається підйом правих екстремістських партій, які апелюють до труднощів, зумовлених ліберальною демократизацією, наявних соціальних проблем, загострюють загальноєвропейську проблему міграції та ставлять під сумнів зовнішньополітичний вектор Словаччини.

Після протестів 2018 року постала низка питань. Чи вплине громадське піднесення на зміну політичної культури словаків? Чи слугуватимуть, найперше для молоді, ці події формувальним політичним досвідом? Можна припустити, що протести-2018 вивели в поле словацької політики нову генерацію суб'єктів політики, яка виросла вже в демократичній країні, і яка готова захищати ліберальні цінності.

Видаються можливими щонайменше три сценарії демократизації політичної системи Словаччини:

- вбивство Я. Куцяка та його подруги, громадські протести та часткова ротація влади 2018 року зможуть сприяти стійкому зростанню громадянської активності; пересічні та групи громадянського суспільства активізовуватимуть відповідальність політиків;

- країна розвиватиметься без значного зниження демократичної якості, але й без помітних прогресивних зрушень;

– подальше зростання популярності радикальних політичних сил, руйнівню впливатиме на ліберальну демократію. На ймовірність такого песимістичного сценарію не в останню чергу можуть вплинути результати президентських виборів – хто змінить у 2019 році демократичного ліберала А. Кіску.

Кілька чинників можна розглядати як певною мірою стримуючі для ліберальної демократизації Словаччини. Вкажемо на: 1) етнічну неоднорідність (найперше мова про дві великі етнічні меншини – угорці та роми), яка сприяє просуванню націоналістичних почуттів; міграційна криза загострила націоналістичні настрої та фактично сприяла представленню в парламенті за результатами виборів 2016 року екстремістських партій; 2) панівні консервативні настрої населення, велику роль католицької церкви; 3) слабку інституціоналізованість партійної системи з наявними елітарними та персоналізованими партіями, які не змогли встановити міцні і стабільні зв'язки з громадянським суспільством; 4) постійний високий рівень корупції, який сприяє зниженню рівня довіри населення до національних політичних інститутів та демократії, а недавнішня стабілізаційна роль ЄС нині такою не є; 5) вплив на словацьку політику Російської Федерації; окремі партії та їх лідерів можна уважати лобістами російських інтересів на словацьких теренах.

Від часу повалення комуністичного режиму слабка інституціоналізація та низька стабільність окремих партій дедалі частіше ставлять під сумнів консолідацію ліберальної демократії в Словаччині. Кейс Словаччини демонструє, що на посткомуністичному просторі насущні соціально-економічні проблеми (англ. bread-and-butter issues) [60, с. 12]) часто стають пріоритетними на противагу проєвропейським, ліберальним цінностям, нехтування якими може мати зворотний ефект – неліберальну демократизацію з подальшим поглибленням авторитаризму.

Обнадійливим для оцінки перспектив збереження Словаччиною курсу на ліберальну демократію є те, що крім періоду авторитаризму В. Мечіяра, словацька

влада співпрацювала з інституціями громадянського суспільства та поважала його незалежність [16, с. 444]. Неприйнятним в новітній Словаччині вважалося й вважається прийняття норм, які б ущемляли громадянське суспільство. Доказом може слугувати, наприклад, реакція влади на антидемократичну ініціативу ультраправої партії Народна партія – Наша Словаччина. Вона у 2016 році ініціювала законопроект щодо внесення змін до законодавства про НУО, які фінансуються з-за кордону. Такі НУО пропонували на проросійський кшталт уважати «іноземними агентами» та обліковувати в спеціальному реєстрі. Проте, на відміну від Росії, Угорщини, які запровадили такі дискримінаційні норми, уряд та Національна Рада Словацької Республіки³⁹ рішуче відхилили таку ініціативу як невідповідну стандартам демократії.

Кейс Словаччини демонструє співіснування двох взаємно суперечливих груп чинників для стійкості ліберальної демократії – несприятливих і сприятливих. До несприятливих віднесемо: існування впливових неліберальних політичних сил, наростаючої підтримки популістських, антисистемних і екстремістських формувань; увиразнені клієнтелізм і корупція; проблеми політичної культури та ціннісних орієнтацій значної частини населення; спадок тоталітарного минулого (проявляється в патерналізмі, націоналізмі тощо) і антидемократична ідеологічна індоктринація ззовні [63, с. 37]. До сприятливих чинників віднесемо: наявність активного громадянського суспільства, яке рішуче чинить опір неліберальним ініціативам; наявність в структурі еліти країни потужного сегмента продемократичної, прозахідної політичної та культурної еліти; наявність незалежних медіа. Відзначимо й величезний позитивний вплив пропорційної виборчої системи: вона виступає інгібітором авторитарних тенденцій.

Вираженому неліберальному повороту Словаччини досі конструктивно перешкоджала низка чинників, зокрема [81, с. 80]: 1) країну очолює виражено

³⁹ Цю ініціативу підтримали лише 18 зі 150 депутатів.

ліберально-демократичний президент (А. Кіска, 2014–2019 рр. президентства), а політична еліта є прагматично-опортуністичною, розуміючи переваги членства країни в ЄС; 2) виборча система є пропорційною, що сприяє коаліційним урядам і ускладнює ймовірність однопартійної виконавчої влади; 3) Словаччина є найбільш інтегрованою (з поміж країн V4) з ЄС в інституційному вимірі, є низка механізмів, які запобігають спробам дистанціювати країну від європейських інституцій; 4) структура словацької економіки (орієнтована на експорт, залежна від єдиного ринку ЄС та фондів ЄС) також гальмує євроскептицизм й низку елементів-характеристик неліберальної демократії.

Ерозія принципів ліберальної демократії присутня нині в Словаччині. Свідченням того, що Словаччина перебуває в групі країн, які ризикують перейти в групу країн неліберальної демократії є те, що в тут фактично відсутня проєвропейська ліберальна політична сила, яка може виступити альтернативою нинішній парламентській коаліції на чолі з партією Smer-SD; еліта країни є фрагментованою. Держава дедалі більше набуває характер «захопленої» через корупцію та інші прояви неформальної деструктивної інституціоналізації політики. Щодо членства в ЄС, то доволі вираженим є утилітарний підхід.

Уважаємо, що велике значення для подальшого вектора розвитку Словаччини матимуть результати чергових президентських виборів у березні 2019 року. А. Кіска не висував свою кандидатуру, натомість серед кандидатів були радикальні діячі, наприклад, М. Котлеба, хоча проходження такої кандидатури одразу сприймалося малоімовірним, навіть попри підтримку Росією таких кандидатур. Примітно, що у другий тур президентських виборів не вийшли ні радикальні, ні проросійські кандидати.

1. Відзначено, що Чехія порівняно легко переходила до ринкових відносин, імplementовувала демократичні норми. Було досягнуто високого рівня консолідації політичних сил щодо процесів реформування. Структурні перешкоди для ліберальної демократії в Чехії були незначними. Але попри це якість демократії останніми роками зменшується, що дозволяє констатувати початки неліберального повороту Чехії. Зростання політичного впливу партії ANO та її лідера А. Бабіша, обрання (2013, 2018) М. Земана главою держави вважаємо викликами ліберальній демократії. Особливо після парламентських виборів 2017 року питання порушення в Чехії ліберального проєвропейського консенсусу актуалізувалося. Уважаємо, що хоч глобальна фінансова криза 2008 року й вплинула на чеську політичну систему, але вона не спричинила поворот країни до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі); водночас відбулося піднесення нових популістських партій (найперше – партії ANO). Звернення до політики національної ідентичності поступово стає політично важливим інструментом, але апелювання до ідеї захисту чеської нації нині є нечастим (це відрізняє технократичного популіста А. Бабіша від консервативно-націоналістичних популістів В. Орбана та Я. Качинського). Ерозія традиційних партій Чехії не була сформульована мовою культурної чи політичної винятковості (як в Угорщині та Польщі). Завдяки тому, що панівним є центристський популізм (партія ANO), чеська демократія нині ще не має виражених ознак неліберальної, але є ризик сходження до неї, бо технократичний підхід А. Бабіша до влади спричиняє поступову відмову від плюралізму та має ознаки авторитаризму.

Якщо В. Орбаном і Я. Качинським керує ідеологічна мотивація, то в ANO ідеологія є нечіткою, а в словака А. Бабіша відсутній винятковий підхід до етнічних меншин. Водночас А. Бабіш солідарний у більшості питань із президентом М. Земаном, який використовує мову ненависті щодо біженців та ісламу. Вважаємо, що демократичний відступ Чехії відбувається за іншою траєкторією, ніж у Польщі та Угорщині, бо: 1) накопичення А. Бабішем економічної та медійної влади передувало,

а не слідувало за виборами; 2) якщо в Угорщині та Польщі на медіа тиснуть правлячі партії, то стан свободи слова в Чехії погіршився через дії олігархів і т.д.

2. Від утворення незалежної держави в Словаччині гостро конкурують прихильники ліберально-демократичних цінностей і неліберальних, неоавторитарних підходів. Завдяки неліберальному курсу партії Рух за демократичну Словаччину та її лідеру В. Мечіяру, певний час Словаччина відставала від країн-сусідів за темпами демократизації. Після парламентських виборів 1998 року здійснено перехід від посткомуністичного авторитаризму до ліберальної демократії, однак цей процес не є лінійним, а зигзагоподібний – то відбувається демократизація, то авторитарний реверс.

До виборів 2016 року (прихід у парламент крайніх партій), а особливо подій початку 2018 року (вбивство журналіста-розслідувача Я. Куцяка та виявлення ймовірних зв'язків словацької влади з мафіозними структурами) Словаччину не відносили до неліберальних демократій, а лише ставилось питання, наскільки можливий такий поворот. Нині це питання загострилося, бо: зростає ризик «захоплення держави»; існує вибіркове правосуддя та олігархічний контроль за медіа; відбувається підйом правих екстремістських партій. Сучасну Словаччину визначають країною, яка втратила статус ліберальної демократії, а є лише електоральною демократією; не в останню чергу це є результатом діяльності керівної партії Smer-SD. Риторика словацької політичної еліти амбівалентно поєднує популістсько-націоналістичні, антимиграційні, проросійські мотиви з європейськими ліберально-демократичними. Генератором відходу Словаччини від ліберальної демократії був Р. Фіцо в часі очолення ним уряду, хоча його вплив на словацьку політику зберігається й нині (як голови правлячої партії Smer-SD). Водночас у Словаччині неліберальна демократизація спричинила сильний протест громадянського суспільства, що відрізняє словацький кейс від інших в межах Вишеградської групи. Уважаємо, що перспектива поглиблення неліберальної

трансформації Словаччини збережена, бо попри відставку уряду Р. Фіцо (березень 2018 р.), право на формування уряду збереглося за партією Smer-SD.

Список використаних джерел до розділу 3.

1. Брунцлік, М., Кубат, М. (2018). Чеський парламентський режим після 1989 р.: витоки, розвиток і завдання. In Д. Шевчук, В. Лебедюк (Eds.), *Демократичний транзит у країнах Вишеградської групи й Україні: вибрані аспекти* (pp. 84-96). Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія».
2. Дулеба, О., Білчік, В. (2013). Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. In Г. Перепелиця (Ed.), *Вплив європейської інтеграції на посткомуністичний перехід Словаччини* (pp. 224-233). Київ: Стилос.
3. Зеленько, Г. (2007). Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 10, 86-100.
4. Зеленько, Г. (2007). *Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України)*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
5. Кабанцева, І. А. (2018). «Третій сектор» Чехії як актор антикорупційної протидії. *Політичне життя*, 3, 21-26.
6. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету*

імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, 23, 51-56.

7. Кірілі, П. (2013). Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. In Г. Перепелиця (Ed.), *Модель посткомуністичної трансформації Чеської Республіки* (pp. 16-30). Київ: Стилос.

8. Коваль, А. (2017). Російський гібридний вплив у Словаччині. In Збірка доповідей конференції *Російський гібридний вплив на країни Заходу* (pp. 41-46). Київ: Центр оборонних реформ, інформаційна агенція «GuildHall».

9. Коваль, Н., Зайцев, Б. (2018). *«Захоплена держава» Словаччина*. Available from https://dt.ua/international/zahoplana-derzhava-slovachchina-272293_.html

10. Месежніков, Г. (2013). Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. In Г. Перепелиця (Ed.), *Посткомуністичні трансформації у Словаччині* (pp. 31-46). Київ: Стилос.

11. Месежніков, Г. (2013). Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. In Г. Перепелиця (Ed.), *Авторитаризм і демократія в посткомуністичній трансформації: Словаччина* (pp. 70-88). Київ: Стилос.

12. Пендзівол, А. Сааков, В. (2018). *Загроза для свободи ЗМІ в Чехії: олігархи посилюють контроль*. Available from <https://p.dw.com/p/2x6rT>

13. Приходько, В. П. (2002). Трансформація масових громадянських рухів у Чехії та Словаччині в 1990–1991 рр.: порівняльний аналіз партійно-політичної структуризації. *Carpatica – Карпатика*, 16, 283-293.

14. Ріхачкова, В., Кріж, В. (2015). Чеська Республіка: прозорість політичних інституцій та роль європейських інтеграційних процесів у підвищенні їх відкритості. In *Шлях до ЄС Вишеградських країн: уроки для України* (pp. 22-37). Київ: Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва».

15. Стойко, О. М. (2006). *Особливості реформування політико-владних відносин у перехідних суспільствах (на прикладі країн Вишеградської групи)*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
16. Ткаченко, І. В. (2015). *Громадський сектор у Словаччині: досвід суспільної модернізації*. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 441-448). Київ: Фенікс.
17. Угрин, Л. «Русский мір». In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (p. 345). Львів: Новий Світ-2000.
18. Ферзек, К. (2018). *Як вбивство журналіста спричинило у Словаччині політичну кризу*. Available from <http://p.dw.com/p/2tllK>
19. Agh, A. (2010). Post-Accession Crisis in the New Member States: Progressing or Backsliding in the EU? *Studies of Transition States and Societies*, 2 (1), 74-95.
20. Auer, S. (2004). *Liberal Nationalism in Central Europe*. Abingdon: Routledge.
21. Babiš, A. (2017). *O čem sním, když náhodou spím*. Prague: ANO.
22. Baboš, P., Világi, A., Oravcová, V. (2016). *Spoločenské problémy a politické (ne)riešenia: Voľby 2016*. Bratislava: Univerzita Komenského.
23. Barnes, S., Janos, S., Klingeman, H.-D. (Eds.) (1998). *The Postcommunist Citizen*. Budapest: Erasmus Foundation and IPS.
24. Beissinger, M. R., Sasse, G. (2014). An End to „Patience”? The Great Recession and Economic Protest in Eastern Europe. In N. Bermeo, L. M. Bartel (Eds.), *Mass Politics in Tough Times*. Oxford: Oxford University Press.
25. Bermeo, N. (2016). On democratic backsliding. *Journal of Democracy*, 27 (1), 5-19.
26. Brunclík, M., Kubát, M. (2016). The Czech Parliamentary Regime After 1989, *Acta Politologica*, 2, 5-29.

27. Brusis, M. (2016). Democracies Adrift: How the European Crises Affect East-Central Europe. *Problems of Post-Communism*, 63 (5-6), 263-276.
28. Bustikova, L., Guasti, P. (2017). The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe? *Politics and Governance*, 5 (4), 166-176.
29. Bustikova, L., Guasti, P. (2018). *The State as a Firm: Understanding the Autocratic Roots of Technocratic Populism*. Unpublished paper.
30. Císař, O. (2017). *Czech Republic: From Post-Communist Idealism to Economic Populism*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
31. Císař, O., Navrátil, J. (2015). At the Ballot Boxes or in the Streets and Factories: Economic Contention in the Visegrad Group. In M. Giugni, M. Grasso (Eds.), *Austerity and Protest: Popular Contention in Times of Economic Crisis*. Aldershot: Ashgate Publishing.
32. Císař, O., Vráblíková, K. (2016). At the Parliament or in the Streets? Issue Composition of Contentious Politics in the Visegrad Countries. *Conference Paper*.
33. Dawson, J., Hanley, S. (2016). The fading mirage of the „liberal consensus”: What's Wrong With East-Central Europe? *Journal of Democracy*, 27 (1), 20-34.
34. *Democracy for All? V-Dem Annual Democracy Report 2018* (2018). V-Dem Institute, Department of Political Science University of Gothenburg.
35. Dömeová, A., Bariak, L. ml. (2016). *Vláda ešte pritvrdila postoj k utečencom. Nechce, aby u nás vznikli ucelené islamské komunity*. Available from <https://www.aktuality.sk/clanok/311448/vlada-este-pritvrdila-postoj-k-utecencom-nechce-aby-u-nas-vznikli-ucelene-islamske-komunity/>
36. Dostal, V. (2018). An illiberal drift in the Czech Republic? Risk of a „so far so good” approach. In E. Zgut (Ed.), *Illiberalism in the V4: pressure points and bright spots* (pp. 44-50). Political Capital and Friedrich Naumann Stiftung.

37. Dubéci, M. (2017). *Slovakia: Migration trends and political dynamics*. Bratislava: Globsec Policy Institute. Available from https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2017/08/slovakia_background_paper_on_migration_may_2016_0.pdf
38. Dvořáková, V. (2012). *Rozkládání státu*. Prague: Universum.
39. Greskovits, B. (2015). Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Policy*, 6 (S1), 28-37.
40. Grzymala-Busse, A. (2008). Beyond Clientelism Incumbent State Capture and State Formation. *Comparative Political Studies*, 41 (4-5), 638-673.
41. Grzymala-Busse, A. (2017). Populism and the Erosion of Democracy in Poland and in Hungary. Paper presented at the conference „Global populisms: A threat to democracy?” *Stanford University*, 3, November.
42. Guasti, P., Mansfeldová, Z. (Eds.) (2018). *Democracy Under Stress*. Changing Perspectives on Democracy, Governance and Their Measurement. Prague: Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences.
43. Gyárfášová, O., Mesežnikov, G. (2015). Slovakia's response to the Russian-Ukrainian conflict: Domestic socio-political aspects, parties' stances, public opinion. In J. Kucharczyk, G. Mesežnikov (Eds.), *Diverging Voices, Converging Policies: The Visegrad States' Reactions to the Russia-Ukraine Conflict*. Warsaw: Heinrich-Böll-Stiftung.
44. Hajdu, D., Klingová, K., Milo, D. (2018). *GLOBSEC Trends 2018 Central Europe: One Region, Different Perspectives*. Available from <https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2018/05/GLOBSEC-Trends-2018.pdf>
45. Hanley, S. L., Vachudova, M. A. (2018). Understanding the illiberal turn: democratic backsliding in the Czech Republic. *East European Politics*, 34 (3), 276-296.
46. Hanley, S., Sikk, A. (2016). Economy, Corruption or Floating Voters? Explaining the breakthroughs of Anti-Establishment Reform Parties in Eastern Europe. *Party Politics*, 22 (4), 522-533.

47. Haughton, T., Deegan-Krause, K. (2015). Hurricane Season: Systems of Instability in Central and East European Party Politics. *East European Politics and Societies*, 29 (1), 61-80.
48. Havlík, V. (2015). The Rise of Party Populism in the Czech Republic. In H. Kriesi, T. S. Pappas (Eds.), *European Populism in the Shadow of the Great Recession* (pp. 199-216). Colchester: ECPR Press.
49. Havlík, V., Hloušek, V. (2014). Dr Jekyll and Mr Hyde: the Story of the Populist Public Affairs Party in the Czech Republic. *Perspectives on European Politics and Society*, 15 (4), 552-570.
50. Havlík, V., Kopeček, L. (2008). Krize vládnutí v České republice. Analýza působení volebního a stranického systému a návrhy možných řešení. *Politologický Časopis*, 15 (3), 183-205.
51. Havlík, V., Voda, P. (2018). Cleavages, Protest or Voting for Hope? The Rise of Centrist Populist Parties in the Czech Republic. *Swiss Political Science Review*, 24 (2), 161-186.
52. Heydemann, G., Vodička, K. (2013). *Vom Ostblock zur EU: Systemtransformationen 1990–2012 im Vergleich*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
53. Innes, A. (2014). The Political Economy of State Capture in Central Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52 (1), 88-104.
54. Innes, A. (2016). Corporate State Capture in Open Societies: The Emergence of Corporate Brokerage Party Systems. *East European Politics and Societies*, 30 (3), 594-620.
55. *Jan Kuciak murder: Slovak PM offers €1m reward in appeal* (2018). Available from <https://www.bbc.com/news/world-europe-43220275>
56. Klíma, M. (2015). *Od totality k defektní demokracii: privatizace a kolonizace politických stran netransparentním byznysem*. Prague: SLON.

57. Klingemann, H. D., Fuchs, D., Zielonka, J. (Eds.) (2006). *Democracy and political culture in Eastern Europe*. Routledge.
58. Macek, L. (2017). The Czech general elections: and now three „illiberal” Eurosceptic governments in Central Europe? *Fondation Robert Schuman. European Issue*, 448.
59. Mair, P. (2002). Populist Democracy vs Party Democracy. In Y. Meny (Ed.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 81-98). Houndhills: Palgrave Macmillan.
60. Malová, D. (2017). *Transformation Experiences in Slovakia. Governing Uncertainty*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
61. Mansfeldová, Z. (2013). The Czech Republic. In S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause, T. Knutsen (Eds.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe* (3rd ed.) (pp. 217-254). Cheltenham, Northhampton: Edward Elgar.
62. Mansfeldová, Z., Rakušanová Guasti, P. (2010). *The Quality of Democracy in the Czech Republic. RECON Online Working Paper 2010/14, August 2010*. Oslo: Arena.
63. Mesežnikov, G. (2018). Illiberal tendencies in Slovakia: proponents and opponents. In E. Zgut (Ed.), *Illiberalism in the V4: pressure points and bright spots* (pp. 37-43). Political Capital and Friedrich Naumann Stiftung.
64. Mesežnikov, G., Gyárfášová, O. (2018). Explaining Eastern Europe: Slovakia's Conflicting Camps. *Journal of Democracy*, 29 (3), 78-90.
65. Mikušovič, D. (2016). *Prieskum: Proruské naladenie Slovákov je mýtus, no klesá aj podpora EÚ*. Available from <https://dennikn.sk/439321/prieskum-proruske-naladenie-slovakov-mytus-no-klesa-aj-podpora-eu/>
66. *Naše hodnoty 2017: Prvá prezentácia zistení Výskumu európskych hodnôt – EVS 2017 Slovensko*. Available from http://www.sociologia.sav.sk/cms/uploaded/2786_attach_EVS_2017_SR_TK_SU_SAV_181217.pdf
67. Okamura, T. (2017). *NE islamu, NE teroristům*. Available from <http://www.tomio.cz/aktuality/ne-islamu-ne-teroristum/>

68. Pappas, T. S. (2014). Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Government and Opposition*, 49 (1), 1-23.
69. Patočka, J. (7 Dec. 2017). The best result from the Czech elections would be chaos. *The Guardian*.
70. Pehe, J. (2018). Explaining Eastern Europe: Czech Democracy Under Pressure. *Journal of Democracy*, 29 (3), 65-77.
71. Rezolúcia EP o nevyhnutnosti rešpektovať ľudské práva a demokraciu na Slovensku (1995). *Národná obroda*, 11.
72. *Risk of political abuse of media in the Czech Republic: – extracts from the debate* (2017). Available from <http://ec.europa.eu/avservices/video/player.cfm?ref=I139223&sitelang=EN>
73. Roberts, A. (2017). Czech Democracy in the Eyes of Czech Political Scientists. *East European Politics*, 33 (4), 562-572.
74. Rohac, D. (2017). *No, the Czech Republic has not turned into an illiberal democracy*. Available from <https://www.aei.org/publication/no-the-czech-republic-has-not-turned-into-an-illiberal-democracy/>
75. Rohac, D. (2018). *Czech Republic and Slovakia flirt with authoritarianism*. Available from <https://www.aei.org/publication/czech-republic-and-slovakia-flirt-with-authoritarianism/>
76. Rovny, J., Edwards, E. (2012). Struggle over Dimensionality: Party Competition in Western and Eastern Europe. *East European Politics and Societies*, 26 (1), 56-74.
77. Rupnik, J. (2007). Is Central-Eastern Europe Backsliding? From Democracy Fatigue to Populist Backlash. *Journal of Democracy*, 18 (4), 17-25.
78. Shekhovtsov, A. (2016). *Is Transition Reversible? The Case of Central Europe*. Legatum Foundation. Available from <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs>

default-source/publications/is-transiting-reversible-the-case-of-central-europe-january-2016.pdf?sfvrsn=8

79. *Special Eurobarometer № 470. Corruption* (2017). Available from ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2176

80. Šuplata, M. (2016). *Geopolitical confusion in Central Europe*. Central European Policy Institute. Available from <http://www.irsec-hub.org/articles/71>

81. Szomolány, S., Gál, Z. (2016). Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites. In J. Pakulski (Ed.), *The Visegrad Countries in Crisis* (pp. 67-86). Warsaw: Collegium Civitas.

82. Tait, R. (17 Jan. 2018). Czech government resigns as PM fights corruption allegations. *The Guardian*.

83. Tait, R. (22 Oct. 2017). Trump-style billionaire populist on brink of power in Czech Republic. *The Guardian*.

84. Vachudova, M. A. (2015). External Actors and Regime Change: How Post-Communism Transformed Comparative Politics. *East European Politics and Societies*, 29 (2), 519-530.

85. Vachudova, M. A., Hanley, S. (2017). Backsliding by the backdoor? Hollow political competition and the concentration of power in Post-communist Europe. *Paper prepared for presentation at the 24th International Conference of Europeanists*, Glasgow, 12-14 July 2017.

86. Velšic, M. (2017). *Mladí ľudia a riziká extrémizmu. Výskumná štúdia*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

87. Vít, M. (2016). Central Europe and the rise of nationalism: the case of the Czech Republic. In P. Morillas (Ed.), *Illiberal democracies in the EU: The Visegrad Group and the risk of disintegration* (pp. 67-74). Barcelona: CIDOB edicions.

РОЗДІЛ 4

ДЕМОКРАТИЧНА ДЕКОНСОЛІДАЦІЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ОСТАННІХ РОЗШИРЕНЬ ЄС: КЕЙСИ РУМУНІЇ, БОЛГАРІЇ ТА ХОРВАТІЇ

4.1. Симптоми демократичної деконсолідації Румунії.

Для аналізу нинішньої крихкості румунської демократії важливе значення має історичне підґрунтя, на якому відбувалося її зародження. В період соціалізму саме Румунія мала найбільш замкнуту й авторитарну політичну систему в межах ЦСЄ [71, с. 801]. За порівнянням англійського історика Т. Г. Еша, в Польщі крах тоталітарної системи тривав 10 років, в Угорщині – 10 місяців, у НДР – 10 тижнів, у Чехословаччині – 10 днів, а в Румунії – 10 годин [19, с. 44]. Але цих 10 годин були жорстокими, кровопролитними⁴⁰, що й відрізняє румунську революцію 1989 року від мирних («оксамитових») революцій в інших країнах ЦСЄ. «Румунія, яка була в глухій ізоляції від сусідніх держав і завдяки тоталітарному режиму до грудня 1989 року не знала про революції в ЦСЄ, вийшла на шлях змін через реалізацію владних планів її другого ешелону, частини військових і силовиків» [2, с. 94].

Отже, на відміну від більшості країн ЦСЄ, демонтаж соціалізму та перехід до демократії взяла на себе ліва політична сила – ідеологічної альтернативи, здатної вирішити завдання трансформації суспільства та держави, в Румунії на той час не було. Революція проходила за умов практичної відсутності громадянського суспільства. «Через переслідування режимом Н. Чаушеску творчої еліти, не сформувався критичний прошарок соціуму, з якого вирости, наприклад, «Хартія-77»

⁴⁰ Тоді загинуло понад 1100 людей і понад 3300 отримали поранення в результаті збройних зіткнень у Бухаресті, Тимішоарі та інших румунських містах після втечі диктатора Н. Чаушеску з Бухареста.

у Чехословаччині, рух світських католиків і колишніх комуністів-інтелектуалів Польщі» [63, с. 195]. Відносно прогресивна частина комуністичної номенклатури визначила завданням ліквідувати деспотичний режим Н. Чаушеску [26, с. 347]; відтак подальший розвиток країни номенклатурними реформаторами планувався за аналогією з радянською перебудовою [2, с. 94]. Такі процеси зумовили «безліч протиріч у суспільстві, гостру політичну боротьбу, яка згодом часто набувала форм відкритої конфронтації і спроб вирішення політичних суперечностей з опонентами силовими методами» [2, с. 94].

Народне повстання проти режиму Н. Чаушеску не спричинило одразу радикальної трансформації політичної системи, позаяк комуністи залишилися при владі. Наприклад, у 1989–1996 роках глава держави – колишній комуніст Й. Ілієску – неодноразово використовував проти опозиції авторитарні методи (прикладом може слугувати т. зв. Мінеріада 1990 року⁴¹). Як і в Словаччині, де орієнтований на реформи М. Дзурінда замінив лівого авторитарного В. Мечіяра на посаді прем'єр-міністра (1998 р.), реформатор Е. Константінеску замінив Й. Ілієску на посаді глави держави (1996 р.), але і його правління призвело до втрати довіри до демократичних політичних сил через корумпованість.

А. Спенджарова та М. А. Вахудова розглядають внутрішні умови в Румунії на момент початку демократизації як менш сприятливі, ніж у сусідніх державах, але до 2000 року, на їх думку, все ж було досягнуто певного прогресу [85, с. 40]. Загалом проблеми Румунії були типовими для посткомуністичних країн: державу поглинув великий бізнес, виборці мали низьку громадянську компетенцію та інтерес до політики. Особливою проблемою була системна корупція, недостатня протидія якій визначалася як головна претензія ЄС в частині можливого прийняття Румунії до

⁴¹ У 2017 р. Й. Ілієску звинуватили в злочинах проти людяності, позаяк під час масових акцій протесту румунських шахтарів влітку 1990 р. влада дозволила румунській армії застосувати зброю при придушенні протестів. Тоді в результаті насильницьких дій 4 протестувальники загинули, а понад 1400 – були травмовані.

складу ЄС. До 2002 року показники корумпованості Румунії незмінно погіршувалися; потім відбувся незначний прогрес – прийнято нове антикорупційне законодавство, антикорупційна стратегія, але тогочасні зміни не змінили ситуацію докорінно. З постаттю прем'єр-міністра А. Нестасе (2000–2004) можна пов'язати певні демократичні перетворення, адже Румунія приєдналася до НАТО (2004 р.) і досягла прогресу в перемовинах з ЄС. Але значення цих реформ знівельовується звинуваченнями экс-прем'єра та членів його сім'ї в корупції.

Дослідники режимних трансформацій у країнах ЦСЄ неодноразово підкреслювали, що саме розуміння переваг можливого членства в ЄС пришвидшувало внутрішні інституційні реформи [46; 52; 55; 80; 92]. «Саме довкола ідеї членства Румунії в ЄС, подолання перешкод євроінтеграції почали відбуватися демократичні перетворення» [63, с. 195], при цьому сприяв сильний міжнародний тиск на країну. Такі реформи пов'язуємо найперше з постаттю президента Т. Бесеску (2004–2014). Він заклав основи конституційного дизайну, що зробило державні установи менш вразливими до авторитарних загроз; було створено структури, спрямовані на забезпечення верховенства права, зокрема Національна антикорупційна дирекція [82, с. 18]. Проте реформаторський курс Т. Бесеску наштовхувався на внутрішню опозицію, найперше в період урядування В. Понти. Останній чинив тиск на Конституційний суд Румунії для усунення президента від влади, звинувачуючи його в «перевищенні владних повноважень» та «авторитарному ухилі». Наслідком багатьох інституційних та інших проблем стало те, що Румунія змогла приєднатися до ЄС лише у 2007 році, хоча процес її інтеграції розпочався одночасно з тими країнами, які були прийняті до ЄС у 2004 році.

Після прийняття до ЄС реформи в Румунії сповільнилися, що найперше проявилось в питаннях судочинства та корупції. Від 2007 року політична воля до проведення внутрішньої інституційної реформи була непослідовною [85, с. 51]. Частішають оцінки Румунії як новітньої автократії, в якій лідери перетворюють

демократичні механізми на інструменти антидемократичного контролю. Демократичне «нездужання» Румунії пов'язують найперше з корупцією керівного класу.

Румунію характеризують як державу з посередньою якістю посткомуністичного переходу. Політологи критичні в оцінках рівня румунської демократії, наприклад:

– румунська дослідниця Л.-Є. Сібінеску характеризує Румунію як неліберальну делегативну демократію [83, с. 141]. Демократичну деконсолідацію країни дослідниця пов'язує з: заходами жорсткої економії, запровадженими від початку глобальної фінансової кризи; неспроможністю румунської економіки відновитися до докризового рівня; відсутністю структурних реформ; зниженням довіри до урядів, які неодноразово надавали пріоритет політичним інтересам, а не ефективним для держави рішенням [83, с. 156];

– американський учений В. Ганєв у характеристиці тогочасної політичної еліти Румунії застосовує авторський конструкт – «концепція хуліганства після вступу» (the concept of post-accession hooliganism) [48, с. 27]. Мова про неочікувану співвідносно зобов'язань, покладених членством у ЄС, модель поведінки політичної еліти, яка призвела до загострення корупції (в той час як очікувалося її невідступне зниження), загрози непорушності принципу верховенства права тощо;

– українська політолог В. Бурдяк робить висновок, що й після здобуття членства в НАТО та ЄС, «у Румунії ще наявні ознаки тоталітаризму, хоч значно ослаблені» [2, с. 102]; існує напівконсолідована демократія, яка поєднує авторитарні, тоталітарні, демократичні складові [2, с. 87].

Наведені критичні оцінки дослідників відповідні останнім міжнародним замірам рівня демократії в Румунії, зокрема:

– за оцінками 2018 року Freedom House [90], Румунія віднесена до напівконсолідованих демократій (Semi-consolidated Democracy). У порівнянні з

попереднім звітом (2017 р.) зафіксовано погіршення рівня демократичного прогресу. Попри активізацію громадського сектора, відзначено тривожний підйом неліберального дискурсу. Вищі політики з керівної коаліції, а також пов'язані з ними медіа, все частіше вдаються до ксенофобської та антизахідної риторики; наявні проблеми взаємин між лідерами керівної партії PSD та іноземними інвесторами, громадсько-політичними діячами. У парламенті існує широка підтримка антиліберальної політики;

– за індексом 2018 року Economist Intelligence Unit⁴² Румунія від часу вступу до ЄС має найнижчий індекс демократії серед країн ЄС⁴³. Країна зайняла 66-е місце у світовому рейтингу рівня розвитку демократії (2007 р. – 64-е, 2015 – 59-е, 2007 – 56-е місце). Погіршення оцінки рівня громадянських свобод в Румунії за останній рік зумовлене посяганням влади на незалежність судової системи та суперечливим звільненням очільниці Національного антикорупційного директорату Л. Кевеші;

– звіт «Розмаїття демократії» (V-Dem) 2018 року [44] демонструє сильну деградацію демократії в Румунії за 2016–2018 роки. Найперше звертається увага на посягання уряду на верховенство права й особисті свободи.

Політичні процеси, особливо останніх трьох років, актуалізували питання, поставлене румунським дослідником К. Кречуном: чи приєднається Румунія до націоналістичного, консервативного та євроскептичного східного блоку, чи збереже свою проєвропейську перспективу? На його думку, в випадку Румунії формально демократичний ландшафт приховує тривожні ознаки прихованих антидемократичних настроїв та інституційних механізмів [33].

⁴² Цей індекс базується на п'яти важливих в контексті аналізу неліберальної демократії індикаторах: виборчий процес і плюралізм, функціонування уряду, участь в політичному житті, демократична політична культура і громадські свободи. В результаті аналізу країни класифікуються на «повні демократії», «недосконалі (неповні) демократії», «гібридні режими» та «авторитарні режими». Румунія власне визначена як «недосконала демократія».

⁴³ Див.: <http://country.eiu.com/romania>

Відтак бачимо, що членство Румунії в ЄС, НАТО та інших інституціях не стало (як і у випадку багатьох країн ЦСЄ) гарантією поступального утвердження засад саме ліберальної демократії. Проаналізуємо основні проблеми румунської політики, які увиразнюють дефекти місцевої демократії та засвідчують тенденцію до її деконсолідації. Звернемо увагу, найперше, на: проблеми свободи слова, тиск держави на громадянське суспільство, застосування сили до учасників мирних протестів, тиск на главу держави та Конституційний суд, значну роль неформальних деструктивних інститутів (зокрема, політичної корупції, політичного клієнтизму та ін.) тощо.

У політологічному дискурсі відсутня однастайність щодо визначення часу, від коли почала наростати демократична деконсолідація Румунії:

– наростання крихкості румунської демократії пов'язують з результатами виборів 2000 року [50, с. 2]. Тоді Румунія стала першою країною ЦСЄ, в якій радикальна права партія «Велика Румунія» досягла значного електорального успіху. «Пік успішності партії припав на 2000–2004 та 2004–2008 роки, коли вона отримала підтримку відповідно 19,5 % та 13,0 % голосів виборців» [15, с. 135]. Голосування за таку радикальну політичну силу стало певною мірою протестом проти неефективного політичного істеблішменту, поточної економічної політики та нестабільності. Втім, до цієї партії через її радикалізм було вдало застосовано тактику «санітарного кордону» [15, с. 135]: вона виключалась із переговорів про формування урядових кабінетів, а відтак поступово знизилася підтримка цього радикального актора політики: у 2008 році – до 3,2 %, а у 2012 – до 1,3 %;

– стартову точку пов'язують і з результатами парламентських виборів 2012 року, коли зміцнились позиції соціал-демократів (коаліція «Соціал-ліберальний союз» у складі соціал-демократів (PSD), націонал-лібералів (PNL) та консерваторів (PC)). Ця коаліція зайняла опозиційну позицію щодо глави держави та

Демократичної ліберальної партії, яка на виборах 2012 року набрала найбільше голосів;

– позаяк деструктивна неформальна інституціалізація посилилася, а дефекти демократії стали вираженішими у період після 2016 року, то ми висловлюємо гіпотезу про узалежненість темпів деконсолідації румунської демократії від результатів тогорічних парламентських виборів. Було утворено правлячу коаліцію PSD – ALDE⁴⁴. Партія PSD істотно змінила свої позиції: 46,09 % голосів до Сенату та 45,9 % до Палати депутатів⁴⁵. Союзник PSD ALDE набрав 6,07 % у Сенат і 5,64 % до Палати депутатів.

Зокрема, останню зі згаданих позицій підтримує й С. Герасимчук, який початком ескалації нестабільності Румунії визначає саме вибори 2016 року, за результатами яких перемогли соціал-демократи [6]. Саме в ході цієї виборчої кампанії PSD інтенсивно експлуатувала наративи, схожі до тих, які просувалися в Угорщині та Польщі. Розвивалися теорії змови, наприклад, прем'єр-міністра⁴⁶ Д. Чолоша звинувачували в «керованості з Брюсселя» та зв'язки із Дж. Соросом – «уособленням вселенського зла». На хвилі різноманітних маніпуляцій з електоратом партія PSD здобула перемогу, а лідер партії Л. Драгня озвучив намір очолити виконавчу владу. Хоч формальні підстави для цього були, але умовне покарання за корупційні злочини перешкоджало його прем'єрству. Тому Л. Драгня сприяв призначенню С. Гріндяну, який мав стати «керованим» прем'єром. Водночас була розгорнута кампанія з відновлення репутації Л. Драгня шляхом внесення

⁴⁴ Керівна коаліція PSD – ALDE утворена двома провідними румунськими політичними партіями: PSD (рум. Partidul Social Democrat, Соціал-демократична партія) та ALDE (рум. Alianța Liberalilor și Democraților, Альянс лібералів і демократів). Основну протидію цій коаліції становить PNL (рум. Partidul Național Liberal, Національна ліберальна партія), яка підтримує продемократичного президента Румунії К. Йоганніса.

⁴⁵ Румунія є однією з небагатьох країн ЄС, де антиглобалістські, євроскептичні партії ще не досягли значних успіхів. Можливо, саме через міцність румунських соціал-демократів в країні не набули поширення різноманітні націоналістичні, популістські нові рухи.

⁴⁶ Очолював уряд у період 17.11.2015 –14.01.2017 рр.

законодавчих змін та подальшого амністування певних категорій звинувачених у корупції. Це уможливило б призначення лідера PSD на посаду прем'єр-міністра. Під тиском громадськості та міжнародних інституцій, уряд відмовився від просування нововведень⁴⁷, але відтак коаліція відправила С. Гріндяну в відставку. Формально причиною цього слугували повільні темпи впровадження реформ, але фактичною причиною була недостатня лояльність прем'єр-міністра своєму політичному патрону. Наступний прем'єр-міністр, М. Тудосе, також не виправдав сподівань Л. Драгня щодо виконань вказівок партійного керівництва⁴⁸, а в цей час керівна партія PSD перенесла дебати щодо антикорупційного законодавства в парламент і в грудні 2017 року домоглася ухвалення низки суперечних законодавчих ініціатив з проблематики корупції.

Наведені факти слугують аргументами щодо значної ролі неформальних деструктивних інститутів в румунській політиці. Л. Драгню дедалі частіше порівнюють із Я. Качинським, позаяк обидва, не будучи прем'єр-міністрами, а лише лідерами партій, фактично неформально керують країнами. Західні ж медіа дедалі частіше зневажливо характеризують Л. Драгню – «чергова неліберальна мігрень» [72]. Л. Драгня, не маючи наразі змоги обійняти посаду прем'єр-міністра, фактично неофіційно формує урядову політику з крісла спікера нижньої палати румунського парламенту. Коли 29.01.2018 р. В. Денчіле була призначена на посаду прем'єр-міністра, то в політологічному дискурсі одразу розглянули сценарій, за яким румунські соціал-демократи та зокрема Л. Драгня за орієнтир використали польську модель «Б. Шидло – Я. Коморовський». Завдяки лояльності нинішнього прем'єр-міністра В. Денчіле (на відміну від двох попередніх недостатньо керованих очільників уряду – С. Гріндяну та М. Тудосе) Л. Драгня від січня 2018 року фактично

⁴⁷ Їх ми проаналізуємо нижче.

⁴⁸ Політична турбулентність Румунії та її специфіка полягає не лише в частих змінах урядів, а й в тому що керівна партійна коаліція PSD – ALDE змінює прем'єр-міністрів зі своєї ж ініціативи, без жодної участі опозиції.

отримав повний, хоч і неформальний, контроль над урядом. Примітно, що новий (від січня 2018 року) румунський уряд скомпонований зокрема й з чиновників, доброчесність яких викликала питання громадськості: Л. Драгня неформально «допомагає» утриматися на посадах тим урядовцям, репутація яких підірвана.

Упродовж останніх років громадсько-політична активність румунів сильно зросла як за посередництва НУО, так і завдяки громадянам, не залученим до НУО, але активізованим проблемами корупції та непрозорого управління. Водночас в країні з ініціативи влади, керівної партії та неліберального сегмента громадянського суспільства проти тих НУО, які найперше працюють у сфері антикорупції та прав людини, розгорнені інформаційні кампанії. Вони спрямовані на утвердження в громадській думці того, що НУО нібито привласнюють державні кошти, є таємними агентами іноземних спонсорів, а відтак – це руйнівні інструменти «експлуатації та пригнічення румунів» [42]. У дискурсі чиновників, найперше прихильних до PSD, НУО часто постають як вороги державності та підбурювачі до державного перевороту.

Від січня 2017 року, відколи почалися хвилі протестів румунів, погіршується сприятливе для функціонування демократичного громадянського суспільства середовище. На думку А. Попа, румунське громадянське суспільство систематично підривається трьома аспектами: свободою діяти, здатністю фінансово підтримувати себе, атаками на його імідж [73]. Робляться спроби обмежити права акторів громадянського суспільства (на взірець тих, які впроваджені в Угорщині). Позаяк партія влади розцінює окремі НУО як «іноземних агентів» [73], то зініціюються бюрократичні обмеження щодо громадянського суспільства. Провладний політичний дискурс наповнився твердженнями про існування т. зв. «мережі Сороса». Влада ініціювала запровадження дискримінаційних для «третього сектора» правових норм, зокрема були зроблені три спроби деструктивно змінити законодавство, що регулює діяльність румунських НУО:

1) законодавча ініціатива соціал-демократа Л. Плесоюну (The «Plesoianu Proposal», Governmental Decree 26/2000) передбачала: вимогу під загрозою санкцій (розпуску) двічі на рік в офіційному бюлетені оприлюднювати детальну інформацію про донорів; заборону НУО критикувати політичні партії або кандидатів на виборах тощо. Така ініціатива вже була прийнята однією палатою парламенту Румунії та очікує на дискусію у другій палаті, але це викликало сильну критику румунських НУО;

2) репресивна щодо НУО ініціатива Міністерства громадських консультацій та соціального діалогу передбачала зобов'язати НУО повідомляти про свої джерела доходів (а про доходи понад 1000 євро повідомляти Міністерству юстиції, а не в офіційному віснику). Однак ця ініціатива не була затверджена через урядові ротації, втім зберігається загроза її подальшої актуалізації в парламенті:

3) на початку 2018 року зроблено спробу узаконити норми щодо обов'язковості оприлюднення інформації про спонсорів НУО та розмір наданої їм підтримки під загрозою штрафу та подальшого розпуску НУО.

Довший час румунське громадянське суспільство було маргінальним – не в останню чергу результат спадщини державного соціалізму [28; 56]. Широкі народні маси не виявляли ініціативи, не тиснули з вимогами на владу – такі дії виходили лише від нечисельних, але доволі потужних НУО, підтримуваних Заходом [8, с. 35].

Антиурядові протести почастишали від 2012 року (виступи проти урядових заходів жорсткої економії), а їх особливе піднесення припало на 2017–2018 роки. Це було спровоковано ініціативами уряду С. Гріндяну невинуватити антикорупційне законодавство, що уможливило б амністію та декриміналізацію злочинів посадовців, засуджених за корупцію. Проти тих, хто завдав збитків державі на суму менш як 200 тис. леїв (47,8 тис. євро), передбачалося не відкривати кримінальні справи, а термін покарання за складніші корупційні злочини скоротився б зі 7 до 3 років [8, с. 35]. Уряд передбачав амністувати засуджених за корупцію на

терміни менш як 5 років (це близько 2,5 тис. осіб). Такі законодавчі нововведення повернули б до влади кілька десятків соціал-демократів, які перебували під слідством за політичну та інші види корупції. Відтак, перемігши наприкінці 2016 року на парламентських виборах, соціал-демократи через уряд ініціювали зміни до антикорупційного законодавства в інтересах однопартійців [11, с. 196]. Введення в дію згаданої урядової законодавчої ініціативи допомогло б уникнути відповідальності за корупцію найперше голові партії PSD Л. Драгні⁴⁹, а відтак він міг би претендувати на посаду прем'єр-міністра. Тільки завдяки зусиллям румунського громадянського суспільства ця урядова постанова була скасована.

Попри скасування під тиском громадянського суспільства згаданої постанови, 23.08.2017 р. уряд озвучив намір наступних неліберальних реформ, які були громадськістю схарактеризовані як наступ на правову державу та спричинили наступну хвилю протестів проти підпорядкування органів правосуддя румунським політикам. Зокрема партія влади ініціювала: 1) ліквідацію політичної незалежності спеціального антикорупційного органу в судовій сфері – Судової інспекції; 2) звуження повноважень президента держави (ймовірно тому, що К. Йоханніс підтримує опозиційні політичні сили) з їх передачею міністру юстиції. Відзначимо, що президент К. Йоханніс особисто неодноразово доєднувався до протестувальників, тим самим протиставляючи себе уряду.

У січні – лютому 2018 року протести проти політики румунського уряду та суперечливої реформи правосуддя були продовжені. Причиною було прийняття 20.12.2017 р. актів, які ускладнили б притягнення антикорупційними органами до відповідальності високопосадовців. Ця хвиля протестів була зупинена завдяки

⁴⁹ Л. Драгня має судимість (умовне засудження у 2016 р.) за спотворення результатів голосування референдуму 2012 р. щодо імпічменту президенту Т. Бесеску. Це не дозволяє голові PSD очолити уряд.

визнанню Конституційним судом неконституційними частини положень реформи сфери юстиції Румунії.

У червні – серпні 2018 роки відбулися протести проти нових поправок до кримінального кодексу, схвалених парламентом для пом'якшення антикорупційного законодавства в інтересах провладних соціал-демократів. Низка процесуальних нововведень була прийнята вслід за винесенням вироку лідеру соціал-демократів Л. Драгні з метою його амністування. Законодавчі зміни невідкладно спричинили чергову активізацію громадянського суспільства під гаслами «Руки геть від кримінального законодавства!», «Ми не хочемо, щоб нами керували злодії!», «Ми не здаємося!» та ін. В ході мирного протесту в Бухаресті 10 серпня 2018 року до протестувальників протиправно була застосована сила: сльозогінний газ, водомети, гумові кийки тощо. 455 осіб постраждали в сутичках з поліцією в урядовому кварталі [59]. Цим було порушено права учасників мирного антиурядового протесту (за різними даними – від 50 до майже 100 тисяч осіб). Це перший випадок, коли за півтора року перманентних протестів до румунів було застосовано силу. За оцінкою румунського політолога М. Стана, розгін протесту показав усю крихкість здобутків румунської демократії та існування намірів перетворити Румунію на новітню неофеодальну вотчину кількох осіб [87, с. 14].

Показово, що румунський уряд виправдовує факти насилля нібито запобіганням державному перевороту, а в поясненнях міжнародним інституціям мінімізує факти насилля до протестувальників. З позиції уряду цей протест оцінений як спроба протестувальників повалити уряд: на це прем'єр-міністр В. Данілья вказала у листі президенту Європейської комісії Ж.-К. Юнкеру [79]. Міністр внутрішніх справ Румунії К. Дан не подала у відставку після подій 10 серпня 2018 року попри заклик президента Румунії К. Йоганніса взяти на себе відповідальність за ситуацію з насильницьким придушенням протесту. Натомість міністр внутрішніх справ анонсувала (28.08.2018 р.) ймовірні законодавчі зміни порядку проведення

масових зібрань: не виключено, що вони міститимуть нові обмеження та цензурування запланованих масових заходів на основі суб'єктивних оцінок влади мети їх проведення. Така реакція румунського уряду на мирне повстання, на нашу думку, є травматичним нагадуванням про слабкість демократичних здобутків в більшості країн ЦСЄ.

Після подій серпня 2018 року в політологічному дискурсі Румунію ще виразніше позиціюють як «демократію в облозі», а керівну партію PSD – як клептократичну мафію [87]. Водночас силовий розгін не зупиняє протестні наміри румунів, зокрема в річницю придушення мирного протесту, 10.08.2019 р., близько 250 тис. осіб [68] уже задекларували потенційну участь в антиурядовому протесті в урядовому кварталі Бухареста. Протести останніх років (антиPSD-мітинги) демонструють висхідну здатність румунів мобілізуватися у відповідь на антидемократичні урядові рішення. Помітно, що протести в Румунії стають щораз радикальнішими; вулична мобілізація стає дедалі важливішою рушійною силою румунської політики.

Деконсолідація румунської демократії проявляється й у постійній напрузі між інститутами глави держави та глави уряду. Наприклад, у 2018–2019 років увиразнена низка розбіжностей між президентом К. Йоханнісом і прем'єр-міністром В. Денчіле. К. Йоханніс є послідовним прихильником ліберальної демократії, в той час як В. Денчіле виражає позицію партії PSD та Л. Драгні. Міжінституційні конфлікти, відсутність атмосфери консенсусу стосувалися найперше внесених керівною коаліцією поправок до кримінального законодавства, а також звільнення керівника Національної антикорупційної дирекції Л. Ковеші.

В контексті останнього з наведених випадків відзначимо, що нині в Румунії ускладнилися умови для протидії корупції. Нещодавно цю країну завдяки її агресивній та результативній антикорупційній політиці вважали зразком для вибудовування національних антикорупційних політик в інших країнах ЦСЄ. Нині ж

бачимо, що за піврічний період Національна антикорупційна дирекція вдруге залишається без очільника: у липні 2018 року Л. Ковеші зняли з посади під тиском уряду⁵⁰, а на початку 2019 року з власної ініціативи залишила посаду через «вороже середовище» А. Юрма. Власне звільнення Л. Ковеші демонструє реальний вплив на румунську політику деструктивних сил: її звільнення розглядається частиною «плану барона Драгня», який прагне уникнути відповідальності за скоєні корупційні злочини.

Кейс усунення Л. Ковеші привертає увагу до нинішньої політизації Конституційного суду Румунії. Саме цей вищий судовий орган зобов'язав главу держави К. Йоганніса підписати указ про звільнення з посади керівника Національної антикорупційної дирекції. Окрім цього Л. Ковеші, уже як екс-глава антикорупційного органу, зверталася до Конституційного суду позовом щодо свого звільнення, але не була запрошена на слухання у справі, відтак була позбавлена права захищати свою позицію. Румунська опозиція дедалі частіше озвучує думку, що Конституційний суд Румунії під головуванням колишнього соціал-демократа В. Дорняну нині перетворюється на адвоката приватних інтересів урядовців.

Як і в більшості інших посткомуністичних країн ЦСЄ, в Румунії увиразнені проблеми свободи слова. Власники румунських медіа використовують їх зокрема й для дезінформаційних кампаній, наприклад, у 2017–2018 роках вони були спрямовані на підрив судової системи держави. «Antena 3» і «Romania TV» є тими проурядовими телеканалами, які найчастіше критикуються за маніпуляції, поширення неправдивої інформації та відхід від журналістських стандартів. Наприклад, згадані телеканали порушували основи журналістської етики,

⁵⁰ Звільнення відбулося незважаючи, що саме Л. Ковеші є уособленням боротьби з корупцією в Румунії, була підтримувана главою держави та мала високий рівень довіри румунів. Партійна позиція PSD зводиться до того, що звільнення Л. Ковеші не є згортанням боротьби з корупцією, а спричинене її політичною упередженістю та застосуванням незаконних методів досудового слідства.

висвітлюючи протести 2017–2018 років: вони розповсюджували інформацію, що Дж. Сорос намагався вплинути на результат парламентських виборів 2016 року. Така позиція частини румунських медіа частково пояснюється тим, що їх власники були засуджені за корупцію. Наприклад, олігарх Д. Войкулеску володіє «Intact Media Group», що включає зокрема й найпопулярніші телеканали Румунії, наприклад, «Antena 1». У 2014 році він був засуджений за відмивання грошей і шантаж, а підвладні йому медіа реалізують критичний до ліберальних реформ курс. Ще один медіа-олігарх, колишній парламентар від соціал-демократів С. Гіта отримав політичний притулок в Сербії, звідки здійснює тиск на своїх опонентів, найперше через канали «Realitatea TV», «Romania TV». Звинувачення у корупції були пред'явлені й власнику групи «Mediafax» А. Сирбу, власнику газети «Romania Libera» О. Адамеску, редактору газети «Evenimentul Zilei» Д. Андронику та ін.

Після посилення контролю за громадським радіо та телебаченням, замінивши їх керівників, керівна коаліція PSD–ALDE у 2017 році фактично підпорядкувала собі національне інформаційне агентство «Agerpres», прийнявши законодавчу поправку, яка дозволяє їй звільнити керівництво інформаційного агентства без будь-яких підстав.

Національна аудіовізуальна рада (CNA), котра мала б гарантувати непорушність свободи слова, натомість останніми роками звинувачується в заполітизованості та причетності до конфліктів інтересів. Зокрема члени ради, яких призначають політичні партії, відкрито висловлюють свої політичні погляди в медіа, а колишній очільник ради та один з її членів нині переслідуються за звинуваченнями в корупції.

Румунська влада, за висновками організації «Репортери без кордонів» [78], намагається останніми роками обмежити доступ журналістів до публічної інформації; використовуються недемократичні методи, щоб зробити певну інформацію недоступною журналістам, а відтак – і громадськості. У звіті

міжнародної НУО Репортери без кордонів за 2018 рік [78] акцентовано на: різкому зниженні свободи преси в Румунії, рості випадків дезінформації, надмірній політизації медіа, корумпованих механізмах фінансування окремих ЗМІ, підпорядкуванні процесу прийняття редакційних рішень інтересам медіа-власників. Чимало румунських ЗМІ перетворені на політичні інструменти пропаганди, найперше – під час виборів. Економічна криза призвела до закриття багатьох видань і теле-, радіоканалів, у той час як олігархи взяли під контроль інші. Самоцензура стає правилом виживання румунських журналістів. Водночас резонансних злочинів щодо румунських журналістів (на зразок скоєного у Словаччині щодо Я. Куцяка) скоєно не було.

Під кутом зору демократичної деконсолідації можна розглядати підготовку та проведення 6-7.10.2018 року референдуму щодо закріплення в Конституції Румунії нового трактування шлюбу як «союзу між чоловіком і жінкою», а не «союзом подружжя». Примітно, що для полегшення проведення такого плебісциту парламент навіть вніс зміни у законодавство про референдуми (згодом Конституційний суд визнав ці зміни неконституційними). На закріпленні такого визначення шлюбу в тексті Конституції Румунії наполягали консервативна Коаліція за сім'ю і низка інших груп, близьких до православної церкви. Якщо б це було підтримано на референдумі, то це з позицій сьогодення було б не лише порушенням засад ліберальної демократії, а й нинішніх стандартів прав людини. Гомосексуальність тривалий час перебувала в Румунії під заборонаю, але у 2000 році під тиском Ради Європи та ЄС була легалізована. Відтак румунський парламент ухвалив закон, який забороняє дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації в різних сферах життя; однак одностатеві шлюби в країні не реєструються. Явка на цей референдум була недостатня (20,4 % замість щонайменше 30 %), відтак його результати не вплинули на визначення шлюбу, а шлях до можливої подальшої легалізації одностатевих шлюбів в Румунії наразі є відкритий. Референдум щодо конституційного визначення

шлюбу є прикладом сильних розламів у румунському суспільстві. Також він продемонстрував, що за останнє десятиліття політична риторика стала жорсткішою та поляризованою; політичний дискурс помітно радикалізувався.

На місцевому рівні спостерігається тривожна тенденція клієнтизму та непрозорого управління. Центральний уряд на власний розсуд використовує державні ресурси для зміцнення мереж свого впливу та контролю на локальному рівні. Увиразнені стійкі спроби влади наскільки можливо декриміналізувати корупцію, наростає популізм⁵¹, відбувається ескалація неліберального дискурсу. Органи місцевого самоврядування стають менш чутливими до проблем, що виникають у населення, і дедалі більше залежать від фінансування центрального уряду. Була спроба послабити закон про фінансування політичних партій.

Попри те, що і президент Румунії К. Йоганніс, і очільник Єврокомісії Ж.-К. Юнкер [62] озвучували, що країна не готова очолити Раду ЄС в умовах «аварії румунської демократії», з 01.01.2019 р. Румунія вперше на тлі сумнівів у її готовності головує. Почавши головування у Раді Європи, уряд Румунія відразу продемонстрував риторику («антибрюссельську»), яка раніше озвучувалася раніше найперше Угорщиною та Польщею. Зокрема, румунська прем'єр-міністр В. Денчіле звинуватила ЄС у подвійних стандартах через критику її країни за корупцію та придушення антиурядових протестів влітку 2018 року.

Нині Румунія відступає від боротьби з корупцією, реформує законодавство в напрямку послаблення незалежності судової влади, а відтак починає рух тим же неліберальним шляхом, як Польща та Угорщина. Надвеликою залишається роль неформальних деструктивних інститутів на вищих щаблях румунської політики; в румунській політиці увиразнені «ляльководи». Сьогодні сильним є ризик того, що

⁵¹ Наприклад, партія PSD в ході останньої виборчої кампанії 2016 р. обіцяла зниження податків та збільшенні соціальних видатків. Виконання частини цих електоральних зобов'язань одразу створило дефіцит державного бюджету вже на середину 2017 року.

Румунію може «накрити нова авторитарна хвиля» (the new authoritarian wave) [86, с. 15].

Нині президент Румунії К. Йоханніс є тою інституцією, яка у спілці з національним громадянським суспільством та міжнародними інституціями частково здатен стримувати урядові ініціативи, які підривають демократичні цінності. Але на сьогоднішній сценарій подальшого зміцнення румунської демократії невизначний: якщо позиція Л. Драгні домінуватиме, то Румунія має перспективу піти шляхом Угорщини та Польщі.

Протистояння між прихильниками та противниками неформальної інституціоналізації політики Румунії має та, ймовірно, матиме затяжний характер. Хоч нині Румунію не можна віднести до країн, де уже увиразнена неліберальна демократія, але низка ознак політичного процесу вказує на ймовірну перспективу подальшого поглиблення дефектів демократії, а також сприятливий ґрунт для популізму та мови ненависті в майбутньому. Запобігти цьому може, найперше, демократичне громадянське суспільство.

4.2. Крихкість принципів ліберальної демократії в Болгарії.

Попри те, що політичний процес в Болгарії вказує на нехтування ліберальними цінностями та звернення до націоналізму, популізму тощо, виправданим є питання: чи може випадок Болгарії бути кваліфікований саме як «неліберальний поворот»? Це питання впливає з розуміння такого реверсу як руйнування прихильності до фундаментальних принципів ліберальної демократії. Відтак виникає наступне питання: чи вже була Болгарія уповні ліберальною, щоб нині констатувати відхід від цих здобутків? Або ж, чи перехід до демократії та вільного ринку після 1989 року насправді зумовив прихильність болгар до лібералізму в сенсі громадянських цінностей, а не тільки в економічному значенні?

Ще одним застереженням щодо визначення Болгарії предметом аналізу відступу національної демократії в бік неліберальної є той факт, що політичні флуктуації там не були настільки драматичними, як у Польщі чи Угорщині. Справді, після прийняття до ЄС (2007 р.) Болгарія не демонструвала стрімкого автократичного захоплення влади у стилі партій Fidesz чи PiS; відтак ця країна нечасто згадується в політологічних джерелах як така, що здійснила неліберальний поворот. Але, на нашу думку, низка дій органів влади та недержавних акторів політики підривають демократичне врядування, активізуються олігархічні та неліберальні політичні сили, а відтак – проявляються дефекти ще незміцнілої болгарської демократії. Демократичні норми, закріплені інституційно, тут спотворюються більш латентними способами; відбувається повільна ерозія принципів ліберальної демократії. Водночас Болгарія є членом ЄС, відтак свого часу було визнано її відповідність Копенгагенським критеріям. Це дає підстави аналізувати демократію в Болгарію як дефектну та проектувати масштаби цих деформацій на ймовірність набуття національною моделлю демократії формату неліберальної.

Видається, що ліберальний консенсус у Болгарії мав і має доволі ілюзорний характер. Після 1989 року ліберальні цінності в Болгарії так і не призвели до широкого ліберально-демократичного консенсусу. «Болгарський сценарій» демократичного розвитку амбівалентно поєднує прогресивні ліберальні новації зі залишковими неліберальними формальними та неформальними інститутами, притаманними посткомуністичним суспільствам, які не до кінця подолали спадщину попереднього режиму. Поверхнево-ліберальні інституційні реформи замасковують неліберальні параметри політичного життя Болгарії, а відтак – стримують подальші конструктивні зміни в країні. Частішають оцінки, що ще незміцніла болгарська демократія трансформується в новітнє самодержавство, в якому державні ресурси та інституції використовуються для обслуговування приватних інтересів влади

(політична корупція) [95]. Її вже визначають як «новітню автократію» [94], державу, в якій існує неліберальний консенсус, але без авторитарного ядра. Відтак висловлюємо гіпотезу, що Болгарія вже стала на шлях Угорщини та Польщі, серйозно відступивши від цінностей ліберальної демократії, хоча цей відступ є на початковому етапі.

Причини нинішньої турбулентності політичного режиму Болгарії можна розглядати крізь призму історії цієї країни. Відомим є той значний вплив, який здійснювали на болгар спершу Римська й Османська імперії, згодом – СРСР. Кілька століть, коли болгар були позбавлені громадсько-політичних та низки інших прав, не могли не накласти відбиток на політичну культуру та свідомість цього народу. В радянський період Болгарія виразно різнилася від інших країн ЦСЄ, адже тут не було жодних антикомуністичних протестів, навіть напруги щодо комуністичного вектора розвитку. Відтак, досвіду громадянського протесту болгарами набуто не було, опозиція була відсутня. Влада й авторитет комуністів у Болгарії були міцнішими, аніж в інших країнах ЦСЄ [14]. Тут «суб'єкти господарювання не були готові до економічної свободи; демократичні та ліберальні цінності були менше вкорінені в суспільній свідомості» [3, с. 1]; можна говорити про практично повну політичну іммобільність громадян [3, с. 9].

Примітно, що імпульс до демократичних змін наприкінці 1980-х років пішов не знизу, від громадянського суспільства, а зверху – від верхівки керівної на той час Болгарської комуністичної партії. Відповідно, розуміння майбутніх змін відрізнялося від того, як їх трактували національні громадянські суспільства та опозиція Польщі, Чехословаччини та більшості інших країн ЦСЄ. Відтак усі наступні зміни й до сьогодні загальмовуються затяжним процесом «ліквідації феодалських атаків, що чітко сплелися з залишками комунізму в державному й суспільному устрої та свідомості людей» [5, с. 4].

У Болгарії лібералізм (його економічний і технократичний варіант, що почав розвиватися після 1989 року) злився з неліберальними наративами (етнічний націоналізм, соціальний консерватизм) [41, с. 24]. Як відзначають Дж. Доусон і Ш. Ханлі, Болгарія є однією з тих держав ЦСЄ, які потерпають від «порожнистості» демократії [41, с. 23]. Видається, що ця країна потрапила в посткомуністичну пастку, опинившись, на думку болгарської дослідниці П. Колевої, «у сірій зоні між соціалізмом і капіталізмом», де «старі правила не діють, а нові – досі нечіткі», «кілька родин формують усю болгарську політику: вирішують, кого висувати на вибори і яким буде процес голосування» [17].

Т. Карозерс відніс Болгарію до гібридних держав через такі її характеристики: 1) інтереси громадян недостатньо враховуються чи ігноруються; 2) низький рівень політичної участі в міжвиборчий період (як у «делегативній демократії»); 3) часте порушення правових норм; 4) вибори дають непевні результати, а відтак мають низьку легітимність; 5) низький рівень довіри до інститутів держави; 6) недосконале функціонування держави [27, с. 10]. За оцінками Freedom House («Нації у транзиті 2018») [98] Болгарія є напівконсолідованою демократією; від 2009 року, коли вперше було підготовлено такий звіт, позиції Болгарії незмінно погіршуються. В. Литвин, апелюючи до усереднених результатів різних аналітичних методик за 2015–2017 роки, вказує на віднесення Болгарії до числа електоральних (мінімальних) демократій [12, с. 173].

Для аналізу дефектів демократії в Болгарії важливе значення має визначення позицій провідних політичних партій співвідносно засад ліберальної демократії. Доцільним є виокремлення двох ключових суб'єктів – партії GERB та коаліції «Об'єднані патріоти» (у складі трьох партій, з-поміж яких особливо виділяється позиція партії Атака):

1) хоч керівна (від 2009 року) партія GERB відповідно до своєї програми та назви (Громадяни за європейський розвиток Болгарії) мала б діяти в межах

європейських цінностей, але, видається, вона спрямована на корупційне «захоплення держави». Владний статус цієї партії уможлиблює на неформальному рівні різні форми корупції та економічного нелібералізму. Завдяки ініціативам партії GERB судові та правоохоронні органи Болгарії перетворилися на політично залежні; підтримується тіньова політика, корумповані практики, схеми різноманітного тиску в намаганні отримати політичну, економічну та іншу ренту. Ідеологія партії GERB амбівалентна: підтримуючи ЄС, вона також виступає за «особливі відносини» Болгарії з Росією; підтримуючи членство країни в НАТО, вона водночас схвалює купівлю зброї в Росії. Донедавна партія GERB уникала використання відверто антиросійської риторики у своїй діяльності, але нині підтримує скасування санкцій ЄС щодо Росії. Видається, що ця партія не має логічно узгодженого бачення майбутнього Болгарії;

2) Партія Атака – популістська партія, яка руйнує болгарську демократію. Традиційно її розглядають як крайню праву політичну силу, але водночас у ході партійної еволюції Атака дедалі сильніше увиразнює низку ідей лівих популістів, наприклад: 1) ліберальна демократія є фасадом, що приховує і легітимізує нещадну експлуатацію трудящих елітами, які спрямовані на отримання прибутку; 2) вільні ринки – руйнівна сила; 3) Захід відповідальний за нещастя людства, бо увиразнює інтереси колонізаторів і імперіалістів, які жертвують рештою світу шляхом примусового підтримання в глобальному масштабі «неоліберальної гегемонії». Програма партії передбачає радикальну зміну економічної моделі – від неоліберального ринкового фундаменталізму до сильної регуляторної держави, що, на переконання партії Атака, сприятиме соціальній справедливості. Примітно, що думки вчених щодо ліво-правого позиціонування партії Атака різняться; партійне ж керівництво не позиціює партію ні лівою, ні правою, а винятково проболгарською [77, с. 133]. В політологічному дискурсі партію характеризують як «радикальну силу популістського, націоналістичного, ксенофобського, антисемітського,

євроскептичного, ісламофобського, антициганського, антитурецького, антинатівського, антимусульманського, а також проправославного спрямування» [15, с. 132; 45, с. 159; 51, с. 111; 64, с. 64; 66, с. 386]. Атака прагне зберегти чистоту нації, проповідуючи анти-плюралізм; міжнародні фінансові установи (МВФ, Світовий Банк) та НАТО позиціюються нею як ворожі [74]. Хоч таку ідеологію британський політолог М. Фріден схарактеризував як «тонкий» націоналізм (англ. “thin” nationalism [47, с. 98]), нині партія Атака жорсткішає в критиці глобалізації, цінностей ліберальної демократії, містить деструктивні оцінки етнічних меншин Болгарії, відтак націоналістичний аспект стає дедалі вираженішим. Примітно, що коаліція «Об’єднані патріоти» разом з частиною політиків з партії GERB відкрито схвалюють політику, яку в Угорщині проводить В. Орбан.

Комуністична ностальгія також присутня в болгарському суспільстві: на парламентських виборах 2013 року лівоцентристський виборчий альянс Коаліція за Болгарію отримала 26,6 % голосів (2-е місце); на виборах 2017 року – 27,9 % голосів. Примітно, що риторика болгарських соціалістів багато у чому зближується з крайніми правим флангом болгарської політики, зокрема, з коаліцією «Об’єднані патріоти»: упередженість щодо мігрантів і біженців, зневага до сексуальних меншин та їх прав, прагнення дистанціюватися від ЄС тощо.

В останнє десятиліття в болгарській політиці відчутний сильний вплив одного політичного актора – Б. Борисова, який практично одноособово визначає параметри болгарського політичного ландшафту. Риторика Б. Борисова не містить антиправових ідей, але його поведінка демонструє перевагу особистих пріоритетів над цінностями демократії та правової держави. Він не має публічного іміджу як політик, котрий прагне до концентрації влади, але його практичні дії схилиють до його сприйняття таким. Джерелом влади Б. Борисова є його здатність переконати своїх співгромадян, що нинішні болгарські політичні реалії не є винятковими, а

радше «нормальними». У такий спосіб політик нейтралізує вимоги реформувати систему, де щораз більше домінує корупція та тиск на судову владу.

За період після прийняття Болгарії до ЄС відбувається те, що дослідники описують як «конституційна регресія» [60]: відбувається «сповзання» болгар до їх первинного «нелібералізму». Конституційна регресія полягає в поступовому занепаді таких характеристик демократії, як вільні вибори, свобода слова, верховенство права, свобода об'єднань. Якщо вибори загалом відповідають стандарту ліберальної демократії, то інші складові демократії в Болгарії є істотно підірвані. Наприклад, існування свободи об'єднання супроводжується атмосферою ворожості щодо опозиційних до влади (зокрема партії GERB) НУО.

Одним із чинників, який сприяє неліберальній демократизації країн ЦСЄ, є поширення популізму. В Болгарії, як одній з найбідніших країн ЄС, запит суспільства на соціальні обіцянки та потреба в сильній особистості на чолі держави особливо великі; відтак популярність популістів різного кшталту є значною. Політолог К. Крістова доводить: рівень популізму в Болгарії в посттоталітарний період незмінно зростає [34, с. 227]. До 2001 року популізм був інтегрований у політичну риторику багатьох партій і лідерів, але вони не були уповні популістськими [67]. Лише коли у 2001 році нова партія (Національний рух Симеона Другого) здобула парламентську більшість, це засвідчило: багато виборців, розчарувавшись у політиці попередніх урядів, віддали голоси новій силі, повіривши у можливість “дива” [13, с. 167].

Але особливо помітним є зростання впливу популістів після дострокових парламентських виборів 2017 року. За їх результатами болгарські націоналісти утворили коаліцію «Об'єднані патріоти» (партія ВМРО – Болгарський національний рух, Національний фронт порятунку Болгарії та партія Атака). Участь націоналістів у парламенті та уряді стимулювала активізацію расистської та ксенофобної риторики. Окремі політики використовують мову ненависті. Наприклад, віце-

прем'єр-міністр⁵² В. Симеонов (лідер Об'єднаних патріотів) висловлював настрої ненависті до ромів [4].

Популісти звертаються до успіхів Болгарії останніх років, зокрема в частині зниження рівня безробіття та економічного зростання. Але різноманітні оптимістичні показники потрібно сприймати критично, наприклад, основною причиною низького рівня безробіття є масова міграція болгар: 2,5 млн з них працюють за кордоном, і лише 2,2 млн – на батьківщині.

Корупція та дефіцит верховенства права відкривають можливості для підриву зв'язку цієї країни з європейськими цінностями. У три наступні після 1989 року десятиліття Болгарія не наповнила здобуту революцією демократію напруженою роботою з наповнення демократії конкретною демократичною сутністю. Демократія була скомпрометована ендемічною політичною корупцією та партійним клієнтелізмом, тоді як вільний ринок був підпорядкований мафіозними організаціями, які еволюціонували від вуличного рекету до монополізму в різних сферах.

Болгарська дослідниця Е. Станоева стверджує, що сучасний стан справ у болгарській політиці та суспільстві демонструє чіткі антиліберальні тенденції та звернення до войовничого націоналізму [89]. Не в останню чергу причину цього можна вбачати в параметрах політичної культури болгар, яка досі не позбулася патріархальних і підданських рис, і значною мірою є амбівалентною: наявність певного інтересу до політики поєднується з небажанням долучатися до неї, набувати політичних знань, бути політично поінформованими. Т. Чавдарова відзначає крихкість і нестабільність демократичної моралі болгар [18, с. 31]. Окрім цього в старших поколінь болгар досі зберігається «Остальгія» (нім. *Ostalgie*) – ностальгія за часами комунізму. Вона співіснує з настроями «Демостальгії» («*Demostalgie*») [88, с. 198) у, найперше, середніх вікових груп – романтизація 1989 року, коли існували

⁵²

Обіймав цю посаду з 04.05.2017 по 16.11.2018 рр.

великі (невиконані досі) політичні очікування, опозиція відстоювала права людини, громадянські свободи тощо. Болгарія – приклад того, що шлях від неліберальної політичної культури до ліберального плюралізму є довгим і болісним.

Болгарія має приклади жорстокого поводження з журналістами, особливо з тими, хто розслідує випадки корупції та інших порушень законності. Наприклад, у 2008 році, коли Болгарія вже була в складі ЄС, головному редактору сайту новин Frognews.bg О. Стефанову було завдано важких тілесних ушкоджень за діяльність у межах проекту «Небезпечні» («Opasnite»), пов'язаного з розкриттям зловживань болгарських високопосадовців [25]. Ще одним прикладом слугує безпідставне затримання (вересень 2018 р.) поліцією журналістів незалежних видань «Rise Romania» і «Bivol Bulgaria» А. Біро та Б. Д. Стоянова, які розслідували корупційний кейс шахрайств з фондами ЄС, виділеними Болгарії [97]. Вони були затримані тоді, коли зафільмовували спалення документів об'єктами свого розслідування.

Але найбільш резонансним випадком тиску на свободу слова вважаємо вбивство (жовтень 2018 р.) журналіста-розслідувача корупційних кейсів В. Марінової. Вона вивчала для веб-сайту журналістських розслідувань «Bivol» факти розкрадання коштів з фондів ЄС, призначених для будівництва об'єктів інфраструктури Болгарії⁵³. Основним фігурантом цієї корупційної справи є компанія «GP Group». В. Марінова доводила причетність осіб з найвищого керівництва країни – прем'єр-міністра Б. Борисова та керівника компанії «Lukoil-Bulgaria» В. Златева. Примітно, що попри швидку реакцію Європейської комісії з вимогою якнайшвидшого розслідування злочину, болгарський уряд заперечив, що злочин скоєно через журналістську діяльність В. Марінової. Болгарська влада, заявивши про відсутність фактів, які б вказували на причину вбивства В. Марінової через її професійну діяльність, перевела цю справу в категорію суто кримінальної – без

⁵³ Вбивство В. Марінової сталося через кілька днів по тому, як 30.09.2018 р. вона представила програму поточних подій «Детектор».

питань політики та корупції. Натомість Європейська комісія констатувала, що не може йтися про наявність демократії в Болгарії за відсутності вільних медіа.

Відзначимо: якщо в Словаччині вбивство Я. Куцяка викликало велелюдні протести та відставку уряду Р. Фіцо, то в Болгарії убивство В. Марінової не спричинило внутрішньополітичної дестабілізації та політичних протестів; суспільство не поставило питання про відставку Б. Борисова. Це теж є показовим в контексті проблеми рівня демократичності політичної культури болгар.

Проблема вільних медіа в Болгарії є особливо гострою. В країні існує медіа-монополізм: медіа-група політика-олігарха Д. Пеевського налічує шість великих газет; він контролює майже 80 % розповсюдження друкованих медіа. В останньому (2018 р.) Індексі свободи ЗМІ, який визначає організація Репортери без кордонів, Болгарія зайняла 111-е місце (зі 180 досліджених країн), що є найгіршим показником у межах ЄС. Взаємини болгарської влади та нечисельних незалежних національних медіа є напруженими. Як слушно зацентовує Дж. Доусон, болгарська медіа-сфера є заручницею неформальних угод між економічними елітами та їхніми політичними союзниками [40, с. 2]; відтак навіть молоді та високоосвічені болгари відступають у бік неліберальних ідеалів етнічного націоналізму та соціального консерватизму, які є протилежними ліберально-демократичним принципам.

За системної корупції, притаманній Болгарії, справді демократична влада мала б бути зацікавлена в таких журналістах-викривачах, як В. Марінова, А. Біро, Б. Д. Стоянов та ін. Адже нині країна в Індексі сприйняття корупції за 2018 рік займає 77-му позицію, що є також найнижчою з-поміж країн ЄС. Корупція настільки глибоко проникла в механізм держави, що болгари кажуть: у країні немає мафії, бо болгарська держава сама по собі – мафія [10, с. 59]. Часті корупційні скандали укорінили недовіру болгар до владних інституцій. Донині контроль за процесами прийняття рішень у державі неформально (тіньова зона політики, економіки та юстиції) належить неформальним угрупованням переважно з-поміж членів

колишньої комуністичної номенклатури. Реалізація російських проектів, найперше в енергетиці, ще більше розширює корупційні схеми. Зрештою, Болгарію часто характеризують як Росію в мініатюрі, де панує ментальність мафії, і не вдається досягнути відповідності критеріям ЄС.

Корупція істотно знижує ефект від фінансової допомоги ЄС, перешкоджає прийняттю Болгарії до Шенгенської зони ЄС. За цієї ситуації найгірше, що «ні політична еліта, ні громадянське суспільство Болгарії не вдаються до активної протидії політичній корупції; тут переважає антикорупційний популізм і „диванний активізм”» [11, с. 24].

Проблемою для поступу болгарської ліберальної демократії є й слабкість національного громадянського суспільства; темпи його формування як контролера держави сповільнені. Після піднесення громадянської активності 1989 року, вона пішла на спад. Натомість існує ідейно роз'єднана інтелектуальна еліта (переважно в столиці) та маніпульована електоральна маса (найперше – в сільській місцевості). Хоч нині зареєстровано близько 15 тис. НУО, більшість з них: нечисельні за членством; мають обмежені фінансові ресурси; працюють переважно у сферах освіти, культури та спорту, в той час як питання якості демократії недостатньо охоплені громадськими ініціативами. Болгарське громадянське суспільство проявляє себе, найперше, в межах фінансованих Заходом проектів. У владному дискурсі болгарські ліберальні НУО зазвичай позиціюються як «грантоїди»⁵⁴, котрі іноземним коштом виступають носіями ідей, що «забруднюють» болгарську ідентичність.

Професійні організації, які чинять тиск на уряд Б. Борисова з вимогою проведення «незручних» для влади реформ, можуть опинитися в ситуації істотних обмежень на право отримувати іноземне фінансування. Зокрема, владою вже

⁵⁴ В англомовних джерелах на позначення для маркування, дискредитації, приниження НУО, які функціонують завдяки іноземному фінансуванню, цього явища використовують дискримінаційну неолексему «Sorosoids» [54].

зініціювалися правові норми, які б унеможливили доступ магістратів, асоціацій суддів, прокурорів і слідчих до фінансування іноземними державами [31]. Такі ініціативи болгарської влади схожі до прийнятих в Угорщині та Росії.

Такий важливий в контексті забезпечення законності та правопорядку в країні орган, як прокуратура, в Болгарії не був реформований від часів комунізму: тоді прокуратура мала надвеликі повноваження та виступала «голосом» режиму. Нині ж болгарська прокуратура використовується як інструмент примусу щодо незручних супротивників владних партій. Болгарська прокуратура має повністю вертикальну структуру; всі рішення залежать від генерального прокурора; судді, які відмовляються «співпрацювати» з прокуратурою, зазнають тиску. Інститут прокуратури в Болгарії побудований за радянською моделлю, що перетворило його на осередок корупції та уможливило її використання владою в політичних цілях. Рада Європи неодноразово зверталася до Болгарії з проханням реформувати прокуратуру через факти зловживань, підтверджені Європейським судом з прав людини, але наразі болгарський уряд не модернізує цей інститут [30].

Примітно, що владна коаліція наразі утримується від відкритого тиску на болгарські на суди та суддів. Болгарія ще не відчула такого драматичного тиску на судову владу, як у Польщі й Угорщині. Але є завуальований вплив, наслідком якого стає, наприклад, заповнення стратегічних судових посад лояльними маріонетками влади. Ключовим у цьому аспекті є неформальний контроль партії GERB над Вищою судовою радою Республіки Болгарії⁵⁵. В. Ганєв звертає увагу, що Б. Борисов має вплив на прийняття важливих рішень, як-от пов'язаних із призначенням суддів, їх просуванням по службі чи зняттям з посади [49, с. 98].

Уряд Болгарії активно будує відносини з урядами неліберальних демократій. Наприклад, у 2016 році було заарештовано семеро турецьких опозиціонерів прем'єр-міністра Туреччини Р. Ердогана, а відтак їх було репатрійовано до Туреччини без

⁵⁵

11 з 25 членів цього органу обирається парламентом.

процедури екстрадиції та всупереч Європейській конвенції з прав людини [29]. Ще одним прикладом є підписання у 2017 році болгарською прокуратурою угоди про співпрацю зі захисту прав людини з прокуратурою Російської Федерації, що вражає з огляду на стан прав людини в цій країні. Також Болгарія відкрито підтримує угорський і польський уряди, наприклад, коли у вересні 2018 року Європарламент голосував за активацію ст. 7 (1) Договору про Європейський Союз щодо Угорщини, депутати від правлячої партії GERB підтримали В. Орбана (5 проголосувати проти цього заходу, 1 – утримався) [91]. Провідні болгарські медіа та провладні онлайн-тролі в соціальних мережах формували громадську думку болгар, зображаючи В. Орбана героєм, який бореться з несправедливістю на європейському рівні та захищає континент від неофашизму. Примітно, що в ході зустрічей Б. Борисова з В. Орбаном, болгарська сторона неодноразово висловлювала підтримку угорського курсу.

Серед небезпек для демократичного розвитку Болгарії є те, що вона, як член НАТО та ЄС, не чинить опору латентному впливу на неї Російської Федерації. У країні немає жодної політичної сили, котра б критично ставилась до Російської Федерації. Це перетворює Болгарію за словами І. Інджева, на «троянського коня всередині ЄС» [16]. Відтак у політологічному дискурсі Болгарію часто позиціюють як свого роду майданчик для розгортання російського впливу в ЄС. Формально керівництво Болгарії (і президент Р. Радев, і прем'єр-міністр Б. Борисов, хоч вони й перебувають в опозиції) дотримується проєвропейського курсу, але водночас вони зважають у ключових питаннях на позицію Російської Федерації, а останніми роками було зроблено низку кроків до зближення з цією країною⁵⁶.

Про крихкість болгарської демократії свідчать й проблеми національних і сексуальних меншин, а також біженців. Після виборів 2017 року особливо посилюється

⁵⁶ Наприклад, Болгарія виступила проти ініціативи Румунії створити на Чорному морі об'єднану флотилію НАТО; домовилася з Російською Федерацією про ремонт своїх винищувачів МіГ; не було вислано жодного російського дипломата на знак євроатлантичної солідарності через застосування хімічної зброї у Великій Британії тощо.

націоналістичний дискурс, принизливий щодо етнічних і сексуальних меншин, хоч ці проблеми були увиразнені й раніше, наприклад, у 2011 році відбулася серія антициганських протестів (роми становлять 5 % населення Болгарії), організованих радикальними політичними силами; відбулися погроми в місцях поселень ромів із вимогами до влади виселити циган з країни. Це є проявом «мови ненависті» та фоні давно тліючого міжетнічного конфлікту.

Дискримінуються й сексуальні меншини, зокрема щорічний парад «Sofia Pride» супроводжуються неонацистськими маршами. Такі заходи, попри потенційні безпекові загрози їх учасникам, не отримують підтримки від державних установ, крім необхідного адміністративного дозволу.

Особливої гостроти набула міграційна тематика, позаяк Болгарія є частиною «балканського маршруту» для біженців із країн Близького Сходу та Африки. Болгарія побудувала 30-кілометрову захисну стіну на кордоні з Туреччиною для утримання нелегальних мігрантів; водночас на офіційному рівні декларується повага прав людини. Тут бачимо схожість з Угорщиною, яка спорудила стіну на кордоні зі Сербією. Певним показником істинного стану справ з повагою прав мігрантів у Болгарії є те, що самі шукачі притулку намагаються оминати «болгарський керунок». Вони мають упередження щодо можливих проявів до них настроїв ксенофобії та ісламофобії. Той факт, що переважна частина біженців є мусульманами, для болгар виступає додатковим подразником: свою національну ідентичність вони вибудовують, пам'ятаючи про п'ятисотрічне ярмо періоду Османської імперії. Випадки нападу на мігрантів зафіксовані правозахисними організаціями. Зауважимо, що офіційна позиція Болгарії є жорсткою: прем'єр-міністр Б. Борисов на саміті ЄС з питань міграції (Брюссель, 24.06.2018) виступив за закриття зовнішніх кордонів ЄС, строгий контроль кордонів усередині ЄС, будівництво центрів приймання біженців за межами ЄС. Болгарія (як і Польща, Угорщина, Словаччина, Хорватія) не підписала наприкінці 2018 року Глобальний

договір про міграцію, ініційований ООН: партії правлячої коаліції Болгарії (GERB та коаліція «Об'єднані патріоти») визначили його загрозою національній безпеці.

В. Ганєв неліберальний характер болгарської демократії пов'язує з виникненням правління, яке дослідник називає «м'яким рішенням» (soft decisionism) [49]: її ключовою рисою є спроможність нейтралізувати критиків, які наполягають на тому, що демократія перебуває в кризі, заявляючи, що статус-кво насправді є «нормальним» (вище ми згадували про це на прикладі Б. Борисова). Дослідник вважає, що ключовою причиною, через яку в Болгарії ослаблюються демократичні цінності, є маргіналізація середнього класу [49, с. 95]; партії, які є виразниками цінностей середнього класу, фактично не представлені в нинішньому парламенті.

На нашу думку, Болгарія увиразнює такий тип відходу від ліберальної демократії, за якого демократичні інституції слугують фасадом для сильного підйому неформальних деструктивних інститутів. Політичні гравці пристосовують правила ЄС до внутрішніх умов, намагаються видимо підлаштуватися до вимог європейських інституцій, але при цьому дбаючи про власні інтереси.

Неліберальний дискурс, тиск на громадські організації та осіб, які захищають ліберальні цінності, підтримують теорії змови, що НУО обслуговують чужі інтереси й відтак підривають традиційну національну культуру – це, безумовно, є спільною лінією Болгарії з, найперше, Угорщиною та Польщею як уже повноцінними неліберальними демократіями. Але водночас в Болгарії політична система ще зберігає ознаки плюралістичної, позаяк тут відсутній такий виражений авторитарний центр, як у згаданих країнах ЦСЄ. Однак, це поверховий плюралізм, який базується на різноманітних політичних деструкціях. Кейс Болгарії показує єдність правого та лівого флангів партійної системи в зневазі до цінностей ліберальної демократії.

4.3. Чинники регресу Хорватії у впровадженні цінностей неліберальної демократії.

Нинішня модель хорватської демократії значною мірою формується під впливом спадку минулих століть, коли Хорватія перебувала в складі різних імперій. Підконтрольний статус не міг не вплинути на появу та розвиток ліберально-демократичної традиції, права людини, рівень політико-правової культури населення. Передумовою зародження традицій ліберальної демократії можна розглядати національний рух 1830–40-х років, який спричинив на середину XIX століття стрімке національне відродження, активні процеси націєтворення. В ході «Весни народів» виник широкий спектр ідеологій та організацій, частина з яких (наприклад, Партія права) озвучувала потребу широких демократичних перетворень. Відтак, у другій половині XIX столітті закладались основи окремих інститутів, які сприяли подальшій демократизації хорватського суспільства [23]. Однак ці процеси не були поступальними.

Особливо руйнівним для зародків хорватської демократії був період після завершення Другої світової війни: цілковите домінування комуністичної держави, повна підконтрольність громадського життя, посилення патерналізму тощо. За час існування югославської федерації (СФРЮ, 1945–1990) найважливішою подією в частині демократизації, на нашу думку, стало відкриття кордонів держави у 1967 році: тоді хорватські землі почали активно відвідувати західні туристи; зросли міжнародні контакти югославської інтелігенції [7, с. 492]. Це привнесло в комуністичну країну розуміння потреби змін і стало підґрунтям «Хорватської весни» (1967–1971): інтелігенція та студентство озвучили вимоги розширення прав людини та громадянина (найперше – громадянських і політичних). Позаяк дисидентський рух був придушений режимом Й. Тіто, а контроль держави був тотальним, то процес зародження ліберальної демократії був уповні згорнутий; його змінив довготривалий період «Хорватської тиші». Комуністичний режим настільки сильно вплинув на хорватську спільноту, політичну культуру населення, що це й нині увиразнюється у слабких колективних громадсько-політичних взаємодіях, нечіткому розумінні

необхідності взяти на себе соціальну відповідальність, невисокому рівні накопиченого соціального капіталу тощо. Довший час хорватське громадянське суспільство розвивалося зверху вниз, а не навпаки, що ще більше закріпило культуру громадянської пасивності [21].

Від 1990 року почалися демократичні перетворення, але справжній поштовх процесам нинішньої демократизації дала війна за незалежність (1991–1995), позаяк зросла: 1) кількість НУО (гуманітарні, правозахисні, миротворчі та ін.), зміцніла солідарність між хорватами; 2) роль міжнародних донорських структур, демократичні цінності у цей період «імпортувалися» ззовні. Водночас після завершення війни міжгрупова солідарність і готовність до колективних взаємодій знизилися. У середині 1990-х років громадянське суспільство навіть зіткнулося з негативним громадським сприйняттям, спровокованим державними інституціями. Тогочасна політична еліта недооцінила конструктивний потенціал громадянського суспільства для повоєнної Хорватії, гальмувала прийняття нормативно-правових актів, важливих для ефективної роботи НУО; існував урядовий контроль за медіа. Перший президент Хорватії Ф. Туджман (1990–1999) попри те, що у 1960–70-х роках був дисидентом, створив у країні режим особистої влади, за якого придушувалося інакомислення, жорстко контролювався медіа-простір. У цей період держава особливо часто звинувачувала «третій сектор»: національні НУО розглядалися як наймані іноземцями, шпигунами тощо [22, с. 20]. Відтак, із приходом до влади Ф. Туджмана відбувся перехід до неоавторитарного режиму; очолювана ним партія Хорватська демократична співдружність (HDZ) вже тоді «повністю злилася з машиною державного управління, проводила політику придушення інакомислення і жорсткого контролю над ЗМІ»⁵⁷ [9, с. 176]. В ці роки різко зросла корупція, але

⁵⁷ HDZ була заснована ще у 1989 році. Від тоді, як ця партія перемогла на перших багатопартійних виборах 1990 року, вона (з невеликими перервами) представлена у парламенті. Хоч після закінчення війни (1995 р.) HDZ відмовилась від виражено авторитарного стилю, вважаємо, що в стилі партії досі відчутна «лінія» Ф. Туджмана. Припускаємо, що не в останню

замість притягнення до відповідальності за збагачення на війні Ф. Туджман винагороджував державними активами лояльних до нього корупціонерів [65].

Допоки країною керував Ф. Туджман як переконаний націоналіст і прихильник ідеї національної держави, його особистий скептицизм щодо ЄС був перешкодою євроінтеграційному процесу [61, с. 11]. За словами экс-радника Ф. Туджмана зі зовнішньополітичних питань М. Нобіло, «партія влади та власне Туджман значною мірою були єврофобами та підозрілими щодо ліберальних європейських ідей, які через інтеграцію зменшують ідентичність малих народів» [70, с. 60]. Євроінтеграція стартувала у 2000 році, коли було досягнуто «консенсусу провладних та опозиційних сил щодо стратегічної мети вступу країни до ЄС» [1, с. 304]. Можемо констатувати надвелике значення для впровадження стандартів ліберальної демократії процесу підготовки до вступу в ЄС.

Попри конструктивний вплив процесу євроінтеграції на імплементацію засад ліберальної демократії в політичне життя Хорватії, нині, через шість років після прийняття до ЄС, актуалізувалася низка питань. Найперше: чи маємо ми чіткі ознаки того, що неліберальна демократія захоплює останніми роками політичний простір Хорватії? Якщо зважати на класичні ознаки неліберальної демократії (порушення принципу верховенства права, тиск на незалежні інституції та медіа, ріст настроїв консервативного націоналізму, схильність пов'язувати невдачі державної політики з іноземцями або ж мігрантами і под.), то Хорватія демонструє тривожні практики, але ще не є уповні солідарна з Угорщиною та Польщею в їх відході ліберально-демократичного вектора розвитку. Дискусійним є й питання про те, наскільки правильним є твердження, що Хорватія відходить від ліберальних цінностей, позаяк у повній мірі ліберальною демократією вона ще і не ставала. Відтак попри значні успіхи періоду підготовки до вступу в ЄС відзначимо: значна кількість

чергу такий історичний спадок спричиняє нинішні дефекти хорватської демократії, оскільки партія HDZ є основою нинішньої правлячої коаліції.

демократичних інституційних механізмів, запроваджених під тиском міжнародних структур, мали та мають досі фасадний характер. Формально виконані задля отримання членства вимоги ЄС насправді не змінили хорватське суспільство та державу в частині привнесення засад ліберальної демократії [81, с. 20]. Водночас, на нашу думку, членство Хорватії в ЄС, стрімка неліберальна демократизація інших країн ЦСЄ зі схожим історичним спадком, а також тривожні тенденції внутрішньополітичного життя Хорватії зумовлюють доцільність розгляду цієї країни в площині її неліберальної демократизації.

Видається, що в роки, які передували вступу Хорватії до ЄС, низка проблем замовчувалася, щоб не погіршити прогрес Хорватії щодо вступу. Мова про етнічні питання, проблеми примирення, позицію церкви в суспільстві тощо. Суспільно-болісні питання, пов'язані зі спадщиною війни 1990-х років, регіональним співробітництвом, захистом меншин були суперечливими в суспільстві, але практично не перебували в публічному дискурсі. Хорватські політики побоювалися, що їх обговорення виявить консервативний характер суспільства, а відтак відкладе євроінтеграцію. Відтак після 01.07.2013 р. усі замовчувані питання загострилися.

Дискусійним можна uważати питання про те, коли розпочався неліберальний розворот Хорватії. В політологічному дискурсі представлені дві достатньо аргументовані гіпотези: а) 2013 рік, після прийняття до складу ЄС. Аргументом на користь цієї версії є найперше проведення «сімейного» референдуму (01.12.2013 р.); б) 2016 рік, що пов'язано з неліберальною політикою прем'єр-міністра Т. Орешковича, коли низка урядових заходів поставила під загрозу вже здобуті ліберальні цінності. На нашу думку, саме за шість останніх років (2013–2019) в Хорватії спостерігається низка деструктивних тенденцій: звуження свободи медіа, продукування фейкових новин, наростання мови ненависті, небезпечне середовище для роботи правозахисників та журналістів тощо.

Особливо руйнівний вплив на ліберальну демократію та соціальний плюралізм справив уряд Т. Орешковича (січень – жовтень 2016 р.). У цей період були атаковані свобода преси та незалежність медіа, ініційований розпуск структур, які підтримують стале громадянське суспільство, неодноразово фіксувалися факти порушень права на свободу об'єднань, здійснювався тиск на інститут омбудсмана тощо. На думку хорватського громадського діяча І. Новосела, «досі дають про себе знати наслідки такого неліберального правління 2016 року. Спричинена шкода не компенсована, права людини випали з політичного порядку денного. Хорватія „підвішена” в неліберальному стані» [57, с. 35]. Відтак нашим завданням є: 1) проаналізувати основні дефекти (їх форми) хорватської демократії у 2013–2019 роках; 2) зіставити руйнівний вплив деконсолідації демократії в Хорватії з аналогічними процесами в країнах вираженої неліберальної демократії (Угорщина, Польща); 3) з'ясувати загрози нинішніх дестабілізаційних процесів у Хорватії та спрогнозувати перспективу переходу цієї країни в групу повноцінних неліберальних демократій.

Хорватські правозахисні НУО озвучують думку, що нині в Хорватії систематичними є різні форми тиску на критичне мислення та свободу об'єднань і слова. Це дає хорватському «третьому сектору» підстави говорити про зміну вектора розвитку країни в напрямку неліберальної демократії. За оцінками Freedom House [69] в Хорватії останнім часом не відбувається очікуваних позитивних зрушень. Критика стосується найперше корупції та свободи медіа. Посилюється контроль над громадським і державним телебаченням, переслідуються журналісти, викривачі корупції. Загалом у політологічному дискурсі оцінка Хорватії в контексті її відповідності засадам ліберальної демократії, є доволі одностайною – хорватська демократія має значні дефекти, а відтак стикнулася з безпосередньою загрозою переходу в групу країн неліберальної демократії. Однак окремі дослідники цю країну розглядають взірцем успішного спротиву антиліберальному уряду [57, с. 18];

тобто за критичної оцінки хорватських урядів, спротив їхнім реформам визначається дієвим. Втім, цю позицію вважаємо дискусійною з огляду на параметри нинішньої політичної активності та політико-правової культури хорватів; в Хорватії не проходили велелюдні протести на зразок тих, що останніми роками відбулися в Румунії чи Словаччині.

Найперше звернемо увагу на націоналізм як чинник зростання неліберальних тенденцій в Хорватії. Хоч нинішній лідер правлячої партії HDZ, прем'єр-міністр А. Пленкович озвучує менш конфронтаційну риторику, аніж попередній керівник партії Т. Карамарка (2012–2016), істотного пом'якшення націоналістичного дискурсу в Хорватії не відбулося ні на рівні «третього сектора», ні уряду. У регіональних медіа та в Інтернеті частішають прояви расизму та ксенофобії проти сербів, образи ромів, ЛГБТ та біженців. Зафіксовані випадки фізичних нападів на ці групи та їхню власність. Зростає націоналізм найперше серед молоді, що часто набуває форми прославлення усташської диктатури.

Від 2016 року посилюються націоналістичні та навіть історично-ревізіоністські настрої в публічному дискурсі, що, зокрема, провокується екстремістськими фракціями у складі партії HDZ. Наприклад, міністр культури Хорватії З. Гасанбегович, член HDZ, озвучував високу публічну оцінку усташам – хорватському крайньоправому руху періоду Другої світової війни. Відомий З. Газанбегович і тим, що був серед організаторів кампанії проти легалізації одностатевих шлюбів у Хорватії⁵⁸.

Насторожуючими є протести (січень 2016 р.) проти хорватської Ради з електронних медіа (ЕМС) і її очільниці М. Ракич після того, як ЕМС тимчасово (на три дні) позбавила ліцензії на мовлення телекомпанію Z1 через поширення нею мови ненависті в окремих сюжетах. Це викликало доволі велелюдну акцію протесту

⁵⁸

Нижче ми зупинимося на цій кампанії та референдумі з питань трактування сім'ї.

(26.01.2016 р.) хорватських націоналістів під образливими гаслами щодо ЕМС та її очільниці через її сербське коріння. Примітно, що протест націоналістів підтримали й окремі представники влади, наприклад, заступник голови хорватського парламенту І. Тепеш. Активною була роль у проведенні протестів правої націоналістичної партії Хорватська партія права (HSP). Ймовірно, такі протести були ініційовані етнонаціоналістичними фракціями в уряді для дискредитації ЕМС, яка сприймається як «непатріотична» сила. Показовими є два факти: 1) поліція не порушила жодної справи щодо мови ненависті в ході протесту націоналістів 26.01.2016 р.; 2) жоден політик із правлячої коаліції не засудив акцію протесту, базовану на агресивній етнополітичній риторичі та спрямованій на переслідування, залякування незалежного регуляторного органу ЗМІ.

Низка ультраконсервативних громадсько-політичних сил поширюють націоналістичну та популістську риторику, прагнуть контролювати мову дискурсу з прав людини. Наприклад, організація «В ім'я сім'ї» (U ime obitelji) та її лідерка Ж. Маркич публічно розмірковують про права людини як про нав'язану ідеологію, а гендерні питання обговорюють не з точки зору гендерної рівності, а з точки зору гендерної ідеології, яка позиціюється як загроза нарівні з нацизмом або ж комунізмом. Відтак слушною звучить оцінка ультраконсерваторів як «троянського коня хорватської держави» [38].

Певною мірою радикалізація суспільно-політичних настроїв зумовлена тим, що ставлення до історії країни – як її ролі під час Другої світової війни, так і її комуністичного минулого в складі колишньої СФРЮ – все ще розділяє хорватське населення.

Одним із проявів такої радикалізації є наростання мови ненависті⁵⁹. Хоч у 2006 році парламент Хорватії включив положення щодо злочинів на ґрунті ненависті до кримінального кодексу, але їх закріплення не змінило ситуацію, нині вона навіть загострилася. Мова ненависті стає частиною мейнстріму, підтримується провідними політичними та громадськими діячами, найперше з-поміж керівної парламентської коаліції HDZ–Most. Хвиля піднесення мови ненависті вже була на хорватських землях на початку 1990-х років, а після прийняття країни до складу ЄС вона має тенденцію до посилення. Про це, зокрема, свідчить кількість випадків, які повідомляються на незалежному сайті <http://www.dostajemrznje.org/> (його контент наповнюється двома НУО – «GONG» і «Kuća ljudskih prava Zagreb»).

У Хорватії все ще недостатньо розвинуто усвідомлення злочинів ненависті та їх наслідків. Жертові злочинів на ґрунті ненависті недостатньо захищені. Проблема полягає в неправильній кваліфікації злочинів на ґрунті ненависті та незадовільній системі підтримки жертв злочинів ненависті. У випадках злочинів на ґрунті ненависті проти ЛГБТ, поліція часто не визнає ненависть як мотив скоєння кримінального злочину. Відсутні чіткі критерії для вивчення мотивів, обумовлених гомофобією та трансфобією. Відсутність визнання жертв злочинів на ґрунті ненависті призводить до ситуації, коли жертви не можуть отримати захист та підтримку, яку можуть мати відповідно до закону. Відтак, злочини на ґрунті ненависті не є в Хорватії нині належно санкціоновані. Якщо ж злочини на ґрунті ненависті не розслідуватимуться достатньо ретельно та не переслідуватимуться в судовому порядку, це неминуче спровокує хвилю їх наростання в Хорватії.

Мова ненависті часто виявляється в Хорватії стосовно сексуальних меншин. Це доволі чітко увиразнилося в ході підготовки до проведення 01.12.2013 р.

⁵⁹ Мова ненависті, мова ворожнечі (англ. hate speech) – різноманітні форми висловлювань, зумовлені ворожістю, демонструють чи сприяють проявам ворожості щодо певної групи, до конкретної особи, яка належить до такої групи.

референдуму для схвалення поправки до Конституції Хорватії, за якою шлюб визначався як союз між чоловіком і жінкою. Прийняття такої поправки означало заборону одностатевих шлюбів. Референдум був ініційований консервативною НУО «U ime obitelji» («В ім'я сім'ї») та підтриманий консервативними партіями та католицькою церквою. За внесення поправки до Конституції Хорватії висловились 65,87 % виборців при явці у 37,9 %. Особливо проведення референдуму підтримала партія HDZ. Результати референдуму дискримінують сексуальні меншини. Їх можна розглядати як доказ нетолерантного ставлення певної частини хорватів до прав меншин у країні, а в ширшій проекції – як розворот у процесі консолідації ліберальної демократії та європейських цінностей. Цей референдум було ініційовано та проведено усього через кілька місяців після прийняття Хорватії до ЄС, що зумовило міркування про надшвидкі процеси неліберального розвороту країни одразу після того, як було отримане бажане членство.

Непоодинокими в Хорватії є злочини на ґрунті расизму та гомофобії. Зокрема, кримінально-правові норми про злочини на ґрунті ненависті до гомосексуалів і трансгендерів не застосовуються у Хорватії належно. Це часто призводить до того, що поліція не реєструє мотив злочину на ґрунті гомофобії чи трансфобії, або не відпрацьовує подібні версії.

Загалом права жінок і представників сексуальних меншин у Хорватії є під тиском праворадикальних груп, які підтримують навіть окремі урядовці та парламентарі. Періодично в країні проходять акції за традиційні сімейні цінності та проти визнання одностатевих шлюбів і прав трансгендерів (одні з найчисельніших відбулися в березні 2018 р.). Ставлення до прав особливо ЛГБТ змінюється вкрай повільно. Серед причин цього – те, що 90 % населення Хорватії є католиками, а Ватикан закликав до ствердної відповіді на питання згаданого вище референдуму. Католицька церква – «бастіон» традиційних цінностей – у різних формах підтримує та сприяє мобілізації консервативних сил. Зауважимо, що останніми роками в

хорватському суспільстві та державі посилюється вплив католицької церкви. Зважаючи на формальне відокремлення церкви від держави, проведення такого курсу здійснюється через різноманітні НУО. Як приклад найперше називають [38] міжнародну світську католицьку організацію консервативного спрямування «Opus Dei», яка діє на теренах Хорватії від 2003 року.

Відзначимо, що особливо від 2016 року погіршилась стійкість хорватського громадянського суспільства. Уряд Т. Орешковича за короткий період свого функціонування увиразнив сильну недовіру «третьому сектору», було різко скорочено фінансування Національного фонду розвитку громадянського суспільства, що спричинило труднощі функціонування НУО. Урядовці уряду Т. Орешковича позиціювали НУО як непотрібні та паразитарні. Державні медіа, некритично поширюючи такі оцінки, опосередковано сприяли погіршенню громадської думки хорватів щодо «третього сектора». Зміни (правові, податкові) наклали певні обмеження на громадянське суспільство та свободу об'єднань [93, с. 111]. При наступному уряді (прем'єр-міністр А. Пленкович) низка проблем співпраці держави та «третього сектора» збереглися.

Примітно, що хорватська влада застосовує риторику, що «третій сектор» спрямований проти держави та національних цінностей. Наприклад, парламентарій правого спрямування Ж. Гласнович публічно висловився, що НУО – це «троянські коні», зрадники, які спілкуються з іноземними лобістами та ворогами хорватської держави, виступають «чужорідним тілом у тканині хорватського народу» [75].

Найчастіше тиск здійснюється на правозахисні НУО. Такі організації не лише не мають належної підтримки державних установ Хорватії, а й подекуди дискримінуються та делегітимізуються в очах громадськості представниками влади, а частіше – ультраконсервативними та популістським політиками, а також медіа, близькими до правого політичного спектра [39, с. 13]. Правозахисники піддаються вербальним погрозам, а організації, які займаються правами людини, стикаються з

різними формами тиску на них (залякування, нищення офісного майна тощо). При цьому в очах широкої хорватської громадськості факти такого тиску не викликають значного резонансу, що свідчить про проблеми в площині політичної культури.

Спостерігається тенденція до криміналізації окремих напрямків роботи хорватських НУО. Наприклад, правозахисників, які займаються правами біженців, пов'язують із різними злочинами щодо сприяння ними нелегальному перетину кордону⁶⁰; супроводжуючи шукачів притулку до поліції, правозахисники стикаються з невинуватими допитами та затриманнями. Звинувачення в злочинних діях проти правозахисників у медіа поширюються тенденційно, і як результат – це завдає шкоди їхній репутації та відштовхує потенційних волонтерів від приєднання до них. Наприклад, такого тиску зазнали організації «Центр досліджень миру» (Centar za mirovne studije) та «Are you Syrious?» (AYS) [43], адвокатський офіс С. Б. та І. Єславичів та ін. Наприклад, адвокат С. Б. Єславич отримала відмову в доступі до своїх клієнтів (родини афганських біженців) через нібито відсутність у неї права представляти їх інтереси, попри те, що їй було надано такі повноваження за присутності свідків та перекладача [36]. Добровольці НУО «Are you Syrious?» були звинувачені в допомозі нелегальному перетині державного кордону Хорватії, в той час як вони підтримували лише тих, хто уже в безпорадному стані перебував на території Хорватії.

Наприкінці 2018 року Міністерство внутрішніх справ відмовило в продовженні угоди про співпрацю для організацій, які захищали порушені права біженців, надавали їм підтримку. Відтак на практиці означає відмову в доступі цих організацій до центрів прийняття шукачів притулку.

⁶⁰ На адресу представників НУО озвучують звинувачення у тому, що вони навчають біженців нелегально перетинати кордон, роздають їм готівку тощо. В таких особах вбачається головна загроза неприєднання Хорватії до Шенгенської зони [39, с. 19].

Хорватське міністерство внутрішніх справ постійно здійснює різні форми тиску щодо мігрантів. Частими є випадки незаконних відмов біженцям після того, як вони висловили намір про притулок у Хорватії. Наприклад, за 2017 рік 3242 особи були відправлені до Сербії. Це робить Хорватію країною з найвищим рівнем висилки біженців у регіоні [58, с. 60]. Хорватія застосувала практику зобов'язання затриманих мігрантів, які підлягають депортації, оплатити витрати на їх проживання та депортацію. Тільки за перші дев'ять місяців 2018 року Радою Європи зафіксовано виселення з країни близько 2,5 тис. мігрантів. Є факти вчинення щодо них насильства хорватськими правоохоронцями [32].

В останні кілька років погіршилися умови функціонування судової влади через тиск і втручання в роботу суддів. Орган, який відповідає за обрання хорватських суддів, є політизованим. В часі уряду Т. Орешковича тиску зазнавав навіть інститут омбудсмена. Наприклад, 20.05.2016 р. хорватський парламент відхилив щорічний звіт хорватського уповноваженого з прав людини Л. Відович [37]. Це можна оцінити як політичну атаку на незалежність інституту омбудсмена, підрив правлячою партійною коаліцією прав людини та верховенства права в цілому. У відхиленому звіті озвучувався не лише комплекс соціально-економічних проблем Хорватії, які ускладнюють реалізацію прав людини та громадянина в Хорватії, але й зацентровувалося на сильній неприйнятній дискримінаційній риторичі в публічному просторі та сприйнятті меншин як загрози більшості.

Значного тиску в Хорватії зазнає свобода слова, що є ще однією підставою розглядати цю країну в контексті неліберальної демократії. Звичайно, нині медіа-простір в Хорватії є значно демократичнішим, аніж три десятиліття тому, але на нього останніми роками, як ніколи досі, чиниться сильний тиск тих представників влади, які увиразнюють ультраконсервативні погляди, а також прихильних до цієї ідеології політичних партій, НУО, низки інших акторів «третього сектора». Присутній політично мотивований дискурс підриває в Хорватії критичну

журналістику, позиціюючи таких журналістів як «зрадників», «іноземних агентів» тощо. Це впливає на якість контенту, який виробляється медіа, посилює самоцензуру журналістів.

Неодноразово фіксувалися перешкоджання роботі журналістів, зокрема викривачів корупції⁶¹. Медіа-середовище у звітах про свободу преси Freedom House (Freedom of the Press) останніх років незмінно оцінюється як «частково вільне». Це слушна оцінка, позаяк є багато фактів тиску на медіа, наприклад: 1) у 2016 році очільник і члени Ради Агенції електронних медіа (АЕМ) були змушені подати в відставку через політичний тиск; 2) було закрито популярне ток-шоу про корупцію на Хорватському національному телебаченні «Hrvatska uživo» (вересень 2017 р.); 3) відбулося агресивне втручання в роботу телеканалу «HRT», який фокусується на культурі, відомий своїми документальними фільмами; програми документального змісту скасовано на користь ток-шоу вираженого релігійного та ідеологічного характеру. Але найяскравішим прикладом став сильний тиск у 2016 році з ініціативи правлячої партії HDZ на громадське мовлення (телеканал «HRT»). Парламентською більшістю було змінено керівництво телеканалу, а опісля відбулася «реструктуризація» персонального складу журналістів телеканалу. Такі дії суперечать принципу незалежності громадських мовників, які є відмінні від державних і приватних. Призначення керівника телеканалу парламентом, вважаємо, є механізмом запровадження політики правлячої коаліції в діяльність іманентно незалежного мовника. Правляча коаліція HDZ–Most у такий спосіб встановила контроль над телеканалом «HRT» для досягнення своїх політичних цілей. Швидкість і масштабність проведених змін засвідчили сильну політичну мотивацію правлячої коаліції. Згаданий кейс тиску влади на медіа є одним із найрадикальніших в історії

⁶¹ Відзначимо, низка статей кримінального кодексу (статті 147-149, 349 і 356) уможливають покарання за ніби-то наклепи журналістів-розслідувачів (Кримінального кодексу).

сучасної Хорватії. Згадані зміни призвели до збільшення націоналістичного та релігійного контенту в мовленні, який слугує цілям правих партій, зокрема HDZ.

Тільки за 2015 рік було скоєно 75 нападів на хорватських журналістів [76]; у 2017 році було зафіксовано понад 60 випадків вербального чи фізичного тиску на журналістів [24, с. 11]. При цьому влада неадекватно реагує на повідомлення про випадки фізичних нападів, загроз смерті та залякування журналістів. Публічний дискурс завуальовано навіть виправдовує напади на журналістів, що створює перепони в медіа-свободі та ліберальній демократії загалом. Наявні випадки, коли влада не розслідувала випадки нападів на журналістів, відтак не звинувачуючи злочинців, наприклад:

– нерозкритим є напад на журналіста-викривача Д. Мілюша, який стався ще 02.06.2008 р. у Загребі. Спричинення йому тяжких тілесних ушкоджень найімовірніше пов'язане з висвітленням ним діяльності організованої злочинності в країнах Південно-Східної Європи;

– належно нерозслідуваним випадком є напад 28.05.2015 р. на журналіста Ж. Ператовича: з усіх підозрюваних були невдовзі прокуратурою зняті обвинувачення. Завдання журналісту важких тілесних ушкоджень пов'язане з розслідуванням ним випадків корупції в місті Карловаць. Зрештою, Ж. Ператович з родиною під тиском обставин мігрував з Хорватії.

Вказані, а також чимало інших випадків тиску на журналістів, засвідчують серйозні загрози для функціонування незалежних медіа в Хорватії, неспроможність (чи свідоме небажання) уповноваженими державними органами оперативно розслідувати випадки насильства над журналістами.

В медіа-просторі Хорватії (але не лише у ньому), найперше в часі, близькому до виборів, створюються політично заангажовані НУО журналістів. Наприклад, такою можна уважати Асоціацію хорватських журналістів та видавців (HNiP), зареєстровану за кілька місяців до парламентських виборів 2015 року як противагу

Хорватській асоціації журналістів (HND). Діяльність новоствореної HNİP спрямовується на інформаційний супровід діяльності правлячої партії HDZ та впроваджує націоналістичний дискурс [53, с. 6]. Такі приклади свідчать про наявність у структурі хорватського громадянського суспільства дедалі зростаючого неліберального сегмента.

Сприятливий ґрунт для демократичної деконсолідації Хорватії створює масштабна корупція. Довгий час тут зберігалася своєрідна «каста недоторканих». Тільки від 2006 року почали розкриватися гучні корупційні справи завдяки антикорупційній агенції USKOK (Бюро з боротьби з корупцією та організованою злочинністю Хорватії). Діяльність агенції стала одним із чинників, який допоміг Хорватії вступити до ЄС, позаяк наявність реальних успіхів у подоланні корупції є вимогою до будь-якої держави-кандидата. І такі успіхи справді певний час (до 2016 року) були. Але останніми роками відбувається стагнація антикорупції: якщо у 2017 році Хорватія займала 57-е місце в Індексі сприйняття корупції, то у 2018 – вже 60-е. Високий рівень корупції посилюється тим, що лише невелика кількість справ доходять до розгляду в судах, справи слухаються повільно, небагато підозрюваних несуть відповідальність. За результатами опитування «Євробарометра» 2018 року [84], 94 % опитаних хорватів вказали на значну корупцію в країні, а на переконання 55 % за останні роки вона зросла. Запобігання та протидію корупції ускладнює відсутність законодавчого захисту викривачів корупції, випадки різних форм тиску щодо тих, хто повідомив про випадки корупції.

Отже, характеристиками новітньої Хорватії є загроза соціальній згуртованості та плюралізму, слабкий соціальний діалог в країні щодо болючих питань, зростання поляризації хорватського суспільства, наростання дискримінації та нетерпимості, найперше щодо представників національних меншин (найперше – етнічних сербів, членів єврейської громади та ромів), а також журналістів [35]. Водночас можемо

виділити кілька відмінностей Хорватії від держав, в яких факт існування неліберальної моделі демократії уже не викликає сумнівів:

- у Хорватії, на відміну від Польщі та Угорщини, жодна партія не домінує. Якщо керівні партії Угорщини та Польщі самі по собі є достатньо сильні, щоб нав'язати свою волю суспільству, то в Хорватії партія, світогляд якої збігається, хоч і не уповні, з партіями Fidesz і PiS – HDZ – є не настільки потужною. Партія HDZ має керівний статус тільки завдячуючи парламентській коаліції з партією МОСТ (Міст незалежних списків). Втім, ймовірно, що HDZ в найближчому майбутньому боротиметься в дусі партій Fidesz і PiS за здобуття одноосібної парламентської більшості [20];

- відмінністю кейсу Хорватії від Польщі та Угорщини є те, що І. Санадер, колишній лідер партії HDZ, був визнаний в судовому порядку винним у корупційних діях періоду перебування на посад прем'єр-міністра (2003–2009). Відтак це дещо підірвало репутацію партії HDZ. В Польщі та Угорщині ж, попри публічне обговорення ймовірних корупційних дій найперше В. Орбана, а віднедавна і Я. Качинського (будівництво хмаросягів K-Towers), ці політики не були звинувачені в корупційних злочинах;

- націоналізм партії HDZ має дещо відмінне коріння та характеристики від тих, що характерні партіям Fidesz і PiS.

Висновки до розділу 4.

1. Внутрішні умови в Румунії на момент початку демократизації були менш сприятливі, ніж у сусідніх державах, бо в період соціалізму ця країна мала найбільш замкнуту й авторитарну політичну систему в ЦСЄ. Навіть демонтаж соціалізму та перехід до демократії здійснювався відносно прогресивною частиною комуністичної номенклатури, оскільки опозиції на початку демократизації не існувало. Тільки до 2000 року було досягнуто певного демократичного прогресу, а

ймовірність вступу до ЄС пришвидшувало інституційні реформи. Після прийняття до ЄС реформи в Румунії сповільнилися. Відтак політологічний дискурс констатує демократичне «нездужання» Румунії, за якого в політичному режимі суперечливо поєднуються демократичні та неоавторитарні риси; існує напівконсолідована демократія. Відбувається підйом неліберального дискурсу, активізується мова ненависті, антизахідна риторика; наявні проблеми взаємин між лідерами правлячої партії PSD та іноземними інвесторами, громадсько-політичними діячами. У парламенті існує широка підтримка антиліберальної політики. Влада посягає на незалежність судової системи, приймає суперечливі рішення щодо Національного антикорупційного директорату. Фіксуються посягання уряду на верховенство права й особисті свободи людини та громадянина.

Формально демократичний ландшафт Румунії має тривожні ознаки прихованих антидемократичних настроїв та інституційних механізмів. Дефекти демократії стали вираженішими після парламентських виборів 2016 року завдяки ініціативам лідера PSD Л. Драгні. Водночас деструктивний тиск на демократію потужно активізував у 2017–2018 роках румунське громадянське суспільство, що викликало агресію влади (силовий розгін мирного протесту 10.08.2018 р.). Деконсолідація румунської демократії проявляється й у постійній напрузі між інститутами глави держави та глави уряду. Нині Румунія відступає від боротьби з корупцією, реформує законодавство в напрямку послаблення незалежності судової влади, а відтак починає рух курсом Польщі та Угорщини.

2. У Болгарії низка дій органів влади та недержавних акторів політики підривають демократичне врядування, активізуються олігархічні та неліберальні політичні сили, а відтак – проявляються дефекти ще незміцнілої болгарської ліберальної демократії. Видається, що ліберальний консенсус у Болгарії мав і має ілюзорний характер. На результативність реформ у Болгарії вплинув історичний чинник: довготривале перебування у складі різних імперій позначилося на традиціях

політичної культури; в радянський період не було жодних антикомуністичних протестів, досвіду громадянського протесту болгарами набуто не було, опозиція була відсутня. Після 1989 року ліберальні цінності в Болгарії не зумовили широкого ліберально-демократичного консенсусу. «Болгарський сценарій» демократичного розвитку амбівалентно поєднав прогресивні ліберальні новації зі залишковими явищами попереднього режиму. Поверхнево-ліберальні інституційні реформи «замасковують» неліберальні параметри політичного життя Болгарії, а відтак – стримують подальші конструктивні зміни в країні. Лібералізм тут поєднаний з неліберальними наративами (етнічний націоналізм, соціальний консерватизм). Існує напівконсолідована демократія (за оцінками Freedom House). Деструктивний вплив на болгарську демократію нині здійснюють керівні партії GERB та коаліція «Об'єднані патріоти». Якщо вибори загалом відповідають стандарту ліберальної демократії, то інші складові демократії в Болгарії є істотно деформовані. Корупція та дефіцит верховенства права підривають зв'язок країни з європейськими цінностями. Відчутним є тиск на свободу слова, життя та здоров'я критичних до влади журналістів (наприклад, убивство вбивство В. Марінової восени 2018 р.); вираженою є мова ненависті щодо мігрантів та різноманітних меншин. В країні існує медіа-монополізм (медіа-група політика-олігарха Д. Пеевського). В болгарській політиці відчутний сильний вплив одного політичного актора (Б. Борисова), який практично одноособово визначає параметри болгарського політичного ландшафту. Уважаємо, що Болгарія вже стала на шлях Угорщини та Польщі, серйозно відступивши від цінностей ліберальної демократії, хоча цей відступ є на початковому етапі.

3. Нинішня модель хорватської демократії значною мірою формується під впливом спадку минулих століть, коли Хорватія перебувала в складі різних імперій. Поштовхом до демократичних перетворень була війна за незалежність (1991–1995), але завдяки першому хорватському президенту Ф. Туджману в країні до початку 2000-х років розвивалися неоавторитарні тенденції, а керівна партія HDZ проводила

політику придушення інакомислення та жорсткого контролю свободи слова. Розвиток ліберально-демократичних ідеї та курс на євроінтеграцію почалися лише після завершення «епохи Туджмана». Значна кількість демократичних інституційних механізмів запроваджені в Хорватією під тиском міжнародних структур, а відтак мали та мають фасадний характер.

Від прийняття до ЄС (2013 р.) у Хорватії спостерігається низка деструктивних тенденцій: звуження свободи медіа, наростання мови ненависті, небезпечне середовище для роботи НУО, правозахисників та журналістів тощо. Особливо руйнівною для цінностей ліберальної демократії була діяльність уряду Т. Орешковича. Нині зберігаються різні форми тиску на критичне мислення та свободу об'єднань і слова. Чинником зростання неліберальних тенденцій залишається націоналізм; є прояви расизму та ксенофобії проти сербів, ромів, а також біженців та сексуальних меншин; гендерна рівність позиціюється як загроза. Погіршується стійкість хорватського громадянського суспільства. Фіксуються випадки втручання в роботу суддів. Тиску зазнають навіть такі інститути, як омбудсмен. Сприятливий ґрунт для демократичної деконсолідації Хорватії створює масштабна корупція.

Список використаних джерел до розділу 4.

1. Боровець, І. (2015). Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 24, 303-318.
2. Бурдяк, В. (2016). Трансформація політичного режиму в Румунії: труднощі початку переходу до демократії. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 3 (35), 87-105.

3. Бурдяк, В. І. (2004). *Політичні трансформаційні процеси у Болгарії у посткомуністичний період*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича.
4. *Вицепремиерът Валери Симеонов е осъден за антиромска реч на омразата* (2017). Available from <http://www.mediapool.bg/vitsepremierat-valeri-simeonov-e-osaden-za-antiromska-rech-na-omrazata-news270953.html>
5. Газін, В. П. (2012). Історична долі ЦСЄ: до і після комунізму. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 3-6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
6. Герасимчук, С. (2018). *Уряд Віорікі Денчіле та «румунська надія»*. Available from <http://prismua.org/>
7. Єлавіч, Б. (2004). *Історія Балкан. ХХ століття*. Київ: Свенас.
8. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Румунії: досвід протидії корупції. *Політичне життя*, 1, 33-37.
9. Кохан, С. (2013). Хорватія в умовах європейської політичної трансформації. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*, 3, 175-178.
10. Кушнар'ов, І. В. (2017). Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. *Політикус*, 4, 58-61.
11. Кушнар'ов, І. В. (2018). *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація*. Київ: Інститут держави та права імені В. М. Корецького НАН України.
12. Литвин, В. С. (2018). *Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління*.

порівняльний аналіз на прикладі країн Європи. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

13. Мілова, М. (2003). Роль виборів у політичних процесах сучасної Болгарії. *Політичний менеджмент*, 3, 158-169.

14. Наумкіна, С. М., Кабанцева, І. А. (2018). Антикорупційні ініціативи болгарського громадянського суспільства: оцінка впливу на системну корупцію. *Вісник Донецького національного університету. Серія Політичні науки*, 3, 58-64.

15. Романюк, А., Литвин, В. (2014). Техніка «санітарного кордону» до радикальних партій у країнах Центрально-Східної Європи. *Studia Politologica Ucraino-Polona*, 4, 130-144.

16. *Російський неоімперіалізм – погляди з країн Південно-Східної Європи* (2018). Available from <https://geostrategy.org.ua/ua/analitika/item/1478-russian-neoimperialism>

17. Семиженко, А. (2016). *Болгарія: голоси. Політолог*. Available from <http://dalibude.com.ua/daniel-smilov/>

18. Чавдарова, Т. (2003). Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования. In И. Б. Олимпиева, О. В. Паченков (Eds.), *Коррупция в посткоммунистической Болгарии* (pp. 25-36). Санкт-Петербург: Центр независимых социальных исследований.

19. Ash, T. G. (1990). *Wiosna obywateli. Rewolucja 1989 widziana w Warszawie, Budapeszcie, Berlinie i Pradze*. Londyn.

20. Barber, T. (10 Jun. 2016). Is 'illiberal democracy' spreading to Croatia? *The Financial Times*.

21. Bežovan, G. (2004). *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

22. Bežovan, G. (2007). Croatia. In *Search of Civil Society. Polityka i Społeczeństwo*, 4, 16-25.

23. Bežovan, G., Zrinščak, S., Vugec, M. (2005). *The Civil Society in Croatia: The Process of Gaining Trust and Establishing Partnership with the State and Other Stakeholders. Croatian Report*. Zagreb: CERANEO – Centre for Development of Nonprofit Organisations and CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation.
24. Bosanac, G. (Ed.) (2018). *Report on illiberal democracy trends in Croatia, Slovenia, Hungary and Latvia*. Croatian Platform for International Citizen Solidarity (CROSOL). Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske.
25. Brunwasser, M. (24 Sept. 2008). Bulgarian journalist critically hurt in attack. *New York Times*.
26. Burakowski, A. (2008). *Geniusz Karpata. Dyktatura Nicolae Ceaușescu. 1965-1989*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo TRIO.
27. Carothers, T. (2002). The End of Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13 (1), 5-21.
28. Ceka, B. (2013). The perils of political competition: Explaining participation and trust in political parties in Eastern Europe. *Comparative Political Studies*, 46 (12), 1610-1635.
29. Cheresheva, M. (2016). *Bulgaria Says Turkish Deportees Never Sought Asylum*. Available from <https://balkaninsight.com/2016/10/18/bulgaria-denies-controversial-deportation-of-gulen-supporters-to-turkey-10-18-2016/>
30. Cheresheva, M. (2016). *Delayed EU Audit of Bulgaria Prosecution Raises Concern*. Available from <https://balkaninsight.com/2016/05/31/postponed-eu-monitoring-of-bulgaria-s-prosecution-worries-experts-05-31-2016/>
31. Cheresheva, M. (2017). *Bulgarian Judges Protest Proposed Foreign Funding Curb*. Available from www.balkaninsight.com/en/article/bulgarian-magistratesface-orban-style-legislation-07-06-2017.
32. *Commissioner calls on Croatia to investigate allegations of collective expulsions of migrants and of violence by law enforcement officers* (2018). Available from

<https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/commissioner-calls-on-croatia-to-investigate-allegations-of-collective-expulsions-of-migrants-and-of-violence-by-law-enforcement-officers>

33. Craciun, C. (2017). *Romania's Second Democratic Transition*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.

34. Cristova, C. (2010). Populism: the Bulgarian case. *Sociedade E Cultura*, 13 (2), 221-232.

35. *Croatia: High time to create a tolerant and inclusive society* (2016). Available from <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/croatia-high-time-to-create-a-tolerant-and-inclusive-society>

36. *Croatia: Police pressuring human rights defenders and lawyers protecting refugees* (2018). Available from <https://humanrightshouse.org/articles/croatia-police-pressuring-human-rights-defenders-lawyers-protecting-refugees/>

37. *Croatian Parliament's rejection of 2015 Ombudswoman Report represents political pressure on its independence* (2016). Available from <http://www.equineteurope.org/>

38. Ćurković, M. (2016). *Neokonzervativci – trojanski konj hrvatske države*. Available from <https://radnickafronta.hr/citaonica/clanci/139-neokonzervativci-trojanski-konj-hrvatske-drzave>

39. Đaković, T. Novosel, I. (2018). *Thematic report Human rights defenders in Croatia – obstacles and challenges*. Zagreb: Human Rights House Zagreb.

40. Dawson, J. (2016). *Cultures of democracy in Serbia and Bulgaria: how ideas shape publics*. London: Routledge.

41. Dawson, J., Hanley, S. (2016). East Central Europe: The Fading Mirage of the „Liberal Consensus”. *Journal of Democracy*, 27 (1), 20-34.

42. *Debate at the LIBE Committee and EP plenary on the rule of law in Romania 1st and 3rd October 2018 Highlights on restrictions on NGOs operating environment*,

2017–2018 (2018). Available from <https://civilsocietysocietypedoteu.files.wordpress.com/2018/10/fact-sheet-ngos-restrictions-romania.pdf>

43. *Defending Rights in Croatia* (2019). Available from <https://humanrightshouse.org/articles/defending-rights-in-croatia/>

44. *Democracy for All? V-Dem Annual Democracy Report 2018* (2018). V-Dem Institute, Department of Political Science University of Gothenburg.

45. Engström, J. (2009). *Democratization and the Prevention of Violent Conflict: Lessons Learned from Bulgaria and Macedonia*. Ashgate.

46. Epstein, R. (2008). *In Pursuit of Liberalism: The Power and Limits of International Institutions in Postcommunist Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

47. Freedman, M. (2003). *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford.

48. Ganev, V. I. (2013). Post-Accession Hooliganism: Democratic Governance in Romania and Bulgaria after 2007. *East European Politics and Societies*, 27, 26-44.

49. Ganev, V. I. (2018). «Soft Decisionism» in Bulgaria. *Journal of Democracy*, 29 (3), 91-103.

50. Gherghina, S. (2015). Introduction: Political Dynamics in Post-Communist Romania. *Südosteuropa*, 63 (1), 1-6.

51. Ghodsee, K. (2009). *Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*. Princeton University Press.

52. Grabbe, H. (2006). *The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*. London: Palgrave.

53. Griffen, S. (2016). *Croatia: Media Freedom in Turbulent Times. Report on the June 2016 Joint International Mission*. Office of the OSCE Representative on Freedom of the Media.

54. Хајчевска, М. (2015). *The Term "Sorosoids" is Discriminatory*. Available from <http://factchecking.mk/the-term-sorosoids-is-discriminatory/>

55. Haughton, T. (2007). Half Full But Also Half Empty: Conditionality, Compliance and the Quality of Democracy in Central and Eastern Europe. *Political Studies Review*, 5 (2), 233-246.

56. Hooghe, M., Quintelier, E. (2013). Political Participation in European Countries: The Effect of Authoritarian Rule, Corruption, Lack of Good Governance and Economic Downturn. *Comparative European Politics*, 12 (2), 209-232.

57. Human Rights House Foundation. *Annual report 2017/18* (2018). <https://humanrightshouse.org/wp-content/uploads/2018/06/Human-Rights-House-Foundation-Annual-Report-2017.pdf>

58. *Human Rights in Croatia: overview of 2017* (2018). Zagreb: Human Rights House Zagreb.

59. *Hundreds Hurt As Romanian Police Scuffle With Anticorruption Protesters* (2018). Available from https://www.youtube.com/watch?v=JCWBPA_t_pAc

60. Huq, A., Ginsburg, T. (2018). How to Lose a Constitutional Democracy. In 65 *UCLA L. REV.* 78. Available from <https://www.uclalawreview.org/lose-constitutional-democracy/>

61. Jović, D. (2011). Hrvatska vanjska politika pred izazovima članstva u Europskoj Uniji. *Poloticka misao*, 48 (2), 7-36.

62. *Juncker zweifelt an Führungsfähigkeit Rumäniens* (2018). <https://www.welt.de/politik/ausland/article186269730/EU-Ratspraesidentschaft-Juncker-zweifelt-an-Rumaenien.html>

63. Kabantseva, I. (2018). Przeciwdziałanie korupcji przez społeczeństwo obywatelskie: analiza porównawcza doświadczenia Rumunii, Węgier i Polski. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 9, 193-204.

64. Katsikas, S. (2012). *Negotiating Diplomacy in the New Europe: Foreign Policy in Post-Communist Bulgaria*. I.B. Tauris.

65. Kuris, G. (2015). *The Little Anti-Corruption Agency That Could*. Available from <https://foreignpolicy.com/2015/08/07/the-little-anti-corruption-agency-that-could/>
66. Magone, J. (2011). *Comparative European Politics: An Introduction*. Routledge.
67. Malinov, S. (2008). Radical demophilia. Reflections on Bulgarian populism. <https://www.eurozine.com/radical-demophilia/>
68. Marica, I. (2019). *Romanians living abroad to return to the country for another big protest this summer*. Available from <https://www.romania-insider.com/romanians-abroad-bucharet-protest-summer-2019/>
69. *Nations in Transit 2018: Croatia Country Report* Freedom House (2018). Available from <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/croatia>
70. Nobile, M. (2000). *Hrvatski feniks: Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990–1997*. Zagreb: Globus.
71. Olteanu, T., Beyerle, S. (2017). The Romanian people versus corruption. The Paradoxical Nexus of Protest and Adaptation. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 10 (3), 797-825.
72. Paun, G. (2018). *Liviu Dragnea, Brussels' oncoming 'illiberal' headache*. Available from <https://www.politico.eu/article/liviu-dragnea-romania-eu-politics-illiberal/>
73. Pop, A. (2018). *Romania: limited options arise while civil society is steadily being incapacitated*. Available from <https://civicspacewatch.eu/romania-limited-options-arise-while-civil-society-is-steadily-being-incapacitated/>
74. Popova, M. (2016). Who Brought Ataka to the Political Scene? In T. Dragostinova, Y. Hashamova (Eds.), *Beyond Mosque, Church and State: Alternative Narratives of the Nation in the Balkans* (pp. 259-286). Budapest.
75. *Povodom Međunarodnog dana ljudskih prava: sustavni napadi na kritičko mišljenje i slobodu udruživanja*. Available from <http://www.kucaljudskihprava.hr/>

2017/12/10/povodom-medunarodnog-dana-ljudskih-prava-sustavni-napadi-na-kriticko-misljenje-i-slobodu-udruzivanja/

76. *Press release: Attack on President of the Croatian Journalists Association Is Not an Isolated Case* (2016). Available from <https://humanrightshouse.org/noop-media/documents/21978.pdf>

77. Rensmann, L. (2010). «Against Globalism»: Counter-Cosmopolitan Discontent and Anti-Semitism in Mobilizations of European Extreme Right Parties. In L.Rensmann, J. H. Schoeps (Eds.), *Politics and Resentment: Anti-Semitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union* (pp. 117-146). Brill.

78. *Romania's press freedom in free fall as it takes over EU presidency* (2018). Available from <https://rsf.org/en/news/romania-press-freedom-free-fall-it-takes-over-eu-presidency>

79. *Romanian PM writes to EC leaders that August 10 protest was an attempt to remove her cabinet* (2018). Available from <https://www.romania-insider.com/pm-letter-ec-leaders-august-10-protest>

80. Schimmelfennig, F., Sedelmeier, U. (2004). Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 11 (4), 661-679.

81. Šelo Šabić, S. (2016). Croatia's Experience with Liberal Democracy. In *Religion & Society in East and West. Illiberal and Authoritarian Tendencies in Eastern Europe* (pp. 20-21), 9/10, Vol. 44.

82. Shekhovtsov, A. (2016). *Is Transition Reversible? The Case of Central Europe*. Legatum Foundation. Available from <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/is-transiting-reversible-the-case-of-central-europe-january-2016.pdf?sfvrsn=8>

83. Sibinescu, L.-E. (2018). *Democracy after Accession: Deconsolidation and the EU's Domestic Impact in Central and Eastern Europe*. Helsinki: University of Helsinki, Faculty of Social Sciences.
84. *Special Eurobarometer 470. Corruption* (2017). Available from http://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2176_88_2_470_ENG
85. Spendzharova, A. B., Vachudova, M. A. (2012). Catching Up? Consolidating Liberal Democracy in Bulgaria and Romania after EU Accession. *West European Politics*, 35 (1), 39-58.
86. Stan, M. (2018). *August 10 – evidence of violence, abuse and human rights violations by the riot police. Report*. Available from <https://www.declic.ro/uploads/Raport-10-august-EN-2.pdf>
87. Stan, M., Tismaneanu, V. (2018). *Democracy under siege in Romania*. Available from <https://www.politico.eu/article/protest-piata-victoriei-bucharest-democracy-under-siege-in-romania/>
88. Stanoeva, E. (2017). Bulgarien: politik der nostalgie. *Transit: Europäische Revue*, 50, 192-205.
89. Stanoeva, E. (2017). *Illiberal Consensus without an Authoritarian Core: The Case of Bulgaria*. Cultures of History Forum.
90. Ștefan, L., Ioniță, S., Pârvu, S. (2018). *Nations in Transit Ratings and Averaged Scores. Romania*. Available from https://freedomhouse.org/sites/default/files/NiT2018_Romania.pdf
91. Tsoleva, T. (2018). *Bulgaria pledges solidarity with Hungary in rights standoff with EU*. Available from <https://uk.reuters.com/article/uk-eu-hungary-bulgaria/bulgaria-pledges-solidarity-with-hungary-in-rights-standoff-with-eu-idUKKCN1LZ2CJ>
92. Vachudova, M. A. (2005). *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration after Communism*. Oxford: Oxford University Press.

93. Vador, P., Traxler, N., Millner, R., Meyer, M. (Eds.) (2017). *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Vienna: ERSTE Foundation.
94. Vassileva, R. (2018). *Bulgaria's autocratic model*. Available from <http://neweasterneurope.eu/2018/09/27/bulgarias-autocratic-model/>
95. Vassileva, R. (2018). *Is Bulgaria the EU's next rule of law crisis?* Available from <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/euobs-media/00b17c366ea78c061bdaa337>
96. *Vijeće za elektroničke medije privremeno oduzima koncesiju Z1 televiziji* (2016). Available from <http://www.h-alter.org/vijesti/vijece-za-elektronicke-medije-privremeno-oduzima-koncesiju-z1-televiziji-zbog-govora-mrznje>
97. *Why two journalists investigating EU funds fraud were arrested in Bulgaria* (2018). Available from <https://www.ecpmf.eu/news/threats/why-two-journalists-investigating-eu-funds-fraud-were-arrested-in-bulgaria>
98. Zankina, E., Gurov, B. (2018). *Nations in Transit 2018. Bulgaria. Country Profile*. Available from <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/bulgaria>

ВИСНОВКИ

1. Авторська теоретико-методологічна концептуалізація неліберальної демократії передбачає її визначення як субтипу дефектної демократії, в якому збережені зовнішні атрибути демократії (вибори, формально демократична конституція, багатопартійність тощо) за одночасного: 1) посягання на верховенство права, поділ влади; 2) недостатньої захищеності прав і свобод людини та громадянина, найперше – громадянських і політичних; 3) тиску на демократичний «третій сектор» і паралельне формування в структурі громадянського суспільства неліберального (квазігромадянського, псевдогромадянського) сегмента; 4) концентрування влади виконавчою гілкою та керівною партією (коаліцією); 5) тиску на суди, медіа та інші незалежні інститути; 6) поширення теорій змов; 7) увиразнення неформальної деструктивної інституціоналізації політики (корупція, клієнтизм тощо); 8) наростання популізму та популярності радикальних політичних

сил, найперше – консервативного спрямування; 8) намагання «замаскувати» наміри неліберальних перетворень задля недопущення санкцій міжнародних, європейських інституцій тощо.

2. Ознаки неліберальної демократії: 1) наявність домінуючої партії (коаліції), яка просуває неліберальні наративи; 2) тиск на медіа-простір з метою його політичної «експлуатації»; втручання влади в роботу державного та громадського мовлення; 3) погіршення стійкості громадянського суспільства, створення несприятливих умов для його функціонування; позиціювання НУО, які захищають ліберальні цінності як паразитарних і загрозливих; 4) конструювання з ініціативи влади сегмента псевдогромадянського суспільства як партнера неліберальних владних акторів; 5) посягання на незалежність суду та інші незалежні інститути; 6) посилення ролі акторів, які сприяють тінізації політики (олігархів, клієнтел тощо); 7) ріст популізму та консервативно-націоналістичних настроїв; 8) активізація мови ненависті, дискримінації мігрантів, національних, сексуальних та інших меншин; прояви расизму та ксенофобії; 9) небезпечне середовище для діяльності правозахисників; 10) тиск на критичне мислення; 11) зростання корупції, неефективність антикорупції, сприятливі умови для неформальної деструктивної інституціоналізації політики; 12) загострення певного етнічного, національного, безпекового чи іншого питання. Перелік ознак не є вичерпним, позаяк кейси окремих країн мають національні особливості неліберальної демократії.

3. Підтверджена гіпотеза, що демократія в країнах ЦСЄ піддається сильному випробуванню, але нині загальної кризи демократії в регіоні в цілому нами не підтверджено. Криза ліберальної демократії характерна окремим країнам регіону через різкі зміни в траєкторії їх політичного розвитку в останнє десятиліття. Прихильність до ліберальної демократії витісняється консервативно-націоналістичними цінностями. Якщо Угорщина та Польща зазнали ерозії ліберальної демократії і є неліберальними демократіями, то Болгарія, Румунія,

Словаччина, Чехія та Хорватія з наростальною динамікою відступають від цінностей ліберальної демократії, але ще уповні не відповідні її характеристикам. Неліберальній політико-режимній трансформації країн ЦСЄ сприяють: наслідки глобальної фінансової кризи 2008 року; зміни в партійному ландшафті (піднесення популістів, ультрарадикалів), висока корупція тощо. Приклад країн ЦСЄ показує: шлях до демократії зазвичай не є лінійним; демократизація може призвести до регресу демократії. Доведено: еволюція ліберальної демократії узалежнена від низки чинників, найперше – активності ліберально-демократичного сегмента громадянського суспільства.

4. Аналіз кейсів країн ЦСЄ засвідчив: перспектива вступу до ЄС була рушійною силою демократизації, але після завершення євроінтеграційного процесу мотивація зміцнювати ліберально-демократичні перетворення знизилась. Аргументовано, що збережені від комуністичної доби цінності й інститути сильно вкорінені та важко відступають, а перетворювальна сила ЄС не спроможна уповні справитися з таким історичним спадком. Євроінтеграція не забезпечила імунітет проти клієнтизму, корупції, конфліктів інтересів та інших неформальних деструктивних практик політики. Відтак, нині ЄС має посилити свої вимоги до країн-учасниць та країн-кандидатів щодо їх функціонування на засадах ліберальної демократії.

5. Вивчення неліберальних перетворень в Угорщині засвідчує стрімку радикалізацію політики країни, ріст популізму, витіснення ліберальної демократії християнсько-консервативними наративами. Від 2010 року відбувається відхід від ліберальної демократії, звужується простір дії громадянського суспільства. Неліберальний перехід, спровокований наслідками глобальної фінансової кризи 2008 року, сприяв популярності партій-популістів (найперше, Fidesz і Jobbik). Підірвано принцип поділу влади, звужено роль Конституційного суду, здійснюється тиск на опозицію, медіа та громадянське суспільство; постійно ведеться пошук «ворогів»

нації; продукуються теорії змов. Гендерна рівність, одностатеві шлюби, відкрите суспільство та права меншин визначені екзистенційними загрозами виживання угорської нації. Ідеалізується модель неліберальної національної держави, заснованій на праці. Конструюється консервативна неліберальна національна держава зі сильною вертикаллю влади, акцентом на історії, культурі та мові, патріотичному вихованні, сімейних цінностях і духовному відродженні нації.

6. Доведено, що демократичний фасад Польщі приховує численні деформації. Чверть століття (до 2015 р.) зберігався міцний консенсус щодо основних елементів ліберального демократичного порядку. Політична траєкторія Польщі змінилась після приходу до влади партії PiS. Відтоді погіршується демократичний клімат країни через: намагання встановити державний контроль найперше над судовою вертикаллю та суспільними медіа; штучне модифікування «третього сектора» шляхом перерозподілу фінансування держави та ЄС лояльним до уряду НУО; формування неліберального сегмента громадянського суспільства; загострення антимігрантської тематики тощо.

Аргументовано, що між Польщею та Угорщиною в частині побудови моделі неліберальної демократії є спільне та відмінне. В обох країнах впроваджується соціально-політична модель, в якій збереження «традиційних цінностей», чітких національних ідентичностей є першочерговим завданням влади. Хоч Я. Качинський та В. Орбан і використовують схожі методи, але польський лідер є ідеологом, який увиразнює позицію католицької церкви, а угорський прем'єр-міністр прагматично зорієнтований на олігархів. Основною відмінністю між угорською та польською моделями неліберальної демократії є те, що політичні методи та інституційна структура режиму В. Орбана демонструють посилення авторитарних механізмів. Це проявляється, найперше, в наростальному тиску на громадянське суспільство та агресивній позиції щодо ЄС. Натомість демократичний режим Я. Качинського попри

сильні деформації зберігає механізм стримувань і противаг завдяки пропорційній виборчій системі та багаторівневій структурі органів місцевого самоврядування.

7. Попри донедавна високий рівень консолідації політичних сил Чехії щодо ліберально-демократичних перетворень країни, якість демократії останніми роками зменшується. Це дозволяє констатувати початки неліберального повороту. Ріст впливу партії ANO та її лідера А. Бабіша, а також політична позиція глави держави М. Земана, є викликами ліберальній демократії. Після парламентських виборів 2017 року актуалізувалося питання порушення в Чехії ліберального проєвропейського консенсусу. Уважаємо, що хоч глобальна фінансова криза 2008 року й вплинула на чеську політичну систему, але вона не спричинила повороту країни до консервативного націоналізму (як в Угорщині та Польщі). Натомість активізувалися нові партії-популісти. Звернення до політики національної ідентичності поступово стає політично важливим інструментом, але апелювання до ідеї захисту чеської нації нині є нечастим (це відрізняє технократичного популіста А. Бабіша (словака за національністю) від консервативно-націоналістичних популістів В. Орбана та Я. Качинського). Ерозія традиційних партій Чехії не була сформульована мовою культурної чи політичної винятковості (як в Угорщині та Польщі). Завдяки тому, що панівним є центристський популізм (партія ANO), чеська демократія нині ще не має виражених ознак неліберальної, але зростає ризик сходження до неї, бо технократичний підхід А. Бабіша до влади спричиняє поступову відмову від плюралізму та має ознаки авторитаризму.

8. Від часу утворення незалежної держави в Словаччині гостро конкурують прихильники ліберально-демократичних цінностей і неліберальних, неоавторитарних підходів. Завдяки неліберальному курсу партії Рух за демократичну Словаччину та її лідеру В. Мечіяру, Словаччина відставала від країн-сусідів за темпами демократизації. Тільки після парламентських виборів 1998 року здійснено перехід від посткомуністичного авторитаризму до ліберальної демократії,

однак цей процес не є лінійним, а зигзагоподібний (демократизація чергується з авторитарним реверсом). До виборів 2016 року (прихід у парламент крайніх партій), а особливо подій початку 2018 року (вбивство журналіста-розслідувача Я. Куцяка та виявлення ймовірних зв'язків словацької влади з мафіозними структурами) Словаччину не відносили до неліберальних демократій, а лише ставилось питання, наскільки можливий такий поворот. Нині це питання загострилося, бо: зріс ризик «захоплення держави»; існує вибіркове правосуддя та олігархічний контроль за медіа; відбувається підйом правих екстремістських партій. Сучасну Словаччину визначають країною, яка втратила статус ліберальної демократії, а є лише електоральною демократією; не в останню чергу це є результатом діяльності керівної партії Smer-SD. Риторика словацької політичної еліти амбівалентно поєднує популістсько-націоналістичні, антимиграційні, проросійські мотиви з європейськими ліберально-демократичними. Генератором відходу Словаччини від ліберальної демократії був Р. Фіцо в часі очолення ним уряду, хоча його вплив на словацьку політику зберігається й нині (як голови правлячої партії Smer-SD). Водночас у Словаччині неліберальна демократизація спричинила сильний протест громадянського суспільства, що відрізняє словацький кейс від інших в межах Вишеградської групи. Вважаємо, що перспектива поглиблення неліберальної трансформації Словаччини збережена, бо попри відставку уряду Р. Фіцо (березень 2018 р.), право на формування уряду збереглося за партією *Smer-SD*, *позиції якої суперечать ліберальній демократії*.

9. Внутрішні умови в Румунії на момент початку демократизації визначаємо як менш сприятливі, ніж у сусідніх державах, бо в період соціалізму ця країна мала найбільш замкнуту й авторитарну політичну систему в ЦСЄ. Навіть демонтаж соціалізму та перехід до демократії здійснювався відносно прогресивною частиною комуністичної номенклатури, оскільки опозиції на початку демократизації не існувало. Тільки до 2000 року було досягнуто певного демократичного прогресу,

а ймовірність вступу до ЄС пришвидшувала інституційні перетворення. Водночас після прийняття до ЄС реформи в Румунії сповільнилися, загострилося демократичне «нездужання» Румунії, за якого в політичному режимі суперечливо поєднані демократичні та неоавторитарні риси; існує напівконсолідована демократія. Відбувається підйом неліберального дискурсу, активізується мова ненависті, антизахідна риторика; наявні проблеми взаємин між лідерами правлячої партії PSD та іноземними інвесторами, громадсько-політичними діячами. У парламенті існує широка підтримка антиліберальної політики. Румунська влада посягає на незалежність судової системи, приймає суперечливі рішення щодо Національного антикорупційного директорату. Фіксуються посягання уряду на верховенство права й свободи людини та громадянина. Формально демократичний ландшафт Румунії має тривожні ознаки прихованих антидемократичних настроїв та інституційних механізмів. Дефекти демократії стали вираженішими за результатами парламентських виборів 2016 року завдяки ініціативам лідера партії PSD Л. Драґіні. Водночас деструктивний тиск на демократію потужно активізував у 2017–2018 роках румунське громадянське суспільство, що викликало агресію влади (силовий розгін мирного протесту 10.08.2018 р.). Деконсолідація румунської демократії проявляється й у постійній напрузі між інститутами глави держави та глави уряду. Нині Румунія, попри сильний опір громадянського суспільства, відступає від боротьби з корупцією, реформує законодавство в напрямку послаблення незалежності судової влади, а відтак починає рух курсом Польщі та Угорщини.

10. В Болгарії низка дій органів влади та недержавних акторів політики підривають демократичне врядування, активізуються олігархічні та неліберальні політичні сили, а відтак – сильно виражені дефекти ще незміцнілої болгарської ліберальної демократії. Видається, що ліберальний консенсус в Болгарії мав і має ілюзорний характер. На результативність ліберально-демократичних реформ вплинув історичний чинник: довготривале перебування у складі різних імперій

позначилося на традиціях політичної культури; в радянський період не було жодних антикомуністичних протестів, досвіду громадянського протесту болгари не набули, опозиція була відсутня. Після 1989 року ліберальні цінності в Болгарії не зумовили широкого ліберально-демократичного консенсусу. «Болгарський сценарій» демократичного розвитку амбівалентно поєднує прогресивні ліберальні новації зі залишковими явищами попереднього режиму. Поверхнево-ліберальні інституційні реформи «замасковують» неліберальні параметри політичного життя Болгарії, а відтак – стримують подальші конструктивні зміни в країні. Лібералізм тут поєднаний з неліберальними наративами (етнічний націоналізм, соціальний консерватизм). Існує напівконсолідована демократія (за оцінками Freedom House). Деструктивний вплив на болгарську демократію нині здійснюють керівні партія GERB та коаліція «Об'єднані патріоти». Якщо вибори загалом відповідають стандарту ліберальної демократії, то інші складові ліберальної демократії в Болгарії істотно деформовані. Корупція та дефіцит верховенства права підривають зв'язок країни з європейськими цінностями. Відчутним є тиск на свободу слова, життя та здоров'я критичних до влади журналістів (наприклад, убивство вбивство В. Марінової восени 2018 р.); виражена мова ненависті щодо мігрантів та різноманітних меншин. В країні існує медіа-монополізм (медіа-група політика-олігарха Д. Пеевського). В болгарській політиці відчутний сильний вплив одного політичного актора (прем'єр-міністра Б. Борисова), який практично одноособово визначає параметри національного політичного ландшафту. Відтак, Болгарія вже стала на шлях Угорщини та Польщі, відійшовши від цінностей ліберальної демократії.

11. Нинішня модель хорватської демократії формується під впливом спадку минулих століть, коли Хорватія перебувала в складі різних імперій. Поштовхом до демократичних перетворень була війна за незалежність (1991–1995), але завдяки першому хорватському президенту Ф. Туджману та керівній партії HDZ в країні до

початку 2000-х років розвивалися неоавторитарні тенденції. Розвиток ліберально-демократичних ідей та курс на євроінтеграцію почалися лише після завершення «епохи Туджмана». Значна кількість демократичних інституційних механізмів були запроваджені Хорватією під тиском міжнародних структур, а відтак мали та мають фасадний характер. Від часу прийняття Хорватії до ЄС спостерігається низка деструктивних тенденцій: звуження свободи медіа; наростання мови ненависті; небезпечне середовище для роботи НУО, правозахисників, журналістів; різні форми тиску на критичне мислення тощо. Особливо руйнівною для цінностей ліберальної демократії була діяльність уряду Т. Орешковича (2016 рік). Чинником зростання неліберальних тенденцій в Хорватії залишається націоналізм; є прояви расизму та ксенофобії проти сербів, ромів, а також біженців та сексуальних меншин; гендерна рівність позиціюється як загроза. Погіршується стійкість хорватського громадянського суспільства. Фіксуються випадки тиску та втручання в роботу суддів. Тиску зазнають навіть такі інститути, як омбудсмен. Сприятливий ґрунт для

Д
е
м
о
к
р
а
т
и
ч
н
о
ї

Д